

Юрка Віцьбіч

АНТЫБАЛЬШАВІЦКІЯ
ПАЎСТАНЬНІ
І ПАРТЫЗАНСКАЯ
БАРАЦЬБА
НА БЕЛАРУСІ

Вільня
Gudas
2006

УДК [274/278+94] (476)

ББК 63.3 (4 Бен)

В41

Віцьбіч.

Б41 Антыбальшавіця паўстаны і партызанская барацьба на Беларусі / Юрка Віцьбіч. — Вільня: Gudas, 2006. — 296 с.
ISBN 998-6-952-02-6.

Кніга пабудавана на ўспамінах аўтара, удзельнікаў і съведкаў антыбальшавіцкай барацьбы ў Беларусі. Тэма беларускіх антыбальшавіцкіх паўстанняў да гэтага часу маладасльедаваная. Фактычна аўтар вяртае беларусам іх страчаную спадчыну.

УДК [274/278+94] (476)

ББК 63.3 (4 Бен)

ISBN 998-6-952-02-6

У Віцьбіч Ю., 2006

АДАЎТАРА

Тэманай прыцьлікам супадзе мтаймай
жыцця—змагнунезбольшавізмам..

Першзаўё лічу сваім абавязкам выказаць удзячнасцю той Гльбо-
капаважанай Інтыгуты, якая дала мне магчымасы распрацаўць
тэму, што поўнасцю супаде з маёй асабістай місіяй палітычнага
эмігранта. Бяру на сябе съмеласць сказаць, што зьяўляюся піннерам
у абсягу гэтай тэмы, бо, прыступаючы да яе распрацоўкі, ня меўпе-
радсабою ніякіх наежджаных дарог, акрамя шэрагу яшчэнне дас্লе-
даваных «белых плямай».

Працуючы над гэтай тэмай, карыстаўся ласнымі ўспамінамі, браў
шматлікі інтэрвю ва ўдзельнікаў і сведкаў антыбальшавіцкай ба-
рацьбы на Беларусі, выкарыстаў неабагатую югэтай галінелігаратуру,
якая ёсьць Нью-Ёрскай Публічнай прыватных бібліятэках. Усегэ-
тыя кропніцы, уключаючы сюды, мае ўспаміны, носяць большабо
менш суб'ектўныя характеристар, а часам (маю на ўвазе савецкую літара-
туру) гранічна тэндэнцыйныя. Таксама тэндэнцыйная, але зусім у
іншым пляне, эмігранцкая лігаратура, дзе, зыходзячы з патрыятыч-
ных, а можа, часам і палітычных меркаванняў, тყя або іншыя падзеі
ці асобы, што маюць адносіны да гэтай тэмы, падаючы ў крыху іра-
лізаваным асьвяtleньні. У пошуках ісціны аўтар улічваў усе гэтыя
абставіны, і яму прыйшлося пераадолець немалая цяжкасці.

Ня мне ацэнываць, наколькі ўдала гэта атрымалася. Але ўсё ж хо-
чаща думаць, што пасылякар патліваі даследчай працы забежава-
най юлькасцю першаўтынці мне пащаасыціланаблізіць да ісціны
закранутыя ў гэтай тэмепадзе і асобы, а частку іх вярнуць зь не-
быццяй захаваць для гісторыі. И хochaща таксама думашь, што мая
сыціплая праца стане каштоўным матар’ям для іншага даследчы-
ка гісторыі, у распаряджэныя якога будзе больш фактаў магчымас-
цяў. Калі гэтыя навую вец захо чада больш падрабязна пазнаёміцца з гэтой
або іншай часткай тэмы, то заўсёды магу адаслаць яго да тых асобаў,
у якіх браў інтэрвю. Беларускую эміграцыйную лігаратуру, наякую
спасылаюся ў сваёй працы, можна знайсці ў Беларускай Бібліяграфіч-

найСлужбе, шгознах одвіщаў сучасны мамэнт у Нью-Ёрку. Разам з тым неабходна зазначыць, што цытаваныя ў тут кнігі савецкіх аўтараў такіх, як С. Агурскі¹, Г. Лілевіч², І. Лочмел³, А. Зюзюю⁴, М. Бараўы, А. Чарвякоў⁵ і іншыя, ёсць у Нью-Ёрскай Публічнай Бібліятэцы і могуць разглядацца як унікумы, бо па той бок жалезнай заслоны яны зынішчаны разам з іхнімі аўтарамі⁶.

4 кастрычніка 1952 году

Юры Стукалач

Паймі! Пачуй! Сон наші свой стрывожы!
Закон і суд свой праведны пашті!..
Вярні нам Бацькаўшчыну нашу, Божа,
Калі Ты цар і неба і зямлі!

Янка Купала⁷

Край мой родны, зынішчаны, зъбіты,
зълітвы крывею, съязьмі аблымы...

Язэп Фарботка⁸

У снежных далінах, далінах
бяскрайніх
гарыць і палае пад ветрам
паходня.
І носяцца іскры
над струджаным краем,
наўсыцяж і Заходніяй і Ўсходніяй...

Уладзімер Дубоўка⁹

Ніхто ня знаў, як звону гнеў
зъбіраўся ў дужныгоман...
Звон с trapянуўся, зазвінёў,
над съветам грымнуў громам.

Алесь Салавей¹⁰

ПРАДМОВА

Падзеій людзі, адлюстраваныя ў гэтай працы, не існавалі па-за часам іпрастораю. Т аму, натуральна, асноўная частцы тэмы павінен папярэднічаць кароткі нарыс, прысьвеченны геаграфіі й гісторыі Беларусі.

Беларусь, бясспрэчна, знахадзіцца менавіта там, дзе кампактнай масай здаўна жывуць беларусы. Каля межы дзяржавы, а ўтым ліку і дзяржаўнай фікцыі — БССР, устанаўліваюць салдаты й дыпляматы, то межы народу вывначаюцца навукоўцамі. Шраг расейскіх, немецкіх,польскіх, беларускіх іншых вучоных пасыля навуковых дасьледаванньняў акрэслілі межы, дзе жыве беларускі народ, г. зн. межы этнографічнай Беларусі*.

Беларусь ляжыць у геамэтрычнай сярэдзіне Эўропы, і ўёй знаходзіцца ейны геаграфічны цэнтар ($42,5^{\circ}$ і 54°). Плошча Беларусі, размешчаная паміж 51° і 57° паўночнай шыраты і 40° і 52° усходнім даўгаты, роўная $490\ 571\text{ км}^2$ ** і формай нагадвае правільную трапецию, якая працягнулася з усходу на захад на 700 км, а з поўначы на поўдзень — на 550 км. Па сваёй тэрыторыі яна сярод эўрапейскіх

* Карский Е. Ф. Этнографическая картабелорусского племени (Труды комиссии по изучению племенного состава населения России. Вып. 2). Петроград, 1917. 32 с., карта; Семёнов В. П. Россия. Т. IX. Верхнее Приднепровье и Белоруссия. СПб., 1905. 620 с., карта; Флоринский Т. Д. Славянское племя. Киев, 1907; Нидерл. L. Обозрение современного славянства//Энциклопедия славянской филологии. Вып. 2. СПб., 1909. 160 с.; Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. М., 1915. 132 с., карта; Stankiewicz Jan. Stan badań nad klasycacją dialektów języka białoruskiego. Wilno, 1926; Сидорук И. Проблема українсько-белоруської мовной межі. Авгсбург, 1948; Бузук П. Спробалінгвістычнае географіі Беларусі. Ч. I Фонетыка і морфолёгія. Вып. 1. Гаворкі Цэнтральнае і Усходняе Беларусіі суседніх місцяўсяцей Украіны і Вялікага Княства Літоўскага ў першай чвэрці ХХ в. Менск, 1928. 111 б., 20 карт (Дыялектолепічны атлас); Цвікевіч А. Беларусь. Берлін, 1919.

** Шкільнік М. Наша Бацькаўшчына. Беларусь // Звычаяи званы Святой Сафіі. № 6. 1946. Б. 19.

краінаў меншая за Расею, Германію, Украіну, Швэцію, Францыю, Гішпанію, роўная Англіі, Італіі, Нарвэгіі, Фінляндіі і значна большая за ўсе астатнія. На Амэрыканскім кантынэнце тэрыторыя этнаграфічнай Беларусі роўная па велічыні штатам Пэнсільваніі, Нью-Ёрку, Канэктыкуту, Нью-Джэрзі, Дэлавэру і Мэрылэнду, узятым разам. Суседнімі беларусаў на поўначы і ўсходзе з'яўляюцца расейцы, на захадзе — латышы, летувісці, палякі, на поўдні — украінцы.

На тэрыторыі этнаграфічнай Беларусі налічваецца 15 мільёнаў жыхароў*, зь іх 77 % складаюць беларусы. Бальшынню насельніцтва гарадоў і мястэчак складаюць гебраі (14 % жыхароў краіны), якія прыйшлі сюды праз Польшчу з Германіі напрыканцы XIV ст. Расейцы (4 %) жывуць у гарадох, якія прыбылі з Расеі (стараўеры). У захадній частцы краіны жывуць палякі, складаючы значнай ступені так званую засыянковую шляхту, г.зн. дробнапамеснае дваранства. На поўначы ёсьць многа латгальцаў (адгалінаваныя латышскага народа, якое адразнівалася веравызнаннемі некаторымі істотнымі асаблівасцямі мовы). У гарадох сутракаюцца таксама татары, якія былі некалі наёмнымі коннікамі вялікагакнязя Вітаўта¹¹ і пасля назаўсёды аселі на Беларусі**.

Шыльнасць насельніцтва складае 44,3 чалавека на 1 км², вага-
ючыся ад 72,3 чалавека на км² на Меншчыне, Гарадзенчыне, Наваградчыне да 12,1 чалавека на км² у Прыпяцкім Палесі.

За падсавецкі перыяд часткі Беларусі ператварыліся з краінага-
рарнай у аграрна-індустрыйную, разам з тым дзяржаўныя межы
паруцьлі ейную эканамічную цэласнасць, афранты сусьветных вой-
наў спапялі ейныя гарады. Таму, падаочы насельніцтва беларускіх
гарадоў перад Другой сусветнай вайной (звесткі 1939 г.), побач,
у дужках, адзначаецца іхняе насельніцтва перад Першай сусветнай

* Шкілёнак М. Наша Башкайшчына. Беларусь // Звініць званы Святой Сафії. № 6. 1946. Б. 19.

** У БССР у 1920-х гг. нацыянальны склад насельніцтва ў працэнтных адносінах быў наступны: беларусы — 80,6 %, гебраі — 8,2 %, расейцы — 7,7 %, палякі — 2 %, украінцы — 0,7 %, латгальцы — 0,3 %, летувісці — 0,1 %. Гл.: Шчарбакоў В. К. Нарысісторыі Беларусі. Ч. I. Менск, 1934. 2386., карты.

вайной. Сталіца краіны Менск мае 238,8 (110) тысячи жыхароў. Іншымі найбольш буйнымі гарадамі Беларусі з'яўляюцца: Віцебск — 167,4 (115), Гомель — 144,2 (65), Смалянск — 165 (70), Магілёў — 99,9 (60), Бабруйск — 84,1 (42), Беласток — 61,3 (90), Гародня — 50 (70), Брэст-Літоўск — 50 (60), Бранск — 87,4 (43), Дзьвінск-Даўгаўпілс — 45,1 (120)*.

Беларусь багатая на водныя прасторы. Толькі ў східняй Беларусь налічвае 3350 рэчак, агульная даўжыня якіх 38000 км, і 2475 азёраў плошчай 897,5 км². Да найбольш значных рак басейну Чорнагамора належыць Дняпро (2200 км) з прытокамі: Прыйць (810 км), Бярэзіна (545 км), Сож (590 км), Друць (300 км). Да басейну Балгайскага мора — Захаднія Дзвіна (1000 км), Нёман (865 км), Леваць (500 км). Дзякуючы кілемэтраў гэтых рэчак выкарыстоўваюцца для суднаходства, дзесяць тысяч — для сплаву лесу. З азёраў найбольш значныя: Нарач (80 км²), Асьвейскае (57 км²), Князь, перайменаванае бальшавікамі ў Чырвонае (47 км²), Нешчарда (25 км²), Лукомскае (37 км²)**. Рэкі даўней мелі вялікае гісторычнае значэнне, асабліва тая, якая ўвахадзіла ў «Вялікі водны шлях з варагаў у грэку»: Леваць, Захаднія Дзвіна, Дняпро. Азёры ўдасканялі багатыя на рыбу.

Лясныя балоты з'яўляюцца таксама адной з істотных прыкмет Беларусі***. У сярэднім лісыцы займаюць 28 % усёй тэрыторыі, а на Палесьсі — Бярэзінскім, Прыйцьскім, Дняпроўскім і ў Вітаўтскім Лесе, у раёне пушчаў — да 50 %. З пушчаў (амаль першыя няпрах однія лісы, якія займаюць вялікія прасторы) найбольш ведамыя — Белавеская, Налібоцкая, Аўгустоўская, Рудніцкая, Літчанская, Акуліцкая, Бранскі Лес.

* Звесткі пра гарады: *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия к тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции. Минск, 1947. 75 с.; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс географіі Беларусі. Менск, 1925. 351 б., карта; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX.

** Звесткі пра рагі: *Шкілёнак М.* Наша Башкайшчына. Б. 20; *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 4; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс географіі Беларусі. Б. 54—86; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 316—324.

*** *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 4—5; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс географіі Беларусі. Б. 86—91, 96—106; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 32—41.

Восьмая частка Беларусі пакрытая балотамі, зь якіх некаторыя (Вялікія Галы, Качайта, Гръчын, Сыцікі Мох і інш.) цятнуцца на дзесяткі кільмэтраў. У пушчах ілясох шэрагу раёнаў Беларусі сустракаюцца зубр, мядзведź, кабан, рысь, лось, бабёр, касуля, воўк, ліса, выдра, барсук. Балоты даюць вяліку юлькасыць «чорнагазоліга» — торфу, запасы яуга, паводле падліку 1941 году, складаюць 34,5 мільярда тон*.

Паўсюдна сустракаюцца тэхнічныя гіны й пяскі. На Палесьсе, у Даманавіцкім раёне, выяўлены вялікія запасы камення солі, якія месцыяцца ў Дзвінскіх геялагічных слaeх. Вялікае значэнне маюць заляжкі фасфарыту ў раёне Крычава (17 млн тон) і Гародні**.

Клімат Беларусі перах одны адмарсюга да кантынэнтальнага. Вялікі ўплыв на яго аказвае блізінія Атлантычнага акіяну, які саграваецца Гальфстрымам. Ваганыне тэмпературы ў найбольш халоднія зімы не перавышае 40° марозу (па Цэльсію), а летам — 36° цяпла. Паміжпоўднем і поўначчу ёсьць значная разнынца ў чаргаваныні пораўгоду: у 1941 г. на Мазыршчыне заюнчылі да 1 мая сяўбу яравых культур, а на Вялейшчыне ў гэты ж час езділі па лёдзе возера Нарач на санках. Сярэдняя колькасць ападкаў 500—600 міліметраў на год. Рэкт замярзаюць на пачатку сьнежня, а ў сакавіку пачынаецца крываю. Вэгетацыйны перыяд даўжыцца ад 130 дзён (на поўначы) да 154 (на поўдні)**.

Адны зъ першых (у новы ўжочас) даследчыкаў беларускага народу Д. Шэндрык і М. Доўнар-Запольскі¹² так харектарызуюць яго: «Наагул беларусы ўяўляюць сабою бадай ці нясамычнытып славянскага племені. Гэта глумачыца тым, што беларускае племя ўсваім гісторычным мінулым не зылівалася зь іншымі народнасцямі, у той час як вялікарысы, займаючы землі фінскіх плямёнаў, зымешваліся зь імі, а малийская племя ўжоўляла сабою вельмі стракатую сумесь старажытнарускіх плямёнаў зь ўгорскімі народнасцямі»***, аўсу-

* Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 5.

** Шкілёнак М. Наша Бацькаўшчына. Б. 3.

*** З'вескі пра клімат. Шкілёнак М. Наша Бацькаўшчына. Б. 20; Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 4; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс географіі Беларусі. Б. 41—51; Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 20—32.

**** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 137.

вязвіз гэтым, якадзначаюць дасьледчыі, «агульны калярыг беларускай мовы, пастава, адре́ньне, зынешнасыць беларуса рэзка адрозніваюць яго адвялікаруса й малароса»*. Аднак яны няўлічваюць пэўнага ўпль-ву на беларусаў збоку балтаў — пераважна лету вісаў і часткова латы-шоў а ўмінульм — яцьвягаў¹³ і голядзі¹⁴. Тыповы беларус хутка ары-ентгуецца, зольны даглубокіх душуных перажыванняў, лёгкаўспры-мае абстрактныя ідры, захапляеца паэзіяй і мастацтвам, не матэрый-ліст — гэта рысы славянскія. Разам зтым тыповы беларус — упарты, вельмі ўстойлівы пры зынешнім уз্দзеяньні, скрыгны — гэта рысы, характэрныя для тэповага балта. Надумку расейца, беларус спаю іны й маўклівы, а на думку легувіса, ён рухавы й гаварі**.

Ёсць меркаваныне, што беларусы — абарыгены сваёй краіны. Гэта пацьвярджае большую, пры супастаўленні з суседнімі роднаснымі народамі, юлькасць географічных назваў славянскага паходжання: Менск (мена), Магілёў, Гародня, Берасьце, Ворша («рша» — балот-ная руда), Наваградак, Бабруйск, Барысаў, Смаленск, Бярэзіна, Га-рынъ, Стакад, Мухавец, Лань, Піціч, Нешчарда і г.д. На перыфэрыі краіны сустрэчаюцца і фінскія назвы, такія, як Обшча, Костра, Насва, Протва і г. д. Пра лету вісаў съведчыць маўльныя насыпы ўраёне Дзьвіны, у якіх труны зроблены з каменных плітаў, што ўласціва толькі старажытным летувісам.

Агульнаядома, што фундамэнтам, які лёг у аснову беларускага народа, зьяўляюцца славянскія племені — крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Аднак памылко ва было бы лічыць толькі іх продкамі сучасных беларусаў. Тым большшто крывічы таксама зьяўляюцца «адным засноўных элемэнтамі гэтай нацыі»***. Паміж рознымі славянскімі племенамі ў той час было шматагульных рысаў у іх гаспадарчай дэйнасці, побытаві, хатня адначасна, наўле-дзячы на ўзаемную блізінню, былі і адрозненіні. Ва ўсякім разе, рас-юпваючы курганы, якімі таклагатая Беларусь, можна бяз цяжкасці вызначыць, дзе жылі крывічы, дзе дрыгавічы, дзе радзімічы. І, разам зтым, лёгка можна адрозніць курганы крывічоў, дрыгавічоў, радзімі- чаў ад курганоў іншых славянскіх племенаў. Было яшчэ адно істот-

* Семёнов В.П. Россия. Т. IX. Б. 135.

** Станкевіч Ян. Крыўя. Беларусь у мінуласці. Менск, 1942. Б. 4.

*** Семёнов В.П. Россия. Т. IX. С. 57.

нае, што радила крыўічоў, дрыгавічоў і радзімічаў «Ужо ў XII—XIII ст., — як сцьвярджае Доўнэр-Запольскі, — пры ўсёй беднасці мясцовых літаратурных помнікаў выдзяляюцца гаворкі кіеўская, галіцка-валынская, наўгародская і смаленска-палацкая. Сувязь плямёнаў палаchan і смалян была змацаваная гульнёй іхняй гаворкі. Гэтая смаленска-палацкая (крыўіцкая) гаворка, мяркуючы па ўсіх звестках, была вельмі блізкая да гаворкі дрыгавічоў і радзімічаў, хоць пра гэтыя гаворкі мы ведаем вельмі мага. Тым ітумачыцца з'ява, што трэх племені выпрацавалі з цягам часу адну мову і з'яўліся ёю адно вялікае беларуское племя»*.

Гістарычныя прычыны спрэялі далейшаму адасабленню і да-
лей — нараджэнню беларускага народу. Кальскай беларускай дзяр-
жаўнасці з'яўляецца Палацак. Адна з даўніх скандынаўскіх сагаў
успамінае бітву з палаchanамі на рубяжы двух тысячагоддзяў пры
вусці Дзвіны:

Ударылі ў мячы!
Як многа воінай
Засталося там навекі.
Ударылі ў мячы!**

Паходы кіеўскіх князёў на палаchan пачаліся яшчэ пры Ўладзімеры Святым¹⁵, калі ён разбурыў Палацак, забіў полацкага князя Раг-
валода¹⁶ і ягоных двух сыноў, а ягоную дачку Рагнеду¹⁷, да яе перад
тым беспасыхода сватаўся, прымусіў быць сваёю жонкаю***. Гэ-
тыя паходы знайшлі пазнейшы высокамастацкае адлюстраванье ў «Сло-
веаб палку Ігараўым», дзе ў памінаецца бітва 1067 году ў Менску****:
«На Немізеснопы стелют головами, молотят чепи харалу жными, на
тоце живот кладут, веют душу отъела».

Няма ніякіх звестак, што гэтыя крываўся войны ў вымушаныя
штобы спрэялі кансалідацыі Кіеўскай і Палацкай Русі. Гісторыя
съедчыць, што Рагнеда разам з сынамі Ізяславам¹⁸ за спробу забіць

* Семёнов В.П. Россия. Т. IX. Б. 69, 139.

** Віцебіч Юрка. Сакратэсць сябра, але і сціна яшчэ большы сябра//
Шышина 1950. № 9. Б. 46.

*** Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяньня. Менск, 1944. Б. 22.

**** Семёнов В.П. Россия. Т. IX. С. 412.

Уладзімера быта высланая ім у роднае ёй Полацкае княства. А ўнук Ізяслава Ўсяслаў «Чарадзей»¹⁹, якому быў дадзены Кіеўскі вялікакняжацкі прастол, неўзабаве зноў у цякае ўродны Полацак, бо, як съведніць «Слова»: «Тому в Полотскепозвонишазаутреню рано у святых Софии в юлоюль, а он в Кыеве звон слыша». На ўрадцы гэтых скupия звесткі съведцаць аб прыязні паміж Полацкам і Кіевам.

Тымчасам на расейскі і ўкраінскі народынасоўваліся зусходутатары, а на беларускі — з захаду летувісы немцы-крыжаносцы. Барацьбадзя ўсіх трох народаўбыла няроўная. Зынешні націск на Беларусь быў такі вялікі, што і да сёньня на Дзвініе захаваліся камяні-валуны, якія называюць Барысавымі* — ад выбітага на іх ваюл пасыціканцовага кръжа надпісу: «Господи, помоги рабу Твоему Борису». Гэта быў крыкаднаю, што вырваўся з грудзей сына князя Ўсяслава «Чарадзея», полацкага князя Барыса²⁰ († 1128 г.), ізасвядчаны на камянёх. Да нас дайшоў таксама плач князя Ўсяслава²¹, які ўбачыў разбурэнне немцамі-крыжаносцямі яго гораду Герсіка²² (1209 г.): «О Герсік, любы горад, о спадчына маіх бацькоў! Он непрадбачанае разарэнненемайго нарodu!»**

У вялікім Княстве Літоўскім, у якім культура хрышчонае Беларусі заняла вядуче становішча, некаторыя князі летувіскага паходжання прынялі праваслаўе ў гаварылі на беларускай мове таго часу, якай была ў мовай дзяржавай. Уласна летувіскімі засталіся толькі імёны князёў уладано снай дынастыі. Харектэрныя ўгэтых адносінах слоў віленскага прэлата Эразма Вітэл²³ зъ ягонай прамовы Папу Рымскаму: «Ліцьвіны маюць сваю мову. Але ўсувязі з tym, што русіны насяляюць сярэдзіну дзяржавы, усе звычайнакарыстаюцца іхнім мовай,

* Адзін з Барысавых камянёў — «Кравец» (Высокі Градзец Талачынскага раёну Віцебскай области) быў узарваны бальшавікамі 14 ліпеня 1937 году. Літаратура пра Барысавыя камяні: Сапунов А. П. Река Западная Двина. Историко-географический обзор. С картами, планами и рисунками. Витебск, 1893. 581 с.; Древности: Археологический вестник. 1867. Июль-август С. 156; Семёнов В. П. Россия. Т. IX; Семёновский А. М. Белорусские древности. Вып. I. СПб., 1890. 136 с.; Батюков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. 583 с.; В-т. Аб камянях-краўцах // Крыўч. 1923. № 6. Б. 46—47; Віцьбіч Юрка. Аб чым крычыць каменне// Звініц званы Святой Софии. 1946. № 3. Б. 17.

** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 492.

бо яна больша сканалая, мэлядъчнай я лёгкая»*. У гэтых пэрыйя беларускай культура дасягае найболыага расыкіту. Да статю ва ўспомніць, што першадру каваная кніганабеларускай мове—«Псалтыр» Францыска Скарыны²⁴ — з'явілася ў 1517 годзе**, г. зн. значна раней за першыядрукаваныя кнігіна расейскай і ўкраінскай мовах. І ў гэты ж час канчатко ва замацо ўваецца за часткай тэрыгорыі, на якой жылі беларусы, назва «Беларусь», якая ўпамінаецца ў пачатку XIV ст.*** Сыцверджаньне некаторых беларускіх гісторыкіў што сваё нацыянальнае імя беларусы атрымалі адрасеіцаў, адпавядае пэўным палітычным мэтам і на мае наўкувай аргументацыі.

Тымчасам на межах Літвы паяўляеца Москва, якая акрэпла і скінула зь сябе татарскае ярмо. На працягу ўсяго XVI ст. войны зь невялікімі перапынкамі былі ў 1500, 1508, 1513, 1516, 1518, 1534, 1536 гг. і нарэшце завяршыліся драўлянічательрохгадовай(1558—1582) Лівонской вайной. У 1514 г. войска, якое складалася выключна зь беларусаў, на чале з гетманам князем Канстанцінам Астрожскім²⁵, да-

* *Крыжаніч Алякс. Чаму «беларус»?// Зывінчы званы Святой Сафіі.* 1946. №3. Б.23—27.

** *Гарэукі Мікалам. Гісторыя беларускай літаратуры.* М., 1924. 382б.; *Вільбіч Юрка.* Вялікі сын вялікага народу(Францышак Скарына) // *Шыпшына.* 1947. №4. Б.31—35.

*** В. П. Ламакін адзначае, што назву «беларусы» першы раз сустрэваюць у нямецкіх аўтараў. Так, Peter Suchenivit, які жыў у другой палове XIV ст., апісваючы прыгоды рыцара Кройцніка, успамінае, як той ішоў са сваёй дружынай на Прусію, апультым «gen Weissen-Reuzzen gezogenwar». (Жывая Страна. Ч. III. С. 245—250.)

Польскі гісторык і пісьменнік XIV ст. Jan Czarnkowski(Janko z Czarnkowa), акressытываючы ўзаемадносіны паміж Кейстутам і Ягайлам, гаворыць, што Кейстут трывалай Ягайлу з маткай у палоне «...in quodam castro Russiae Poloczk dicto...» (Monogr. hist. pol. T. II. S. 718).

Ю. Сулімірскі (Аб назовах «Крывія» і «Беларусь» // Крывіч. 1925. № 2 (10). Б. 36—46) сцвярджае, што Беларусь як географічнае паняцце сустракаецца ўжо на першай выдрукаванай мапе кардынала фон Пуза ў Германіі ў 1460 г.

Гл. таксама: *Власт.* Пачаты летапісаб Крывічох у асьвяленыні гісторычнай крыптыкі// Крывіч. 1925. № 2 (10). Б.46—70.

шчэнту разъбіла расейскае войска, прашго нагадвае беларуская гісторычная песьня:

Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці.
Аякз Воршы ўцякапі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадайты, рчка, столет высыхала,
Як нашая слава тутака пратапа» *.

Пра Івана IX Грознага^х, які сказаў зусім не з патрыйтых памікненняў: «У Дзьвіны дно залатое, а берагі сярэбраныя», съведчыць вялікі гранітны Сокараўскі Крыж Падкрыжамлякаць сыны краіны, загінуўшыя ў барацьбе з царом, прашто гаворыць надпіс царю ў наславянскім пісьмом:

1569

Тут пали в поле 200 жавнір во Христу
Поставил по битве по зари .. **

За перыядам росквіту прых одзіць перыяду падку. Амаль раствораная ў беларускім моры Літва кідзеца ў бадымкі Польшчы, каб сумесна суправадзяць уздо слай моцы Масквы. Пасыль Любленскай (1569 г.) і Брэсцкай (1596 г.) уній ідзе апаличваныне вярхо ў беларускага народу, што знайшло сваё адгустраваныне ў «Фрынасе» (Плачу) архіяпіскапа Мялеція Сматрыцкага^а⁷, выдадзеным у 1610 годзе. Атаясамліваочы праваслаўе знародніццо, ён звязваецца да старажытных беларускіх родаў: «Дзе зараз той вельмі кашто ўны каменьчыккарбу нкул, бліскучы, як съветач, які я насіла ў сваёй кароне паміж іншымі пэрламі, як сонца паміж зорамі,— дом князёў Астрожскіх, які вылучаўся ў род іншых бліскам съятласвай старажыгнай веры?

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяньня. Б. 62—63. Песьня прыведзена поўнасцю на беларускай мове.

** Сокараўскі крыж, які знаходзіцца на мяжы трох раёнаў Віцебскай вобласці—Бешанковіцкага, Лепельскага і Ўшацкага—быў узварваний шавікамі ў 1932 г. Адна часназ бліжэйшыя царквы зьявілі памінальны сінодзік, дзе былі пазначаны імёны ўсіх двухсот «жавнір».

Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 461; Віцебіч Юрка. Там, дзе шуміць незабытнае Пала // Зьвініць званы Святой Сафіі. 1946. № 2. Б. 18—19.

Дзеіншыя дарагіа й вельмі кашто ўныя камяні той самай кароны, слай-
ныя дамы рускіх князёў, неацэнныя сапфіры, надзвычай кашто ўныя
дымантныя князі Слуцкія, Заслаўскія, Збараўскія, Вішнявецкія, Сан-
гушкі, Чартарыйскія, Пузыны, Пронскія, Ружынскія, Саламярэцкія,
Галаўчынскія, Крошынскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Луя-
мскія і іншыя многія, якіх лічыць паасобку была б до югая справа? Дзе
і другія вельмі кашто ўныя мае скарбы: радавітыя, паутараю, слай-
ныя, высакадумныя, моцныя і даўно па ўсім съвеце праслаўленыя
добраі славай, магутнасцю і мужнасцю народу рускага дамы: Хад-
кевічай, Глебавічай, Кішак, Сапег, Дарагастайскіх, Войнаў, Валовічай,
Зяновічай, Трызнаў, Пацаў, Халецкіх, Тышкевічай, Корсакаў, Храбто-
вічай, Гарнастайскіх, Бокіх, Мышкаў, Гойскіх, Сямашак, Гулевічай,
Ярмалінскіх, Чалганскіх, Каліноўскіх, Кірдзяй, Загароўскіх, Мяле-
шкай, Багавіцінаў, Паўлювічай, Сасноўскіх, Скуміных, Пацеяў і іншых?»
Пералічыўшы гэтую слайныя беларускія прозывішчы, аўтар гнёўна
ўсклікае: «Аднак жа вы, злачынцы, абдэрлі мяне з такай пышнай
рызымаёй і надбедным целам майм, зъяюга самі нарадзіліся, зъве-
куецца съмехам і кпінам! Але практытыя той, хто на ганьбу сваёй
маці адкрывае яе голое цела; практытыя і вы, хтозмайго голага цела
насымхаета ў цешыша!»*

Аб'яднаньне Літвы з Польшчай адчыніла іх дварожайну пагі-
бель толькі наадно стагоддзе²⁸. Разам з tym было б вялікай памыл-
кай думаць, што беларускі народ паспяшыўся паступовага апаличвання
сваёй эліты сам кінуўся ўабдымкі Варшавы або Масквы.

Націск на народ збоку Польшчы не застаўся без належнага адказу.
Яшчэ ў 1595 г. тысячы беларускіх сяляндalu чыліся да Свярэйна Нал-
лівайкі²⁹ і адбліц Урэчы Паспалітай Слуцкі Магілёў**. А ў XVII ст.
дваццаць тысяч сялян у саюзе з запарожскімі казакамі і падкрайні-
твамі важаюць Дубіны, Івана Касога, Гаркушы³⁰, Ільі Галоты³¹, Анто-
на Нябабы³², Стэфана Падабайлты³³, Няпаліча, Галавацкага³⁴, Крыва-

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяньня. Б. 117; Віцьбіч Юрка. Беларусы ведалі яго напамяць // Зывініць званы Святой Сафіі. 1946. № 4. Б. 19.

** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 100, 472, 563; Шчарбакоў В. К. Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. I. С. 177—178, 196; Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 11; Лочмелль И. Ф. Очэрк истории борьбы белорусского народа против польских панов. М., 1940. С. 22—27.

шапкі, Міхачыка, Хвесыкі, Паддубіч азмаглі авалодаш гарадамі Гомель (1649 г.), Мазыр (1649 г.), Бабруйск (1648 г.), Пінск (1648 г.) і іншымі*.

У тым жа стаго дыдзі, у 1623 годзе, віцябляне разам з жыхарамі Воршы, Полацку й Магілёвазабілі ўніяцкага архіяпіската³, які зыдзекваўся зь іхняй веры, мовы і звычаяў. Калі пра гэта даведаўся Папа Урбан VIII³⁶, ён напісаў польскаму каралю Сыгізмунду III³⁷: «Няхай будзе практиты той, хто ўтрымае свой меч адкрыты. Ты, усемагутны кароль, не павінен устрымлівацца ад мяча іагню»**. Між іншым, трэба зазначыць, што той самы Урбан VIII у тым жа 1623 г. забараніў зынішчаць тэрэдорам быкоў у Гішпаніі. Няма сумнення, што гішпанскія быкі былі непараўнальна даражкай гэтаму съявітару за праваслаўных беларусаў. Выюнваочы волюкараля й палы, суд прысудзіў сацыяльную бунту. Захавалася історычнае паданьне, што ландвойт Навум Воўк, які забіў Іясафата Кунцэвіча, ідулы на плаху, убачыўшы, як разбівають молатам звон — сымбалъ волі, — сказаў: «Бі, каралеўскі палач, бі! Можна зынішчыць звон, але нельга зынішчыць народ!»***

Няма ніякіх гісторычных звестак, што беларускі народ зрадаўся цю сустрэў разъдзелы Рэчы Паспалітай Польскай і сваё далучэнне да Расейскай імперыі. Народам у той час былі прыгонныя сяляне і нязначная частка мяшчанаў. Для іх становішча істотна не змянілася ні ў сацыяльным, ні ў ўрэлгійным, ні ў нацыянальным пляніне, хаця сучасны савецкі гісторык Бугаёў лічыць, што «гэты гісторычны акт меў вялікае прагрэсіўнае значэнне для беларускага народу — ім зынішчыўся рэлігійны часткі ва нацыянальны прыгнёт»****. Беларус архіяпіскап Георгій Каніскі³⁸ паразнouваў Кацярыну II³⁹ з сонцам, а памежныкі-палякі зъяўрнуліся да яе зь вернападданым адра-

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь у чорай сяняня. Б. 120—121; *Семёнов В. П. Россия*. Т. IX. С. 531, 569, 571; *Шчарбакоў В. К. Нарыс гісторыі Беларусі*. Ч. I. Б. 178, 182—185; *Бугаев Е. И. Советская Белоруссия...* С. 12; *Лочмель И. Ф. Очэрк історыі борбы...* С. 46—58.

** *Віцебіч Юрка*. Можна зынішчыць звон, але нельга зынішчыць народ!// З'вініць званы Съятой Сафіі. 1946. № 4. Б. 13—14.

*** *Найдзюк Язэп*. Беларусь у чорай сяняня. Б. 116; *Семёнов В. Россия*. Т. IX. С. 97, 456—457, 472; *Бугаев Е. И. Советская Белоруссия...* С. 11; *Лочмель И. Ф. Очэрк історыі борбы...* С. 36—42.

**** *Бугаев Е. И. Советская Белоруссия...* С. 12.

сам: «Хоцьмы цяпер іня ў Польшчы, але адчуваємся бе, яку Польшчы»*. Калі ўлічыць, што бальшыня памешчыкаў на Беларусі былапаликамі, то натуральна, што стано вішчабеларусаў-сялян незымянілася ў сэнсе зъмякчэння прыгоньніцтва. Выдатны сын расейскага народу Аляксандар Герцэн⁴⁰ у сваім «Былым і думах» паруноўвае беларускага прыгоннага селяніна з ірляндзкімі пaryямі. Што да рэлігійнага мамэнту, то трэба ўлічыць: пераважная бальшыня беларусаў была той час ужо больш застагодзьзвеву ніятамі. Таму калі Сыгізмунд III далаучай у 1623 г. адправаслаў да вуні мічом і плахай, дык Мікалай I⁴¹ у 1839 г. далаучай адву нії даправаслаў казацкімі нараджайкамі. Гэтая далаучэнія знайшли адносіраваньне ў слоах беларускага народнага паэты Якуба Коласа⁴²: «З двух баю ўайцы дубінай заганялі насу рай...»⁴³

Што да нацыянальнага мамэнту, дык кароткі час існавала Беларуская губэрня⁴⁴. Пазней яна была падзеленая на Віцебскую й Магілёўскую, а яшчэ пазней у се беларускія губэрні атрымалі назыву «Северо-Западный край».

Беларускае сялянстване спыніла сваёй барацьбай царызмам, хадзя гэтая барацьба мела выключна эканамічны, а не нацыянальна-вываленчы характар. У 1832 г. сяляне вёскі Вышладкі Суражскага павету Віцебскай губэрні адмовіліся падпарадлоўвацца памешчыку Дышлоўскаму. Віцебскі губэрнатор у сваім дянисені цару адзначыў, што гэты памешчык па-зверску адносіўся да сваіх сялянаў. Тым ня менш суд прыгаварыў: «Трох сялянаў пры народным сходзе, на страх і прыкладнішым, прагнаць скроў строй праз тысячу чалавекадві раз, потым, закаваўшы ў кайданы, саслаць на работы ў Сібірскі край»**. У 1840—1841 гг. паўстаўшыя сяляне Яновольскай воласці Віцебскай губэрні юлькасці блізу 1000 чалавек, узброеныя стрэльбамі дубінамі, уступілі ў бой з царскім войскам. Паўстаныне было жорсткападаўлене**. У 1847 г. у некалькіх паветах Віцебскай губэрні хваляваныні сялян прынялі форму масавых уцёкаў «на вольныя землі» Сібіру. Цэлья вёскі, сотні тысяч сем'яў ішліна ўсход, узбройваючыся чым папала і нішчачы памешчыцкія сядзібы. Каб спыніць гэтую хваляваныні, Мікалай I паслаў войска ў складзе аднаго палка, аднаго спэцыяльнага батальёну й дзівюх рот, акрамя мясцовай палі-

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяньня. Б. 131.

** Лочмелль И. Ф. Очеркістории борбы... С. 75.

цый жандармэрыі* . «Сялянскіях валяваныні на Беларусі,— якуказвае. Лочмель,— наслі больш вострыхараўгар, чыму іншых мясцо-васьціах Расей»** . Гэтыях валяваныніпрацягваліся да самага вызвалення сялян ад прыгоньніцтва. І зусім не выпадкова, што рэформа пачалася менавіта зь беларускіх губэрняў(Рэскрыпт Аляксандра II⁴⁶ Віленскому генэрал-губэрнатару Назімаву⁴⁶ ў 1857 г.)** . Магчыма, царпрадчуваў, што ягоным забойцаму 1881 г. будзе нарада волецбеларус Ігнат Грынявіцкі⁴⁷*** .

У 1863 г., калі ў Польшчы й Літве ўспыхнула паўстаньне супраць расейскага царызму, на чале сялян-беларусаў стаў Кастусь Каліноўскі⁴⁸, які ў данясеніях царскіх генэралаў хараўгарызуеца як «галоўныкіраўнікмяціжу ў краі»**** . Праадносіны палаў да Каліноўскага дае поўнае ўяўленьне ліст аднаго зь іх да судовага съледчага: «Барані мяне, Божа, зъмешваць зпольскімі дваранамі якіх-небудзь Каліноўскіх і ўсіх тых пачвар, што выкідае ўсякая грамадзкая разруха»**** . І. Лочмельне памыляецца, калі прыпісвае Каліноўскаму слова: «Такой дурной галаве, як Варшава, нельга давяраць будучылес Беларусі»**** , але ён чаму съці не успамінае, што задэнь перад сваёй пакутнай смерцю ў 1864 г. на Луцкіміплоцы ў Вільні Кастусь Каліноўскі пісаў: «Братымае, мужыкі родны! З-пад шыбеніцы масю ўскай прыходзіць мнё да вас пісаці і можа раз астатні. <...> Цэлай грамадой ідзе ваяваці за сваё чалавече ю народнае права, за сваю веру, за сваю зямлю радную. Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, народзе, што тады толькі зажывеш шчаслыва, калі надтобою маскаля ўжо ня будзе»***** .

Запавет Кастуся Каліноўскага непрапаўмарна. Ён адрадзіў масавы нацыянальна-вываленчы рух, у якім узялі ўдзел сотні, тысячи, дзесяткі тысячай сыноў і дачоўнароду. Гэты рух прывядзе праз 50 гадоў да Першага Ўсебеларускага Кангрэсу, які быў скліканы на 15 снежня

* Лочмель И. Ф. Очэрк истории борьбы... С. 76; Памятная книга Витебской губернии на 1866 год. С. 100—117.

** Лочмель И. Ф. Очэрк истории борьбы... С. 77.

*** Найдзюк Язэп. Беларусь уchorай сяньня. Б. 146; Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. Александр Второй (1818—1881) М., 1950. С. 71—72.

**** Лочмель И. Ф. Очэрк истории борьбы... С. 81.

***** Тамсама. Б. 82.

***** Найдзюк Язэп. Беларусь уchorай сяньня. Б. 139—144.

ня 1917 году ў Менску^{*4}. На ім прысутнічала 1872 дэлегаты адусіх сацьяльных славутых і нацыянальных меншасцій этнографічнай Беларусі. Першы Ўсебеларускі Кангрэс спалаткаўлес расейскага Ўстаноўчага Сходу⁵⁰. Бальшавікі пераканаліся, што, аказаўшыся ў меншыні, яны ня ўстане авалодаць Кангрэсам мірнымі шляхамі, і разагналі яго 17 сінегняйскай зборы. Аднак выбраная іупаўнаважаная нагэта Кангрэсам Радана сваім паседжаныні 19 сакавіка 1918 г. аб'явіла сябе Радай Беларускай Народнай Рэспублікі⁵¹, а 25 сакавіка 1918 году сваім гістарычным Актам, ведамым падпісай Трэцяй Устаўной Граматы, аб вясыціа Беларусь Незалежнай Народнай Рэспублікай^{**}.

Барацьба народу на гэтымне спынілася, хаця бальшавікі вымушаны былі прайаць большую гібкасць. Калі, захапіўшы ў кастрычніку 1917 г. на Беларусі ўладу, бальшавікі ні слова не гаварылі пра беларускую дзяржаўнасць^{***}, то пасыпі Першага Ўсебеларускага Кангрэсу ў сінегняйні 1917 г. і Акту 25 сакавіка 1918 г. яны вымушаныя былі стварыць 1 студзеня 1919 году эрац беларускай дзяржаўнасці — Беларускую Савецкую Сацывітальнную Рэспубліку (БССР)^{****}. І ёсё ж за ўсю свою папярэднюю тысячагадовую гісторыю беларускі народня бачыў столькі пакутаў юлькі за 35 гадоў і сінаваныя савецкай улады.

І ў вялікіх і ў малых гарадох краіны ляжаць сотні, тысячы, дзесяткі тысяч расстраляных антъбальшавікоў і патрыётаў. Толькі ў Вяліжы на Пакроўскім Полі, у Віцебску ў Духаўскімірве, у Барысаве на Багарэях расстраляна ў кожным месцы паасобку больш за тысячу паўстанцаў, партыванаў і нацдэмаў. І калі францу скі гісторык Арну⁵² пачаў свою книгу, прысыречаную бальшавіцкім папярэднікам, словамі: «Шапкі далоў! Мы будзем гаварыць пра пакутаў Парыскай Камуні⁵³», дыкъ з яничэ болышым правам можна сказаць, перафразуючы ягонія ж словы: «Шапкі далоў! Мы будзем гаварыць пра замучаных бальшавіцкай камунай».

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сініні. Б. 165—166.

** Тамсама. Б. 170—172.

*** Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 18.

**** Тамсама. Б. 21—22; Лочмелль И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 87—89; Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сініні. Б. 214.

Вяліскае паўстаньне

Ю. С.

беларус, літаратар, нарадзіўся ў Вяліжы,
у час паўстання мей 13 гадоў (1905 году нар.)⁵⁴

В. П.

беларус, святар, нарадзіўся ў Вяліжы, у час
паўстання мей 22 гады (1896 году нар.)

А. К.

беларус, былы афіцэр царскай арміі, нарадзіўся
у Вяліжы, у час паўстання мей 28 гадоў
(1890 году нар.)

I. К.

беларус, селянін, нарадзіўся ў вёсцы Бяляева
Будніцкай воласці Вяліскага павету, у час
паўстання мей 26 гадоў (1892 году нар.)

Вяліскае паўстаньне зьяўляецца першым па часе, найвялікшым
па колькасці змагароў і разам з тым найбольш стыхійным анты-
бальшавіцкім паўстаннем на Беларусі. Сапраўды, калі Слуцкае
паўстанье, або, дакладней, Слуцкі фронт БНР у снежні 1920 г.
мей палітычны (Рада Случчыны) і вайсковы (Камандзір Слуцкае
Дывізіі) цэнтр, калі Гомельскім паўстаннем, ці Стракапытпашынай,
у сакавіку 1919 г. кіравалі партыя эсэраў і падпалкоўнік
Стракапытгаў, калі чатырохдзённую Койданаўскую Незалежную
Рэспубліку ў ліпені 1920 г. ачольваў Паўлюк Калечыш⁵⁵, дык на-
ват быльм вяліскім паўстанцам цяжка адказаць на пытаньне, хто,
уласна, імі кіраваў. Яны ўспомняць баявыя эпізоды, у якіх удзель-
нічалі, прыгадаюць імёны паўстанцаў сваёй групы й галоўнага ў
её, але ім няведама, ці каардынаваў хто дзеяньні гэтых груп⁵⁶.
Ведама толькі, што ў паўстанні ўдзельнічала каля 50,000 сялян-
наў, мяшчанаў ды інтэлігентаў. Ведама таксама, што яно ахапіла

цалкам Вяліскі павет Віцебскай губэрні, большую частку паветаў Парэцкага й Бельскага Смаленскай губэрні й часткова Віцебскі павет⁵⁷. І хоць гэта паўстаньне знайшло адлюстраванье на савецкіх мапах грамадзянскай вайны* і хоць бальшавікі жорстка падавалі яго, тым ня менш яны надавалі яму другараднае значэнне ў парунанні зь іншымі паўстаньнямі супраць іх. Гэта й зразумела, бо межы паўстаньня знаходзіліся на значнай адлегласці ад чыгуначных шляхоў, якія зьвязвалі прамысловыя цэнтры РСФСР з дэмаркацыйнай савецкай-нямецкай лініяй.

Немагчыма дакладна афесцільшы межы той значнай тэрыторыі, якую яно з выключнай хулкасцю ахапіла. Уявіце сабе прастакутнік, трошкі меншы за Бэльгію і не нашмат большы за штат Масачусэц⁵⁸. Яго межамі зьяўляюцца чыгункі: на поўначы — Маскоўска-Відзайская, на поўдні — Маскоўска-Брэсцкая, на заходзе — Петраградзка-Жлобінская, на ўсходзе — Навагоржская. Унутры прастакутніка няма ня толькі шасэйных дарог, але нават больш ці менш прыстойных балышакоў. Ён увесь зрезаны рэчкамі й ракуликамі, якія хулка імкнуць у розных напрамках, бо мечавіта тут знаходзяцца водападзёлы трох мораў: Балтыйскага, Каспійскага й Чорнага. Тут бяруць пачатак трох вялікія ракі — Волга, Дняпро й Заходняя Дзвіна. Тому невыгадковая ў мінулым гэтая мясцовасць мела назыву Волакаўская (ад слова «перавалокі») Лесу, а ў сучаснай геаграфіі называ страціла адзін склад і гучыць як Вокаўскі Лес.

Вяліскіе паўстаньне ўскالыхнула вялікі абшар, празь які працягае Дзвіна, да якой далаўчыцца Міжка і Ўсьвіча. Тут таксама пачынаецца ціхая Ловаць, кіруючыся на поўнач да возера Ільмень. Гэтыя рэкі складалі адну з колішніх эўрапейскіх артэрыяў — «Шлях з варагаў у грэкі». Дзвіна, пра якую наш зачяты вораг Іван Грозны сказаў, што ў яе «дню залатое, а берагі сярэбраныя»,

* Съедка Ю. С. бачыў гэтую мапу з забазначаным на ёй Вяліскім паўстаннем у Кіеве ў 1926 г. у казарме 45-га артылерыйскага палка.

тут вузейшая, чым падстарадаўній стація Крывічыны Полацкам, але на менишы паркагльўная дыпарогавая. У Вяліскім павеце, поблізу ад Усьвяцкіх Ловаці, ляжыць мястечка Ўсьвят — дауні, на сорак шэсць гадоў старэйшы ад стаціцы Беларусі Менску, горад «Всвяч», які ўпіршыню прыгадваеццаў гісторыі яшчэ ў сувязі з унукам Рагнеды полацкім князем Брачыславам⁵⁹. На Дзьвіне, каля сяла Вярхоўя, знайдзяцца Вітава Грады Вітаў Мост, што невыпадкова, бо ўспынным легапіс Быхаўца XVI стагоддзя чытае «Пойдзе князь вялікі Вігальд, сабраўся пад гарады пскоўскія — Вяліж, Красны горад». І на гэтым паўзымежным барышы непаддаюцца ўліку ўсе курганы, гарадзішчы і замчышчы. Паміж імі застугоўвае прыгаміну вайскове ўмацаванне наступаць утоку Міжы ў Дзьвіну, яко заслаў уканцы XVI ст. віцебскі ваявода Станіслаў Пац⁶⁰. Тут, з падпарослагам вялізнымі дубамі валу, б'е цудоўная крыніца, пра якую ў народзе кажуць, што яна «цячэ порахам».

Першымі больш падрабязна прыгадалі Вяліж ратмістар Віцебскага замку Аляксандар Гваніні⁶¹ ў сваім ведамым «Апісанні Вялікага Княства Літоўскага» і Рэйнгольд Гайдэнштайн⁶² — на вуковы сакратар караля Стэфана Баторыя⁶³. Разам з тым на званіцы вяліскіе Мікалаеўскае царквы вісёу пазелянельы ад часу звон. На ягоным версе меўся на тагачаснай расейскай мове вялікі літарамі надпіс: «Алексий Михайлович всея Великія и Малыя и Белыя Руси Царь, Государь и Самодержец», а ўнізе дробнымі літарамі на тагачаснай беларускай мове адзначалася: «А майстра зрабив Дёмка». Дарэчы, вяліжане называлі яго не «Царский» або «Алексеевский колокол», а «Дзёмкін звон». Гэуне ж гэта таму, што ад каралёў Рэчы Паспалітае яны дасталі разам з прывілеямі надзвычай гаказальны герб — залаты крыж і голы меч. І нават трапіўшы ў Расейскую імперыю, Вяліж з 1781 г. аж да Каstryчніцкае рэвалюцыі меў у сваім гербе Пагоню. Наглярэдадні рэвалюцыі аддалены ад бліжэйшай чыгункі на 80 кіляметраў Вяліж налічваў усё ж 17 тысяч жыхароў. У ім было 11 цэркваў, 7 капліц, касцёл, мужчынская дзяржаўная жаночая прыватная восьмік-

лясныя гімназії, гарадзюечатырохкляснае вучылішча, гебрайскія — жаночая прагімназія й мужчынскае чатырохкляснае вучылішча, ладнё пачатковых школ, чатыры бібліятэжі, кінагэатар, драматычныя спектаклі і паркі зь летнім тэатрам і павільёнам для аркестру. Над каменным і двухпавярховым цэнтрам з брукаванымі вуліцамі й там-сям асфальтаванымі тратуарамі панавала вежа старадаўняе ратушы. І ўсё гэта дзякуючы Дзьвіне, наякой з 1892 г. тут існуе вялікая праглаўная прыстань. А перад тым у Вялікіх з давен-даўна будаваліся на яго ўзбярэжных вялікіх судны — баргіны, сругі, паусругі, шкуньі, пакуль не зъмянілі іх драбнейшыя лайбы. Баргіна, які сругт, падымала да 50 тысячаў пудоў збожжа, ільнянога семя, пянькі, мёду, воску, попелу, папашу, скуры, шчаціны, хутраў і г. д., што сплаўлялася Дзьвіной у Рыгу, азь яе — за мяжу.

Нельга забініць тое, што ў кагадвірыгадным Вяліскім гербе над Пагоній із крыжам Ярылы панаваў двухгаловы арол Расейскай імперыі. Праўда, ён не трывал туту кіпцюрох бэрла йдзяржаву, алезагое паміж галовамі з разяўленымі дзюбамі мелася царская карона. Таму паказальна, што ў Вялікіх наяго Рынкавай плошчы стаяў бронзавы помнік Аляксандру I⁶⁴, гэтак званому Багаславенію, які за свае часы тройчы наведаў горад, а ў парку Ліпкі ўзвышалася падобная да вежы, зь Ягор'еўскім крыжам на купале, капліца — помнік, прысьвечаны 300-годдзю Дому Раманавых. А можа, яшчэ больш харектэрна і набывае сымбалічнае значэнне то, што ў Вялікіх, паблізу вуліцы Аляксандра I, знаходзілася вялікая турма, абнесеная высокім мурам, а на Аляксандраўскай вуліцы — крыху меншыя затурму астрог — нязграбная драўляная будыніна з кратамі ў вокнах, абароджаная пяцісажнёвымі бёрнамі, завостранымі зверху.

Як у самым Вялікіх, гэтак і па ўсіх мястэчках, сёлах, вёсках ды хутарох ягонага павету вы скроўзь пачуецце беларускую мову, усюды пабачыце беларускія звычайі — гэта ад вечная Беларусь. Між іншым, у тутайшай мове захавалася больш, чым дзе-небудзь яшчэ, архаізмай, ужоненразумелых для мянчуга ці случчаніна, але, пэўнe, іх ужывалі за часы Ўсяслава Вялікага «Чарадзея». Ладнё чужынцу праходзіла тут з усходу на захад або на ўсход, зъмяніоны ў часе

кароткары валыхмірных умоваў ранейшыя назовы і рабкаў і рэчкаў на Мяжу, Рубеж і г. д. Гэтыя межы і рубяжы не падзялілі паміж сабой крэўных нашчадкаў крывічоў, аляснія нетры дагамаглі ім захаваць сваёнацыянальную апрычонасць.

Ва Ўсьвяце нарадзіўся знаны Аляксей Сапуноў⁶⁵, для шматлікіх гістарычных працаў якога сымбалічнымі зъяўляюцца пошукі Альгердавага Шляху. Шмат чаго далі Беларусі вяліжане — археоляг і этнограф А. Шлыбоскі⁶⁶, археоляг Д. Аўнусін, лінгвіст І. Кузьмін. Зъяўляюцца мастацкія школы, як ейныя настаўнікі і вучні, трапілі ў БССР мастакі і скульптары — М. Керзін⁶⁷, М. Эндрэ⁶⁸, В. Волкаў⁶⁹, А. Волкаў⁷⁰, М. Хрусталёў⁷¹, браты Пятроў⁷² і Хрыстафор Даркевічы⁷³, Ф. Фогт⁷⁴, А. Бембель⁷⁵. І, урэшце, вяліжані нам зъяўляецца «нацдэм з партблетам у кішэні» — наркам-зем БССР Зыміцер Прышчэпаў⁷⁶, які імкнуўся да таго, каб Беларусь стала Даніяй⁷⁷.

Значную плошчу ў павеце займаюць ведамыя нават з школьніх падручнікаў вяліскія лясы, што мяжуюць з Вокайскім Лесам. Яшчэ Рэйнгольд Гайдэнштайн, апісваючы паход на Вялію, адзначыў: «..лес гэткі хмурны, што нават сярод белага дня страшна было ў ім апынуцца». Дый цяпер, праз 380 год, сустракаюцца ў вяліскіх лясах дзікі, лосі й мядзьведзі. Аднак хоць гэтыя лясы давалі сялянам заробак, але належалі ім. Іх бязылітасна нішчаць, сплаўляючы па ўсіх трох вялікіх рэках, але прырода зь нябачанай яшчэ нідзе ў Эўропе хулкасцю іх адраджае.

Найлепшая зямля таксама перайшла да буйных аблішнікаў — палякаў і расейцаў, а беларускім сялянам засталіся падзолы ды суплюсок, што забяспечвалі хлебам толькі да Калядаў. Ад голаду іх рагавала тая ж Дзывіна, якую яны пяшчотна менавалі карміцелькай, пяночы ў ваднай сваёй песні:

Мы, братка, плытагоны
Плывуць нашыя загоны...

Або ў іншай:

Ой, на той на Мядзьведжай Гары

Падмывае Дзывіна тры крыкы,
А падімі лякаць асначы—
Ой, тутэйшыя ўсё дзяцюкі...

Ці ня ў гэтым сталым змаганыні із шматлікімі парогамі Дзывіны загартавалася іхняя зацялася ць?

Станові шча беларусаў-гарадчанінаў, некалі незалежных і заможных гаспадароў-купцоў, адбліся таксама ў народнай песьні:

За лясамі, за ракамі
Ўсе вяліскія мяшчане—
Ў хатах незнайсыці:
Узімку стругі майструюць,
Улетку, як адайн, вандруюць
Каторы куды
Ў розны гарады.
Хто да стырна, хто за дрыгальку,
А хто цягне моўчкілямку*.

Гэтую песьню пацьвярджае архіўная даведка аб тым, што ў 1894 г. вяліская Мяшчанская Управа выдала тутэйшым жыхарам 2940 пашпартоў толькі на сплаў у Рыгу. І ці не бурлацкая, або, як тут кажуць, аснацкая доля спрычынілася да іхняе барацьбы з новымі прыгнятальнікамі?

Мяжа гебрайскай аселасці Расейскай імперыі разьдзяляла гэтую тэррыторыю напалам, і капі ў Вялікыя большынню насельніцтва складалі гебраі, то ў Парэччы і ў Бельмежылю толькі некалькі гебраіў — купцоў першай гільдыі са сваімі сем'ямі⁷⁸. Акрамя беларусаў і гебраіў, асобнымі групамі сяліліся расейцы і латгалыцы. Першыя — стараверы па сваім веравызнаньні — уцяклі ў Літву яшчэ ў XVII ст., ратуючыся ад рэлігійнага пераследу ў Pacei, другія — латышы-каталікі. І ўсе яны — і беларусы, і гебраі, і расейцы, і латгалыцы — жылі больш бедна, чым барага.

Гебраі задыхаліся ў мяжы аселасці, значная частка іх існавала ў страшэнай беднасці, жывучы з разыліку аднаго селядца,

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 464.

дзьвію цыбуліні дзясяткабульбін удзень насям'ю. Рускія-стараверы адчувалі рэлігійны ўціск з боку любогастроўніка. Лигальны ўесь час дамагаліся, але так і не дамагліся школ на сваёй роднай мове*. Здавалася б, большавіцкія лёзунгі аб разьдзел памешчыцкай і царкоўнай зямлі паміж сялянамі, аб раўнапраўі нацыянальнасці цяү, аб свабодзе веравызнання будуть сустрэты тут прыхільна. Аў саграўднасці не прайшло й году пасля залпу крэйсера «Аўрора»⁷⁹, як успыхнула Вялікое паўстанье.

Перадусім трэба заўважыць, што ў Вялікім паўстанні беларускі нацыянальна-вызвольны мамэнт адбўся ў большай ступені, чым, напрыклад, у Гомельскім і Койданаўскім паўстаннях, але затое ў значна меншай, чым у Слуцкім. Гэтая акаўчнасць зразумелая. Хоць вяліжане ўдзельнічалі ў Першым Усебеларускім Кангрэсе, але маладая на тых часах Рада Беларускага Народнае Рэспублікі была бадай няведамая паміж вялікіх паўстанцаў, а ў дадатак, што найгaloўнае, яе аддзяляла ад месца паўстання дзяржаўная мяжа⁸⁰. Беларускія нацыянальнікі пытаньне знайшло адбітак у змаганні коннага аддзелу, у часткі гімназістаў і духавенства. А вельмі магчыма, што найкайшая роля ў гэтым паўстанні належыць Віцебскаму Саюзу Беларускага Народу.

У часе выбараў ва Ўстаноўчы Сойм у Вялікім павеце, ня ў прыклад усім іншым паветам Віцебскае губэрні, першае месца заняў сумесны съпіс Віцебскага Саюзу Беларускага Народу і Віцебскага Саюзу Праваслаўных Парафіяў⁸¹. Адразу пасля гэтага большавікі злыкві давалі першы, але ён працягваў сваё існаванье пад заслонай другога, быццам вылуччына царкоўнага па сваім статусе. Характэрна, што чало Віцебскага Саюзу Беларускага Народу — доктар Грыгаровіч, Бялыніцкі-Біруля, Палонскі, Стукalіч⁸², — якое пазней увайшло ў презыдыюм Віцебскага Саюзу Праваслаўных Парафіяў, было расстралянае ў Віцебску ў снежні 1918

* Семёнов В. П. Тамсама. Б. 464—465; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс географіі Беларусі. Б. 34—35, 288, 337—338, 341; Киселёв О. М. Велиж. Вітебск, 1895.

г., менавітаза Вяліскае паўстаньне⁸³. Міжіншым трэба адзначыць, што на Першым Усебеларускім Кангрэсе ў снежні 1917 г. у Менску гэтыя асобы ўзначальвалі русофільскую групу і выступалі за цеснае яднаньне Беларусі з Расей^{**}. Праўда, не заўсёды можна даць веры савецкім абвінаваўчым актам, наваткалі яны расклененыя па вуліцах. Аднак, беручы пад увагу пачатак паўстаньня і ягоны далейшы рух, можна прыпусціць, што калі келіх народнае пакуты перапоўніўся, дык Віцебскі Саюз Праваслаўных Парафіяў праз съяўтароў рушыў з месца народнограмаду. І ўсё ж толькі прыпусціць, бо...

Яшчэ запаўгоду да паўстаньня, у чэрвені 1918 г., чэкісты расспралялі ў Вялікіх трох беларусаў і двух немцаў: агранома Шаганава, кажамяку Крупскага, гандляра Турыка, начальніка Нормана і тэхніка Брандта^{***}. Шэсты, панацыянальнасьці летувіс, гаводле бальшавіцкіх сыцвердліканаў, уцёк, і яны асудзілі яго да расстрэлу завочна. Гэта быў ксёндзтутэйшыага Петрапаўлаўскага касцёлу айцец Будрыс. Значна пазней, ужо на эміграцыі, аўтару гэтых радкоў давялося пачуць, што айцец Будрыса нібыхтосці сустракаў у Вільні...

У Вялікіх ўсякакае ў Дзьвінуручай Каневец. Ён адметнытым, што цячэ ўглыбокім рове, з бадай прастаспаднымі берагамі, і недрабнёе ні на краплю ў сухмень. Аднак яшчэ больш памятны ёнтым, што ў ім неаднойчы белга настолькі вады, колкі крыўі. Гэтак здараўлася й тады, калі няпрыступны вяліскі замак, баронены Каневецкім ровам, штурмавалі і гусары Яна Барнеміса, і стральцы Мацвея Шарамецца⁸⁴. Гэтак было і ў часе Другогусусветнае вайны, калі з абодвух бакоў—зрасейскага і з нямецкага—палилі тысячы салдатаў, застылья групкіх складваліся давясны, нібы дровы, у доўгія і высокія штабелі. У чэрвені 1918 г. тут нечаканазвязвіўся самотны грудок. Гаміж

* Каstryчнікна Беларусі: Зб. артыкулаў і дакумэнтаў (Магілёўская гісторыя Каstryчнікавай рэвалюцыі на Беларусі) / Уклад. С. Агурскі. Вып. 1. Менск, 1927. Б. 109.

** Найдзюк Язэп. Беларусь у чары да сяняня. Б. 166.

*** Віцебіч Юрка. Дзе мой Паўлюк? // Шыпшына. 1947. № 4. Б. 15—17.

вяліжанамі ён адразу стаўся шанаваны як магіла айца Будрыса. І хто ведае, ці не супадае з праўдаю домыслом, што ксяндза, які карыстаўся вялікай пашанай у горадзе й павеце, бальшавікі не адважаліся расстраляць адкрыта, а забілі тайна ўрове таго крываўага Канеўца.

Паводлевесткі ЧК гэтыя шасьць фрагменты склоўвалі «конгреволюцыйны мятеж» супраць «власти рабочих и крестьян» і зъяўляліся ягонымі штабамі. Пасъля іхняга расстрэлу сталася тоездзіца, за якім звычайнай дзе навальница.

На пачатку лістапада 1918 г. у Вяліжы паназбіралася некалькі сотняў мабілізаваных у Чырвоную армію маладых сялянаў. З тae прычыны, што казарма павятовага ваеннаага камісарыяту ня ў стане была зъмясьціць гэтулькі пакліканых да савецкага войска, іх раскватараўвалі па прыватных дамох, і тым самым бальшавікі страцілі над імі кантроль. Калі 10 лістапада скончылася ўрачыстае съвятаванье першае гадавіны Кастрычніцкага рэвалюцыі і павятовы ваенны камісар абвясціў мабілізаваным, што заўтра яны накроўваюцца на фронт супраць чэхаславакаў⁸⁵, дык тъя разам з часткай вяліжанаў пайшлі на Рынкавую плошчу. Тут, перад будынкам павятовага выканкаму, яны пачалі кричаць:

— Нашых айцуў харчадакам⁸⁶ душыце?! Нашыя маткі з голаду пухнуць! З нашае веры зьдекваецеся?! А мы мусім вас абараніць?! Няхай камісары паміраюць за Леніна⁸⁷ з Троцкім⁸⁸, а мы хадзем дамоў!

У гэты самы час вяліскія камуністы і камсамольцы, сярод якіх беларусы не складалі і аднаго працэнту, зашыліся па розных закутах. Яны зъявіліся на вуліцах толькі тады, калі амаль усе мабілізаваныя пакінулі горад, і пачалі саджаць у турму тых, што засталіся, а таксама градчанінаў, якія прымалі ўдзел у дэманстрацыі ды падпілі дом-камуну, дзе жылі «ответственные работники парлія и правительства». Члены не хавалі ад вязняў, што іх чакае расстрэл. У горадзе і ў непадуладным гарадзкім уладам павеце бальшавікі абвясцілі ваенны стан, а тым самым выканкам стаўся рэукамам. Але ж, пэўне, яны ня чуліся пераможцамі, бо начальнік ЧК Мусаеў, праз два дні забіты гімназістам-піўстанцам

Лаймінгам, і ягоны памочнік Хадаю, застрэлены праз год гімназістам-партызанам Таварасам, адразу пачаті фармаваць роту ЧК.

15 лістапада 1918 г. Віцебская ГубЧК атрымала ад вяліскага ЧК тэлеграму: «У Вяліскім павеце ўзбунгавалася разагітаванае патамі кулачко. У самым горадзе забіты начальнік ЧК таварыш Мусаеў. Усе мы змагаемся зь мяцежнікамі, але съпяшайцца на дапамогу».

Мабілізаваныя, вярнуўшыся да сваіх вёсак ды хутароў, тым самым сталіся дэзэртырамі й ведалі, што іх чакае бязылітанская савецкая кара. Адмысловая ўстанова — Камітэт па барацьбе з дэзэртырствам (Камдэз)⁸⁹ — вышуквала і адразу ж расстрэльвала дэзэртыраў. Пройдзе пяць-дзесяць гадоў, і большавікі тэрорам надлюмяць у народзе супраціў, але гэта быў першы год іхняе ўлады, і гвалт адразу выклікаў адпор. Мабілізаваныя, разам із сваймі сваякамі і знаёмымі, пайшлі назад на горад, каб зынішчыць тую злыяду, што перашкаджала ім жыць чалавецкім жыццём. Па вялікіх і малых дарогах Вяліскага павету, па яго шляхох і сцяжках рушыліся тысячы сялянаў. Выбухнуўшы адначасна ў некалькіх мясцох, паўстаньне ахапіла ўесь павет.

Ішлі мужыкі... Ішлі паголенія, шравакія, маўклівія лаптальцы. Яны быццам прадчуvalі, што ў недалёкай будучыні іхня вёскі Ленкан і Лаўгал, Зэдзінь і Спросэ Ільлінскае воласці Яжоў⁹⁰ цалкам пераселіць на Калыму. Ішлі барадатыя, плячыстыя, магутныя расейскія стараверы. Ідуны на бой за Бацькаўшчыну й пакідаючы свае сялібы, якія прывольна разьлегліся вакол маляйнічага возера Чарнагосці, яны хрысьціліся старадаўнім двухперсыдзевым кръжкам. Але галоўную масу паўстанцоў складалі спрадвечныя насељнікі краіны — беларусы. Калісці хаты іхнях далёкіх продкаў стальвалі дашчэнгу Уладзімер Манамах⁹¹, Іван Грозны, Стэфан Баторы, Аляксей Раманаў «Тишайшій»⁹², Карл Дванаццаты⁹³, Пётр Раманаў «Великій»⁹⁴, Напалеон Банапарт⁹⁵. Тысячагадовая шматлакутная гісторыя прывучыла іх да вялікага цярглівасці, і ўсё ж начуцьцё чалавецкае годнасці не дазволіла ім, хаты бна адзінгод, перакінуцца

ў бальшавіцкаебыдла. Яныж зъяўляліся косьцюадкосы і крывічоў, што тут панавалі калісьці*.

Ішлі мужыкі... Калыхалі ся над і хнімі галовамі вілы й косы, рагаціны й швораны, а за паясамі былі запкнутыя сякеры. Некалькі сотняў мясцовых паляўнічых несылі рознакалібрывыя стрэльбы, пачынаючы ад крамянёвых фузыяў⁹⁶, кінутых у 1812 г. французамі, і канчаючы сучаснымі бэльгіскімі дубальтоўкамі. Толькі былья жаўнеры Першае сусьветнае вайны мелі трохлінейныя вінгоўкі з абмежаванай колькасцю патронаў.

Але ня наўсіць паўстанцаў да бальшавікоў была нагэтуль кі вялікая, што ў баі пад Вялікам, у Сямічоўскім Бары, яны з косамі й віламі кідаліся на кулямёты. Шмат іх пагінула пад зынішчальным агнём, і ўсё ж не адзін чэкіст памёр сабачай смерцю з праламаным чэрепам. Страшныя ў руках паўстанцаў сякера ці шворан*.

Ішлі мужыкі... Наперадзе аднаго з атрадаў Сяргейскай воласці ішоў сажанёвага росту стары. Ягоныя густыя наступленыя бровы зьвісалі над вышэвільмі вачыма, як аленевы мох; сівая барада ад старасці пазелянела, нагадваючы антыкварную мёдзь. Галаву старога прыкрывала лямцевая маргелка, ногі былі абутия ў лазовыя лапці-кавярзыні, за сыпінай у лыкавым кашалі ён нёс акраец мякінавага хлеба й дзясятак цыбулін. А ў руках, якія за доўгае жыццё правялі на ральлі баразну даўжынёю экватар, ён сціскай сваю адзінную зброю — бярозавы кій.

— Чаму, дзед, дома не застаўся? Куды йдзеш? — запыталі ся ў яго падчас прывалу.

— Як куды? — навагэздзівўся двед. — Памужышкую прайду іду. У горад пірацак на водзіць. Ніколібылы гранатэрлейб-гвардыі Літоўскага палка Якуб Галан неназволіць, каб над ім панавалі крывасмокі...

Пасыля бою ў Сямічоўскім Бары між забітымі знайшлі старога. Шырока раскінуўшы руکі саскручуянымі апошняй сутаргай пальцамі,

* Стукалич Юрий. «Нечернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

ён нібы абдымай зямлю, якую адбіралі ў яго бальшавікі. Съ нег запарушыў пад імпарудзель ад крыві верас, і валацуга-вешер матляй на ягоным кажусе рознакаляровыя латы. Закапалі яго лютая каты ў няведамай магіле, але не забудзецца пра яго беларускі народ*.

Па ўсім павеце стагналі званы. У яго 28 мястэчках ды сёлах з царкоўных і касыцельных званіцу гудзеў узбураны набат. І ў Бяліні, у сыцілай царкоўцы Міхailа Архістраціга, прыстасаванай пасылья бальшавікамі пад съвінтарнік, і ў Круга-Сергіеўску, у велічнай съвятыні Сергія Раданежскага, расьпілаванай і мі пазней без усякае патрэбы на дровы, і ў Найсьвяцейшае Тройцы ў Маклаку, перайначанай празь некалькі год у клуб імя Карла Маркса⁷, і ў Спаса ў Глазамічах, пераробленай, счакаўшы пэўны час, у гараж МТС, і ва Ўсьвятах, у прыгожым храме Святога Духу, што стаўся пазней кінатэатрам «Парыская Камуна», і ў прарока Ільлі ў мястэчку Ільліне, што самы свой назоў набыло ад царквы, пабудаванай паводле загаду караля Казіміра⁸, съвятары выходзілі із съвятыняў насустроч паўстанцам, багаслаўляючы іх на збройны чын і аkratляючы съвятой вадой. Як съцягі, плыті ўперадзе аддзелаў пратэсы.

...Калі народны паток дакаціўся да сяла Глазамічы, дзе съвятарыў дваццацігадовы айцец Васіль Лузгін, ён адправіў малебен, у якім звярнуўся да жанчын і да сваёй жонкі з кароткім словам:

— Ни трэба плакаць. У матак і жонак ня хопіць сълёз, калі бальшавікі паняволяць нашую Беларусь! Градзе чорная нач.. Можа мы пераможкам, можа не, але лепш памерці ў чесным баі за веру й Бацькаўшчыну, чым жыццем гніць у турмах,—а потым, узяўшы крыж, дараюсіць і епітрахіль, далучыўся да паўстанцаў*.

У самым агні паўстання й наступнага за ім партызанская змагання кідаліся ў очы съветла-шэрыя з пасярэбанымі гузікамі шынялі й цёмна-сінія зь белымі канцамі шапкі гімназістай Вялі скай гімназіі. Гэта былі бязвусыя юнакі, амаль хлопчыкі, у

* Стукалич Юрий. «Нечернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

веку ад 15 да 18 гаду. Аленават гімназісты 12—14 год прымалі ўдзел у паўстанні, выконваючы бавязкі выведзіцай і сувязных ды з дірачоны па начах загады рэйкаму і ЧК. Адны з гімназістаў змагаліся за Расею, другія — за Беларусь. Нацыянальную съядомасць гімназістай беларусаў абудзілі настаянікі М. Навіцкі⁹⁹, В. Сыцагайла і У. Лось. Яны пасыля занятыкай знаёмлі на сваіх кватэрах гімназістай з гісторыяй, геаграфіяй і літаратурай Беларусі, давалі ім для чытанняння кнігі на беларускай мове і з саюжетамі на беларускай мове.

«Дарма, хлопцы, — гаварыў усміхаючыся, гімназістам Навіцкі, — Беларусь даражэйшая за грошы!»

В. Сыцагайла і У. Лось пазней, пераехаўшы ў БССР, трапілі ў савецкія катавальні як беларускія націмамы. І калі чэкіст будзе арыштоўваць у Віцебску Сыцагайлу, які мірна калоў у той час дровы, і вылае яго пры гэтым, назваўшы націмамаўскім сабакам, то Сыцагайла ў адказ спакойна запытвае, паказаўшы на сякеру: «А вы не баіцца, што гэты нямузичны інструмент вас зачэпіць?»

У 1931 г. памрэ на Салаўках пратагарэй Міхал Навіцкі, высланы туды за тое, што ў 1927 г. разам з Філарэтам¹⁰⁰, япіскапам Бабруйскім, заступнікам арыштаванага мітрапаліта Мельхіадэка¹⁰¹, падпіша зварот да вернікаў і статут Беларускага Аўтакефальнае Царквы¹⁰².

У крыві ісцялязак патоциць большавікі Вялікае народнае паўстанне. Частка гімназістаў загіне пры гэтым, яшчэ больш пойдзе ў лясы, становіца партызанамі, каб там гаксама загінуць, працягваючы няроўнае змаганье. Гэтак съмерцю храбрых закончанцаў сваё кароткае, але прыгожаежыць Алег Хрусталеў, Зыміцер Лаймінг, Браніслаў Таварас, Сяргей Маханкевіч, Фелікс Адахоўскі, Уладзімер Маеўскі, Міхал Сладкевіч, Аркадзь Пушкарскі, Глеб Лаўчыноўскі, Анатоль Гарыня, Віктар Гудзееў, Ігар Машкевіч, Аляксандар Бароўскі, Станіслаў Лясуніс.

* Віцьбіч Юрка. «Во блаженном успении вечный покой...» // Зьвініць званы Святой Сафіі. 1946. № 6. Б. 7—8.

Яны галаруч захапілі на нейкі час савецкі кулямёт, перарэзали тэлеграфнъя драты, што злучалі Вяліж з Віцебскам, пісалі адоўзы да паўстанцаў і спрабавалі спаліць будынак ЧК.

Васьміклясынік Зыміцер Лаймінг сын гамешчыкамаёнку Вярхоўе Вяліскагагавету, меў выключную фізычную сілу. Ён жартуючы разгнаў падковы лёжахрысьціўся двухпудовай прай Аміжтым свайму сябру Міця неяк сказаў, што яму лягчай данесыці гімназістку Кляру Р. на руках ад Вяліжу да Віцебску, чым прызнацца ёму сваім першым юнацкім кахраньні. І падчас паўстання выявілася, што ён валодае гэткай жа вялізной душоўнай сілай.

Чатырох узброеных чэкістаў, якія спрабавалі захапіць яго жыўцом, бязбройны Лаймінг раскідаў набакі, як зубр раскідае ваўкоў. Доўга працягвалася няроўная барацьба, алепаслья нечаканага ўдару каменем па галаве ён спраціў прытомнасць і ачунаў ужотолькі нападлюзе ЧК. Расплюшчыўшы вочы, ён убачыў, што перад ім стаіць нізкарослы начальнік ЧК Мусаў. Замахваючыся нагайкай, Мусаў ісківакрычаў: «А ну ўставай, сабака!»

Тады адразу зынікнуў ва ўсім целе тупы боль. Кроў прыліла да твара, і нянавісць апапіла вочы, і наступіліся бровы, і съіснуліся кулакі. Гэты брудны, съмярдзючы саціяльны вырадак адваражкуюцца называць яго, Лаймінга, нашчадка тэўтонскіх рыцараў, сабакам? Гэта ж ягоны бацька — ротмістар Тэкі ніскага коннага палка — скончыў сваё жыццё ў 1916 годзе ў баі пад Равай-Рускай¹⁰³! Гэта ж ягоны дзед, палкоўнік, загінуў за веру і Бацькаўшчыну на Грынвіцкіх рэтуях пад Плеўнай¹⁰⁴! Гэта ж ягоны прадзед, генэрал, абараняў у 1812 г. на Барадзінскім полі крылавыя Багратыёны в флеши¹⁰⁵! Таму зусім не выпадкова ў фамілійным гербе Лаймінгаў падзвізам «Гонарі адвага» красуецца гордыя залаты леў!

Юнакхутка ўстаяў. Іраней, чым Мусаў пасыпей вышыгнуць з кабуры наган, ён скагаў чэкіста ў поперак цела і прыўзняў угору. Пасыль рвануўся да акна і з такой сілай штурнуў ненавіснага ворага, што той выбіў съпінай раму разам зь ётвылецеў на вуліцу. У той жа мамэнт двасрэлы абарвалі жыццё гімназіста. Лаймінг узмахнуў рукамі, нібы зьбіраўся ўзыняцца ад земнага гравітаціі да чыстага вечнага неба, а пасыль

бяз стогну заваліўся ніцма. Праз хвіліну паўз будынак ЧК з плачам прабегла Кляра. Аміца нічоганя чуў, і нязвычайнайным здаваўся ягоны толькі што ўсваляваны твар. Ён неасароміў сваіх бацьку, дзеда і прадзеда і памёр за Бацькаўшчыну, як Лаймінг.

Пачуцьцё любові да паўстанцаў не дазваляе мне гаварыць аб тых налюдзкіх пакупах, якія яны перацярпелі ў Вялікай турме. Пры ўспаміне аб іхній самахвярнасці «вусны мае маўчашь, і язык не лаголе, але сэрца вяшае». У гэтай турме за гадзіну перад расстрэлам Анатоль Гарыня пляяў на французскай мове жаўнерскуюю, пад крывавым Вэрдзном¹⁰⁶ народжаную, песню...

Дагэтуль не ўзышло сонца волі над нашай краінай, але мы захаваем для гісторыкаў Незалежнае Непадзельнае Беларусі і мёны геральдичных гімназістаў.

У гісторыка-дасыледчай працы негажаданы літаратурныя рэзіні сцэнцыі, але пры ўспамінах пра палеглых юнакоў, як вячэрні звон, гучашь слова пісьменьніка:

...И все они умерли... умерли... умерли...

Какх ороши, как свежи были розы...*

Аднак адсунем убок рамантычны жаночы сумі зноў вернемся да суровай мужнай сапрауднасці. Калі 18 лістапада перадавыя паўстанцкія групы наблізіліся да Сямічоўскага Бору, што знаходзіўся ў сямі кіляметрах ад Вялікую ды разылёгся на шэсцьдзесят квадратовых кіляметраў, рэйкам зъяніў у горадзе ваенны стан на абложны. У самым бары загадзя заняла выгодную для сябе пазицыю рота вялікага ЧК, сформаваная зь вялікіх камуністў і камсамольцаў — беларусаў, рускіх, гебрай, разам з павялічанай у два разы міліцый. У гэты ж час у Вялікі прыбыў батальён Віцебскае ГубЧК, які складаўся з латышоў, і адразу накіраваўся да Сямічоўскага Бору, дзе ўжо распачаўся зачыты бой. Так, зачыты да апошняга ўздыху, да астатніх кроплі крыві і разам з тым ува ўсіх

* Тургенев И. С. Стихотворение в прозе: «Как хороши, как свежи были розы».

адносінах няроўны. Перадусім трэба заўважыць, што калі сыгірша мелася блізу гарадзенскіх тысячы да Сямічоўскага Бору дайшло ня больш за тры тысячы. І гэта зразумела. У тым паўстанцаў, дзе засталіся толькі жанчыны, дзеці і старыя, бальшавікі накіравалі зь Невелюна ўсвятыню такзваную «інтарнцыянальную брыгаду», што складалася з латышоў і кітайцаў, а са станицы Заходняя Дзвініна ў награмку да Ільліна — роту курсантаў Цьвярскіх партшколы. Але ёй гэтыя тры тысячы, што дайшлі, складаліся з плаасобных групаў, якія быўляя франтавікі спрабавалі ў вайсковы мэнеже задзіночыць.

З аднаго боку былі не аграды, а на той паўстанцаў, з другога — больш-менш дысыплінаваныя роты ЧК. Заднагабоку — пераважна сякеры, вільны косы, з другога — двакулямёты, вінтоўкі, револьверы і ручныя гранаты. Першыя шарэнгі паўстанцаў амаль поўнасцю паляглі, але ім на змену прыйшлі другія, трэція, ужо часткова ўзброенныя вінтоўкамі і ручнымі гранатамі. Паўстанцы зламалі і напалову перабілі чэкіцкія роты, калі ўбой уступіў сівежыя багальён Віцебскага ГубЧК. Ад усходу да заходу сонца цягнуўся бой у Сямічоўскім Бары. Пад паўкрываным чырвонай паўстанцамі да братлі сваіх раненых і началі адъехаць. Пры адступленні частка іх трапілаў бальшавіцкі гарон.

У гэтым байці Васілій Лузін прычашчаў Святымі Дарамі тых, што памірай, перавязваў параненых, перацягваючы іх у больш бясьпечнае месца. Нават сам паранены ў руку, ён працягваў свою справу, акаті скончыліся бітвы, скарыстаў замест іх сваю расу. Яшчэ на скончыўся бой, як айцец Васілія акружылі і скапілі камсамольцы. Яго расстралілі без суда тут жа, на месцы*. Наступалая чорная ноч, пра якую ён прыгадваў у сваім казаньні. Ніхто ня ведае, дзе ягоная магіла, але пры ўстамі неабім заўсёды прыгадваеца зь Святога Слова: «Я пастыр добры: добры пастыр аддае жыццё сваё за авец» (Іаан, 10, 11).

У ту ж ноч невялікі конны аддзел паўстанцаў, абмінуўшы Сямічоўскі Бор і бальшавіцкія кардоны на ўскраіне Вяліжу, прараваўся ў горад. Аддзел акружыў турму, каб вызваліць з яе вязні, але трапіў пад скрыжаваны агонь роты вяліскай ЧК і поўнасцю загінуў. Гэты герайчны аддзел напалову складаўся з афіцэралаў і салдатаў Булака-Балаховіча¹⁰⁷. Калі раніцай чэкісты пры-

стрэльвалі параненых, адзінъ іху шапцыз жоўтымакольшам паспей
крынуць: «Жыве Беларусь!».

На ўскрайне Вяліжу шырака разыляглося Пакроўскае Поле. На ім убаку ад дарог знаходзяцца вялікія ямы, дзе некалі бралі пясок. Пасыль паўстання штодня і штоноч съпярша выязная тройка Віцебскае ГубЧК, потым Рэутрыбунал 15-й арміі, урэшце, штаб ЭКА (экспедыцыйна-карны аддзел) прысуджалаі дзясяткі, сотні паўстанцаў да расстрэлу. Гэтыя прыгаворы не падлягалі апеляцыі. Празь некалькі гадзін пасыль суда чэкісты вялі асуджаных уначы, а часам і ўдзень, на Пакроўскае Поле і там расстрэльвалі. Гэтыя крыжавы шлях ад турмы да ямаў на Пакроўскім Полі прайшлі з горда ўзынятай галавою каваль Міхал Кавенскі, аснач Іван Галабурда, настайнік Сымон Панцырны, каменячос Пятро Калінкевіч, афіцэр Аляксей Пятрушка, ганчар Стэська Шманяр, хлебароб Хведар Наўмёнак і шмат іншых працавітых сялянаў, рабочых, інглігентаў, слauных імян якіх нам няведамыя. Аднак і гэтага пераліку хопіць, каб пераканацца, што супраць бальшавікоў змагалася некразагітаваная пагамі кулаччо», якіны сцьвярджалі ў сваёй тэлеграме, а народ без падзвелу на станы.

Сярод іх быў і вялікі дзяякан Ціхан Абрадзін. Быццам жывы, устае ён у бяссоннай нашай памяці. Жыцця ярадасны, вельмі рухавы, ён валодаў моцным і разам з тым прыемным басам. Часам вялізная Ільінская царква, дзе ён служыў, здавалася цеснай для яго зычнага голасу. І дайно б ужо быць яму губэрнскім пратадзяканам, капі б не харастар. Бадай ні на каго ў Полацкую духоўную кансісторыю не паступала столькі скаргай, колькі на Абрадзіна. У «Кліравых ведамасцях» супраць ягонага прозывішча звычайна адзначалася: «Зело рэлігійны, але нораву наравістага».

І настаяцель, маленькі сухенькі пратаярэй, часта выгаворваў яму: «Даколе спрачацца мne з табой? Табе не дзяяканам быць, а жаўнерам. Ня Ціханам звания, а Ільвом. Глядзі, трапіш за кару

* Віцьбіч Юрка. «Во блаженном успении вечный покой...» //
Звініць званы Святой Сафіі. 1946. № 6. Б. 7.

ў манастырскія сыцэнь».

Няроўнай была баразьба ў Сямічоўскім Бары, але яшчэ больш няроўнай была яна ў самім Вялікіх. І ўсё ж дыякан Абрадзін разам з групаю гімназіі стаў, ня маючи ніякай зброі, спрабаваў захапіць у бальшавікоў кулямёт, павернуты ў бок сялянаў.

Праз колькі дзён чжэйкі вялі дыякана на расстрэл. Выйшаўшы з турэмнае брамы, ён з глыбокай верай паглядзеў на неба, на божкна перахрысьціўся і нечакана запаяў:

Зряшемя безгласна избездыханна предлежаша,
восплачите о мне, братие и друзья, сродники и знаемии:
вчерашиий бо день беседовал с вами
внезапнинай дзе на мястэршній час смертный...

І ўсю дарогу да жудаснага Пакроўскага Поля адпываў сам сябе дыякан. Ціпер ягоны голас не сыцікалі сыцэнь, і ён вольна ляшоў над горадам, пранікаючы ва ўсе яго хаты. Дарэмна людзі, каб ня мучыць сваё сэрца, закрывалі вушы — усё роўна чувашь быў знаёмы аксамітны бас:

О всех заверу и отечество на браны
Живот свой положивших Господу помолимся...

Дайшоўшы да Ільлінскай царквы, дыякан тройчы да зямлі пакланіўся ёй. Наваг у чжэйкітаў не хапіла мужнасьці забараніць яму пияць, але яны падрыхтавалі шайтанскае катаванье, на якое здольныя толькі бальшавікі. Дзесяцёхгадовага дыяканавага сына прымусілі капаць магілу для бацькі. Дыякан багаславіў сына, а пасля ў апошні раз перахрысьціўся на ўсход:

Благо словен еси, Господи Боже, Отец наш,
и хвально и прославлено имя Твоё вовеки, аминь.

У гэты ж дзень пры зачыненых дзьвярах Ільлінскай царквы настаяцель адзін адпраўляў паніхіду. У яго яшчэ хапіла сілы ўпалаўголасу пачаць:

Во блаженном успении вечный по юй подражь,
Господи, но воставленному рабу Твоему...

Але пасыліа цвёрды камяк сыціснуў яму горла. Толькі шэпам ён змог скончыць:

...священнодиакону Тихону и сотвори ему
вечную память...*

За гады савецкае ўлады на Пакроўскім Полі былі расстраляныя каля тысячы паўстанцаў і партызанаў. Сыпярша над іхнімі брацкімі магіламі сваякі й незнаёмыя паставілі дзесяткі маленъкіх крыжоў, абвешаных па старадаўнім беларускім звычаі вышыванымі ручнікамі. На гэтых крыжох можна было заўважыць абрэзкі і складні, а на магілах — мноства вянкоў. Але пазней бальшавікі скапалі магільныя грудкі, зыншчылі крыжы, а ўрэшце й самы могільнік ператварылі ў гарадзкі сыметнік. Усё ж да самае Другое сусветнае вайны, рызыкуючы быць адразу арыштаванымі, сіды прыходзілі ўначы няведамыя людзі, каб ускласці вянок на туно щі іншую магілу, ледзь бачную сярод абрэзкаў бляхі і скуры. І прыгадваецца, што на бел-чырвона-белай стужцы аднаго з гэтых сыцілых вянкоў было напісаны чарнілам: «Усіх насне расстраляеце!».

З камараў вялікай турмы для прыгэтаў быў толькі адзіншчык. Калі аднойчы сваякі арыштаваных прыйшлі да турэмнае брамы, каб даведацца аб лёссе сваіх кроўных, ім сказаў, нахабна ўсміхаючыся, чэкіст зь вінтукаем: «Сёньня ўначы частку з іхмы адсюль вывезылі, а неўзабаве перавяземі рапшу».

Тады маткі, жонкі й дзеці ўбачылі, што ўся дарога ад турмы злытая крывёю. Зь лямантам рынуліся яны бегчы па страшных слядох, і тыя прывялі іх да ямаў Пакроўскага Поля. Не хапае слоў, каб перадаць іх нівыказнае гора.

У адзін з тых крывавых лістападавых дзён адной з матак Ільлінскае воласьці сказалаі, што сёньня ЧК будзе судзіць ейнага сына. Яна сипярша склопілася рукой за сэрца, потым хутка абула лыковая лапці, накінула на плечы шэрную сівілку, павязала галаву дамашнай хусткай і кінулася ў Вяліж. Хворая бабуля, яна ўсё ж

* Стукалич Юрий. «Нечернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

дабралася ўначы да турэмнай брамы. За ёю засталіся пяцьдзясят надзвычайна цяжкіх вёрстай, і тым ня менш, па вуліцах гораду яна не ішла, а бегла.

І не пасьпела бяздолъная маці запытава ў чэкіста зь вінгой-кай, дзе яе сын, як над Вялікам пранесыліся глухія крыкі і амаль адначасна іх перарваў вінговачны залп. Нібы рэха, ускрыкнула маці і ўжо надсілу пабегла да Пакроўскага Поля, а там звалілася побач з толькі што закапанай ямай. І ёй здалося, што зямля вакол яшчэ дыхае. Гэтак было ў сапраўднасці, бо расстраляных закапалі яшчэ напаўжывымі. Пасьля здалося маці, што з-пад зямлі адзін за адным падымалася расстралянныя...

Вось устае на ўесь рост высокі, прыгожы гімназіст зь не паноцку сумным тварам. За ім падымалася пажылы афіцэр з георгійскім крыжам на грудзёх. А вось перад ёю і ейны адзіны сын. На ім вышываная кашуля, а на кучараўай галаве жаўнерская па-паха, прастрэленая ў Карпатах¹⁰⁸.

Маці засымялялася вар'яцкім съмехам і рынулася да яго, а сустрэўшы пустагу, павалілася грудзьмі на зямлю. Перш чым зынікнуць бязь съледу, яна яшчэ колкі дзён блукала павуліцах гораду, дапрэвончыся ў сусцречных:

— Ці ня бачылі вы часам майго адзінца? Дзе мой Паўлюк?

І ўспамінаецца другі выглядак, калі адзін з расстраляных вярнуўся ў сваю родную вёску. Ён быў нікі на рост. Таму куля чэкіста толькі здралася ў яго з галавы скуру, і ён на хвіліну зъняпрыломнеў. Ачуняўшы, убачыў, што побач зь ім ляжаць трупы, а крыку ўбаку сымяюца й кураць кіты. Асьцярожна, пад аховай начной цемры, ён дабраўся да недакай канавы і прагоўз па ёй толькі некалькі сажаняў, як пачуў, што ззаду зашамацеў рыдлёукі. Тут ён зноў зъяпрыломнеў, але празь некаторы час пагоўз далей да пералеску, і ўвечары да бацькоўскай хаты прыйшоў няўпэуненай хадою сівы дваццацігадовы дзед. З рагасыцо і жахамрынуўся яму наусстран свякі. На другі дзень чэкісты расстралялі яго паўторна.

У часе Другое сусьветнае вайны, пасьля больш чым дванаццацігадовага бясхадімнага блуканьня па бальшавіцка-расейскай імпо-

рыі, мнегашанцавала трапіць у мойродны беларускі Вялік У жніўні 1941 году на Пакроўскім Полі, на старым крывіцкім кургане, які знаходзіцца паміж брацкімі паўстанцкімі могіламі, быў пастаўлены трохметровы металевы крыж. Мы знайшлі яго ў склепе павяткаму РКП(б), і належалі ён зняважаному бальшавікамі касыёлу Пятрай Паўла. Да гэтага крыва, бачнага за некалькі кіляметраў з усіх ваколічных дарог, мы прымацавалі дошніакуз надпісам:

Тутліжаць бальшавікамі па-зывярьнаму забітъя
і бяз трунаў закапаныя блізу тысячы сыноў
беларускага народу.

Яны загінулі ў змаганыні за нашыя шчасьце і волю.
Вечнаяім слава!

А ўнізе пад надпісам славянскай вязью выведзена эвангельскае выслоўе:

«Няма большае любові, калі хто пакладзе душу сваю
за сяброўсваіх» (Іаан, 15, 13).

У адну з нядзелей на адноўленых могілках была адпраўлена вялікая агульная паніха. Сярод мноства людзей, што прыйшлі ўшанаваць памяць патрыётаў, асабліва запомнілася сялянка з жабрацкай торбай. Ей было каля пяцідзесяці гадоў, але глубокая зморшкі парозалі ейныя ніскаты прыгожы твар. Ад сльёзаў са ўсіх ейныя блакітныя вочы, гора скрывіла ейныя вусны, а юндза сагнула сяліну.

Калі с'вятар агаласіў вечную памяць усім тут «убиенным, имена коих Ты, Господи, вesi», жанчына ўскрыкнула, нібы параненая, пала на магільны грудок і, абдымаючы яго рукамі, загала-сіла:

О-ой, Міхаська, саколікмо-ой!
Ды ўстань з-пад сырой зямлі
Ды на Марылю свою паглядзі...
О-ой, Міхаська, саколікмо-ой!
Ды цябеж зліяворагі расстралялі,
Ды дзетактваіх у Сібіру закатаvali...

Угэны мамэнгтысячны нагоўліз запаленымі сьвечкамі ў руках, як адзін чалавек, апусыцца на калені, і як з адных магутных грудзей вырвалася й паплыла і над Пакроўскім Полем, і над Вяліжам, і, здавалася, над усёй шматлакутай Беларусью ад Дзывіны да Бугу: «Вечная памяць!»...

Гэты помнік не прастаяў і году. 16 лютага 1942 году да Вяліжу дакацілася і ў ім заламалася Тарарапецкая наступальня аперацыя Саветаў¹⁰⁹. Яе затрымалі даўнія, з таўшчэнымі съюнамі, пабудаванымі зь дзікага каменю купецкія склады, скарыстаныя цяпер немцамі як казематы. Аж да лістапада 1943 г. горад падзяляўся напалам Першым Прыйбалтыцкім фронтом. А ў вясенаве друзам і попелам палёг Вяліж. Але яшчэ ня ўзяўшы горад, бальшавікі павалілі крыж-помнік на адноўленых могілках (мнё давялося пабачыць гэта празь бінакаль 16 лютага 1942 г.) і расстралялі айца Паўла Савіцкага, які служыў тут агульную прачулую паніхіду*.

* * *

Я сам хлагчуком меў гонар удзельнічаць у Вяліскім паўстанні і зьяўляюся ягонымі жывым съведкам. І далей, на працягу ўсяго свайго падсавецкага жыцця, я, думат чымрызыкуюны, упартазьбіраў весткі аб Вяліскім паўстанні ад ягоных дарослых удзельнікаў, што цудам захаваліся ад расстрэлу і катаргі. І хлапецкія ўспаміны, якія былі пераважна ад сэрца, праішоўшы праз фільтар розуму, набывалі такім чынам уласцівую старэйшыню багрунгаваную сталасць. Аб Вяліскім паўстанніза ягоныя чаёы шматлакуталіся ў савецкім друку, але потым усё гэтае зьнікла ў сакрэтных сховішчах архіваў. Ніхто й нідзе не адважваўся там пісаць аб Вяліскім паўстанні, бобальшавікі вырашылі выкрасыць ягоз гісторыі.

З асаблівай пагардай стаўлюся да жалюгодных спробаў бэзэсэдраўскіх каліябарантаў выкрасыць яго з гісторыі Беларусі і з памяці народу. Да такіх «гісторыкаў» належыць нейкі Але́сь Сілка, які, спрачанаўшыся са мною, у газэціне «За вяртанье на радзіму» (№ 43, 1959 г.) даў свайму артыкулу загаловак «Міф аб Вяліскім паўстанні».

* Віцьбіч Юрка. Дзе мой Паўлюк?//Шыпшина. 1947. № 4. Б. 15.

Акрамя запічэньня Сілкам усамым загалоўку Вяліскага паўстаньня ў міфы, яно далей усюды згадваецца іму двукосьцях. Увогуле— «кучка бандыгай», «залацапагонная сволач», «кулаччу», «шакаль», «галаварэзы» «справацыравалі лідзеў ісьці ў горад рабаваць пад выглядам паўстаньня супраць савецкай улады. Той-сёй пайшоў з бандыгамі, а большасць ішла ў горад паглядзець, што згэлага будзе». Гэта значыцца, маўляў, заплядаліся на люты бойу Сямічоўскім Бары пад Вяліжам з кулямётамі, вінтоўкамі, гранатамі і г. д., якна вясковае ігрышча з бубнамі і цымбаламі. Згадваючы вяліскіх партызан, як Нілёнак, браты Жыгалавы, Грамабой, Анушчанка, Ільін, Воранай, аутар сыцвярджае, нібы некаторык зь іхён судзіў як падсудак выязнэное сесій Пскоўскага Губсуда, а ўсаграўднасці судзілі іх выязненія тройкі Віцебскага ГубЧКі Рэутрыбунал 15-е арміі.

Аднак самыя ж Сілкавыя гаспадары, хоць празь съцятыя ад няніавісці зубы, згадваюць пра вяліскіх антыбальшавіцкіх змагароў. І ці ня лепш цяпер абваліць іхня вымушаныя жышцём съвядчаньніна галовы іхніх жахлусьлівых наймітаў?

Каб давесьці гэта, бяру з паліцы свае кніжніцы савецкую кніжку на расейскай мове «Камітэты беднасці Беларусі. Зборнік дакументаў і матар'ялаў. Архіўнае кірауніцтва Міністэрства Ўнутраных Справаў БССР. Выдавецтва Акадэміі Навук БССР. Менск, 1958», а ў ёй на бачынцы 146 зьмешчана:

Паведамленыне газеты «Ізвестия Западной Коммуны» (№ 278 ад 27 лістапада 1918 г.) аб прыдушэнні юнітраправоцыйных паўстаньняў у Віцебскай губэрні.

Віцебск. Паўстаньне ў Вязынскай воласці зліквідаванае; разобраеныне заканчваецца; адбрананыя калі 1 500 вітовак. Гэта здабыча будзе накіраваная са станцыі Расоны ў Віцебск. Адзін з заходаў тараў паўстання расстраляны, 5 перададзена ЧК, 5 авшеччана па-за занонам.

Полацкі павет. 13 лістапада Полацкі павятовы вяенкам паведамлюе аб паўстаны ў Вязынскай воласці. Лік паўстанцаў вызначаны ў 600 чалавек. Імі была за-

хоплена станцыя Расоны. Пасланымі павятовым вәенкаматам сіламі паўстаныне прыдушана.

Характарыстыка паўстаныня. Ад 11 да 17 лістапада 1918 году амаль уся Віцебская губэрня была ахоплена юнітэрэвалюцыйным паўстаньнем, што выбухнула тагдэнь таму ў Вялікім павеце і перакінулася ў іншыя месцы. Паўстаныне мела арганізаваных арактар. Начале адвелага стаялі былья афішэры ЧК удачліва сувязь паўстаныня з белай Паўночнай арміяй¹⁰. З прычыны паствулення з месцаў су пярэчных данясеньняў цяжка выявіць дакладна колькасць паўстанцаў. У Гародзецкім павеце паўстаныне ўжо канчатую ва раздущана. У іншых паветах ліквидуецца.

Перадусім трэба адзначыць супрацоўніцтва паміж чэкістамі БССР, г.зн. расейскімі каляні загарамі на Беларусі, і Акадэміяй Навук БССР, што адбілася на загалоўнай бачынцы кнігі. Між іным, Аляксей Сагуноў, зъбіраючы матар'ялы для сваё шматтамовае «Віцебскае Старыны»¹¹, не карыстаўся паслугамі царскага жандарскага корпусу. Аднак, разам з тым, гэты хайрускатаў і магістраў надае дакументамі надзвычайную пераканальнасць.

Трэба хіба ўзяць пад сумненне сувязь паўстанцаў з Паўночнай арміяй, бо на справе яна (што адбілася ў паўстанцкіх адозвах) мелася з брыгадай генэрала Булака-Балаховіча або з Паўночна-Захоўнай арміяй¹². Паказальна таксама, што ў часе паўстаныня перад будынкамі вялікіх ЧК троі дні ляжаў на вуліцы забіты афішэр з характэрным для балахоўцаў жоўтым акольшам шапкі.

Па-другое, не адпавядае праўдзе, што ў Расонах чэкісты расстрелялі аднаго паўстанца, у сапраўднасці яны замардавалі блізу сотні іх. Затое праўда, што Вялікіе паўстаныне ня міф, створаны Юркам Віцбічам, а герайчнае бытве. Віцбіч хутчэй недаацірываў Вялікіе паўстаныне, як кожны шараговец, што, знаходзячыся на фронце, ведае добра свою роту і бліжэйшых камандзіраў, а зусім ня ведае, што робіцца ў гэты час па ўсім фронце.

Полымя Вялікага паўстаныня ахапіла амаль усю Віцебскую

губэрнію¹³. Яно перакінулася ў сумежную частку Смаленшчыны, дзе ведамае пад назовам Жыгалаўшчыны ад імя афіцэраў Жыгалавых, Пскоўшчыну — Тарапецкі й Вялікалуцкі паветы — і нават у больш аддаленую Магілёўшчыну¹⁴, дзе распачаўся запіс у Дабравольную Народную Армію.

У той жа, кагадзе працьпаванай кніжцы, на бачынне 144, зъмешчаны дагаваны 18 лістапада 1918 г. «Загад Магілёўскага ГубЧК аб рашучым змаганьні з контррэвалюцыйнымі выступамі». Паведамляючы съ пярша аб тым, што «в орагі работніцка-сялянскага ўраду ў некаторых паветах нашае вобласці (Захоўняя вобласць з цэнтрам у Смаленску. — Ю.В.) узнялі мяцеж», губэрнскія чэкісты, заклікаючы павятовых змагаца супраць запісу ў Дабравольную Армію, пераможна заканчваюць: «Усе кіраўнікі мяцежу, як жыгалавы, волкавы, ільліны — бывшыя афіцэры, даўно ўжо ведамыя як ворагі Савецкага ўраду і стаяць па-за законам». Адсюль можна зрабіць толькі адзін выніку, што Вялікае паўстаньне сталася пагрозай і для Магілёўшчыны. Аднак хоць пасля заўзятага змаганьня Вялікае паўстаньне бальшавікі і раздущылі, але тым не падбілі канчаткова народнага супраціву. Змаганьне з бальшавікамі прыняло толькі новую форму — на менш заўзятай партызанской барацьбы.

Надзвычай харэктэрная ў гэтым пляне выпрымка з кніжкі «Рэвалюцыйныя камітэты БССР (ліпень — снежань 1920 г.). Зборнік дакументаў і матар'ялаў. Выдавецства Акадэміі Навук БССР. Мінск, 1957». У ёй на бачынцы 118 у справаздачы Віцебскага «Угорревкома», або ў перакладзе з савецкае мовы — павятовага і гарадзко-га рэвалюцыйнага камітэту, зазначаецца: «Пакуль што бандызм у Віцебскім павече не наглядаецца, але на воласці Яновіцкую і Курынскую, што мяжуяць з Суражскім паветам, часам нападаюць белагвардзейскія банды з Суражскага й Вялікаага паветаў. У адзначаных воласцях былі выпадкі забойства бандыстамі партыйных таварышаў. Змаганьне з нападамі бандыстаў пры дагамозе вайсковых частак вядзецца па раўнальнай паспяхова».

А можа, гэтага яшчэ тым завяртанскім сілкам замала, дык да-

стасю другую кніжку, а менавіта: «П. Г. Софінов. Очаркі истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. 1917—1922. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1960», дзе на бачыны 118 адзначана: «У верасьні — лістападзе 1918 году Ўсерасейская Надзвычайная Камісія выявіла і ліквідавала контррэвалюцыйныя змовы ў Розані, Кастроне, Вышнім Валачку, Вяліжы, Барысаўскому і ў шэрагу іншых гарадоў».

Не падлягае сумнёву, што Вялікае паўстаньне балюча далося большавіком у знакі, калі праз 40 год яны аб ім міжволі згадваюць. П'ёнеж яны ня здужалі пахаваць яго, бо ня ў стане зынішчыць нязломны народ, у памяці якога яно жыве. А гэты вялікі беларускі народ, як і ягоная палітычная эміграцыя, ніколі не забудуць сваіх вялікіх змагароў, што загінулі ў барацьбе за волю.

Вечная ім памяць і слава!

Парэцкае (Дзямідаўскас) паўстаньне.
Жыгалаўшчына

В. П.

беларус, сьвятар, нарадзіўся ў Вяліжы, у час паўстаньня быў у Парэччы і мей 22 гады (1896 году нар.)

А. Р.

беларус, работнік, зь сялян Барадзінскай воласці Парэцкага павету. Удзельнічай у паўстаньні і мей тады 17 гадоў (1901 году нар.)

Калі Мірскае паўстаньне (красавік 1919 г.) пагярэднічала Слуцкаму паўстаньню (лістапад — сінегань 1920 г.), дык Парэцкае паўстаньне — спадарожнік Вяліскага (лістапад 1918 г.). Яно занялося польлем, як займаецца адзін будынак у часе пажару су-

седняга. І разам з тым Парэцкае паўстаньне мае сваё апрычоныя істотныя адзнакі, у сувязі зь якімі яго трэба разглядаць асобна. Але перш чым перайсыці да гэтага паўстаньня, неабходна коротка ахарактарызаваць мясцовасць, якую яно ахапіла.

Парэцкі павет у многіх адносінах амаль не адрозніваецца ад Вяліскага. І ў адным, і ў другім пераважную бальшыню насельніцтва складаюць беларусы. І Вяліж, і Парэчча спрадвечна знаходзяцца ў эканамічнай залежнасці ад Віцебску, што ляжыць да таго ж на аднолькавай адлегласці (30 км) ад іх. Тым ня менш, Вяліскі павет належала да Віцебскае губэрні, а Парэцкі — да Смаленскае, што наагул харектэрна для штучнага адміністрацыйнага падзелу Расейскае імперыі. Старадаўняя назва гораду Парэчча паходзіць ад ракаў Каспі і Габзы, якія дзеляць горад на тры часткі. Рака Каспі цячэ ў Заходнюю Дзвіну, і ў мінулым па ёй, праз Віцебск, як праз транзітны пункт, ішоў вялікі гандаль з Рыгай. Назва гораду харектэрная і для ўсяго Парэцкага павету, 11 % плошчы якога (59 тысяч дзесяцінаў) складаюць рэкі, азёры й балоты. Глеба тут балоцістая, часткова падзолная, усеяная валунамі. З гэтае прычыны сяляне павету хоць і не галадалі, але й заможнасцю не маглі пахваліцца*.

Вяліскі павет мяжуе з Парэцкім. Таму калі сяляне часткі прымежных вяліскіх воласцей — Вязыменскай, Чэпельскай, Сяргейскай і іншых — рушылі на Вяліж, дык сяляне прымежных воласцей Парэцкага павету — Панізускай, Слабадзкой, Барадзінскай і іншых — узялі кірунак на Парэчча. Але калі вяліскія камуністы яшчэ ў чэрвені прадчувалі непазъбежнасць паўстаньня (рассстрэл пляц) і рыхтаваліся, каб даць яму адпор, дык парэцкія камуністы гэтага выбуху не чакалі, і яно таму да пэўнай меры звалілася на іх зьнянацку. Калі таксама Вяліскіе паўстаньне ня мела адзінага кіраўніка, дык з пэўнай мерай верагоднасці можна дагуслыць, што Парэцкім паўстаннем кіравалі Жыгалавы — троі сыны сыватара зь сяла Барада Барадзінскай воласці, былыя афіцэры царскае арміі, зь якіх найстарэйшы меў чын палкоўніка. Трэба таксама адзначыць, што калі Парэцкі павет у грамадзянскіх

адміністрацыйных адносінах належала да Смаленскае губэрні, дык у царюна адміністрацыйных адносінах (1918—1920гг.)—да Віцебска-Полацкаеяпархii. Таму можна меркаваць, што ў Парэцкім павеце, як і ў Вяліскім, асноўным рухавіком паўстання быў Віцебскі Беларускі Народны Саюз праваслаўных і адвіверных пафіяў.

Вяліскае паўстанне заламалася яшчэ на подступах да Вяліжу (Сямічоўскі Бор), і калі не лічыць прарыву коннага аддзела і пасобных сутычкаў у самым горадзе, дык усё ж горад увесь час знаходзіўся ў бальшавіцкіх руках. Парэцкая паўстанцы пасля кароткага, але жорсткага крывавага бою захапілі самы горад Парэчча. Іхня ўдача, акрамя таго што ім кіраваў палкоунік, які ўдала скарыстаў непадрыхтаванасць тутэйшых камуністаў, глумачыцяшчэ дзіўномаі стотнымі прычынамі. Панершае Вяліжбу ў чатыры разы большы за Парэчча (16 тысяч і 4 тысячи насельніцтва). Падругое, у Парэччы трох чвэрці жыхароў складаліся зь мяшчан-земляробаў, што разам з сялянамі несълькімі дзяржардзяржаўнага разьмеру каваньня харчоў. Зразумела, што парэцкая «савулада», якая паводле тагачаснага крамлёўскага джэрэту «Уся ўлада на мясцох належыць Саветам» карысталася вялікімі падзеямі, якія мела, аднак, трывалай апоры пад сабою, акрамя збройнай руках нешматлікіх камуністаў. Усё ж старшыня Парэцкага павятовага выканкаму Дзямідаў, даведаўшыся аб тым, што на горад ідуць паўстанцы, вырашыў супрацьставіцца ім. Сыгнёшаён патэлефоне паведаміў у Смаленскаб паўстанні, а потым разам з групай камуністаў усыцягнуў на званіцу парэцкага сабору кулямёт. Наруках Дзямідаварудымі плямамі ўжо застыла бязвінная кроў. Кагадзе ён рэвалюцыйным стрэлом забіў у сваім жа даме саборнага пратаярэя Бярозкіна, які, даведаўшыся, навошта патребна званіца, адмовіўся дам'яне ключы. Безь ніякага жало, лаючыся, Дзямідаў адагніў асірацелую сям'ю сэвятара, што з плачам рынулася да яго, нярухомага. Потым, поркаючыся ў кішэнях афрываўленасці расы, ён

* Звесткі пра месца паўстання (Парэчча, Парэцкі павет): *Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 262, 314, 323—326, 384, 507—508; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс географіі Беларусі. Б. 78, 288, 311, 336—337.*

знейшоў там падробныяму ключ.

Калі паўстанцы ўваходзілі ў горад, Дзямідаў падпусьціў іх бліжэй да званіцы, а потым пачаў касіць з кулямёта. Ён, мусіць, спадзяваўся, што сярод паўстанцаў пачнеца паніка. Аднак паўстанцы ня толькі не спыніліся, але яшчэ больш разыютаўвалі ся, убачыўшы вакол сябе забітых і параненых сваіх сваякоў ды знаёмых. Апрача таго, калі паўстанцы й чакалі агню, захоўваючы ў часе свайго наступу ўсе меры перасыярогі, дык толькі ня з боку сабору. Скарыйсьце званіцы для кулямёнага гнязда яны ўспрынілі як съятагацца, як зьдзек зь іхнай веры. Адзін з Жыгалавых, паказваючы на сабор, закрычаў:

— Адпомсыці за глум з Божае Маці!

Таму нічога дзіўнага, што штурм званіцы быў вельмі кароткі. Дзямідава і ўсіх ягоных паплечнікаў — прадстаўнікоў мясцове ўлады, што знаходзіліся разам зь ім, скінулі са званіцы і расспралялі.

Парэччазнакодзілася ў руках паўстанцаў адныя сукі. Загэты кароткі час яны нават не спрабавалі арганізаваць якую-небудзь тутэйшую цывільную юладу замест зъмешчанася імі. Магчыма, імі давалася, што паўстаннем ахоплена ўся краіна, а ў ёй знайдуцца людзі, здатныя на тое, каб кіраваць дзяржавай. Магчыма таксама, што яны лічылі сваю місію цалкам выкананай, зынічнайшыненавісную імі савецкую юладу ў сваім павятовым горадзе. Ведама толькі, што нязнанная іхняя частка накіравалася дародных вёсак, адвовачы забітых і параненых. Бальшыня ж засталася ў горадзе. Цяпер паўстанцы мелі кулямёті, узбройшыся часткова за кошт вайсковага рашпунку, знайдзенага ў горадзе, пачалі рыхтавацца да новага й непазыбежнага бою.

Назаўтра ўвечары да Парэчча скрыпна падышоў бранявік Смаленскае ГубЧК. Ззаду пад ягонай аховаю рухаўся напалову конны, напалову пешы вялікі карны атрад. На мосьце праз Касплю паўстанцы спачапку перагарадзілі браневіку дарогу ў горад завалам зь бярвёнаў, а потым, выскочыўшы із засады, недасягальныя для агню браневіка, яны паспрабавалі захапіць яго. Паўстанцы абліяпілі бранявік з усіх бакоў і стралялі праз адгуліны ў ягоную

сярэдзіну, алебяз посьпеху. Пасъля гэтагаяны вырашылі перакуліць бранявік з моста ў раку, але той, сунучыся наперад, пачаў душыль іх коламі. Усё ж паўстанцы дамагліся б свайго, каб ня трапілі ў гэты час пад шквальны абстрэл незаўважанага іміраней атраду чэжістай. Толькі нач выратавалі паўстанцу адпоўнага зынішчэння.

Натréці дзень паўстаньня ў Паречча прыбылаі адразуж прыступіла да справы тройка ГубЧК. Тутэйшая турма перапоўнілася арыштаванымі паўстанцамі, якіх штоноч расстрэльвалі пад ейнымі мурамі. Акрамя таго, па ўсім павеце разъехаліся карњия атрады, якім было дадзена права караць звычайных паўстанцаў на месцы без суда. Гэтымі атрадамі былі дабілья ўсе параненя паўстанцы. Сярод расстраляных былі: бацька Жыгалавых — сьвятар сяла Барада, троі браты Шырай — сыны сьвятара сяла Сіві ставічы, вяліскі чатырнаццацігадовы гімназіст Бярозкін — сын забітага Дзямідавым парэцкагасаборнага пратагярэя і шмат, шмат іншых.

Адзіным рагункам быў лес. Пераважная частка парэцкіх паўстанцаў знайшлай ім прыпулак і пераключылася напартызанскую барацьбу. Найбольш знанымістайся конны аддзел Жыгалавых. У 1919 г. адзін з братоў Жыгалавых загінуў за сцьвярдзіўшы, што іх бачылі на вуліцы аднаго з вялікіх сібірскіх гарадоў, дзе яны жывуць пад прыбранымі мем. Дакладнаведама, што чэжістыя ў 1925 годзе шукалі зынкі ў Жыгалавых паусіх вёсках Паречкага і сумежных з ім паветаў. «Міжінышым» яны расстралялі ўсіх, нават самых далёкіх, сваякоў Жыгалавых. Жыгалавы зынкі, а ўліцдзей і пасённішні дзень захаваўся добры ўстамін пра братоў¹⁵.

Парэцкае паўстаньне ведама ў нашым народзе пад і мен Жыгалаўшчыны. На жаль, не стае дадзеных, каб больш удақладніць ролю Жыгалавых у гэтым паўстаньні, але «голос народу — голос Божы».

Горад Паречча быў перайменаваны бальшавікамі ў Дзямі-

даў — угонар забітага паўстанцамі кірауніка павятовага выканкаму. У 1921 г. у Дзямідаве быў расстраляны тутэйшы шавец Ігнат Курмель, які меў неасця рожнасць (або адвагу!) сказаць, што ён спадзяеца дажышь да таго часу, калі ягоны родны горад Парэчча скінёзь сябе чужацкую назву — Дзямідаў.

Гомельскае паўстаньне (Стракапытаўскі мяцеж)

Сярод беларускіх антыбальшавіцкіх выступленняў гомельскае паўстаньне, або «Стракапытгаўскі мяцеж», займае выключнае месца. Ня піедзячы на тое, што ў гэтым паўстанні прымала ўдзел частка гамяльчан і рэчышская мясцовая рота, усё ж яго можна лініць беларускім толькі таму, што юношы бухнугланы тэррыторыі Беларусі. Асноўнымі ўдзельнікамі яго былі мабілізаваныя чырвонаармейцы, часткай іх — сяляней работнікі Тульскай губэрні, а частка — палехі (так называюцца хары бранскіх лясоў — пераходнае племя пасваёй мове і звычаяхад беларусаў да расейцаў). Тыпы палехаў удала апісаны І. С. Тургеневым¹¹⁶ у «Записках охотника» і В. П. Сямёновым у «Живописной России». Ад расейцаў яны, згоднаса съцверджанаюнем гэльк аўтараў, адровыніваюцца так, што паслья некалькіх прамоўленых слоў у палеху можна пазнаць «чалавека зусім асаблівай гародні». Яны фізычна магутныя, працаць і бывыя і энергічныя. У іхніх звычаях, хараکтарый мовеёсць шматлікавых асаблівасцяў.

Адозвы палітычнага штабу паўстаннія — Палескага Паўстанчага Камітету — сьведчаць пра тое, што паўстаннем кіравалі эсэры¹¹⁷. Між імі й ваеннымі кірауніком мяцежу Стракапытавым (адыгонага імя й назвалі паўстаннія) быў цесны контакт. Да стапкова параду наці адоўзвы Камітету з загадамі Стракапытава, каб пераканацца ў гэльм*. Верагодна, што й сам Стракапытав быў эсэрам. І гэтым гомельскае паўстаньне хутчэй напамінае сімбірскую эсэраўскую ліпеньскую паўстаньне 1918 годуна чалезь Мядзьведзевым¹¹⁸.

Корапкагісторыя сімбірскага паўстаннія такая. 30 ліпеня 1918 г. у Сімбірск (цяпер Ульянаўск) пачалі прыбываць войскі. Яны адразу ж

занялі пошту тэлеграфу, урадавыя будынкі. Навуліцахбылі ўстаноўлены бранявікі і кулямёты. Камандуючы гэтымі войскамі левы эсэр Мураўёў¹¹⁹ у свайгтэлеграме за № 2883 прапанаваў паўсімунаўтраным фронцеад Самарыда Ўладзівастоку «павярнуць эшалонны перайсыці ўнаступленыне» памаршруце Вятка—Саратав—Балашов—Масква. Адначасна ён прапанаваў разагнаць саветы, якія прагнулі міру з Германіяй, і зноў аб'яўці ёй вайну. Аднак ягоным салдатам зусім не хацелася зноў ваяваць зь немцамі. Гэтую акалічнасць адразу ж выкарысталі бальшавікі й распачалі сярод салдатаў адпаведную прагаганду. Урэшце лапыскія і «інтэрнацыянальныя» савецкія ваянныя часткі блакіравалі дэзварганізаванае войска Мураўёва, а сам ён закончыў жыць ў самагубствам. Між іншым, гэта быў той самы Мураўёў, што раней сфармаваў у Харкаве чырвонаармейскі атрад колькасцю пяць тысяч чалавекі рушыў ад гуль пачыгуначнай магістралі на Кіеў. Пад станцыяй Круты ён, зламаўшы герайчнае супраціўленыне ўкраінскай моладзі і зьнішчыўшы яе, заняў Кіеў, нанёсшы гэтым кананковы ўдар Украінскай Радзе¹²⁰, якая перадымілаваў горадзе паўстаныне рабочых Арсеналу¹²¹. З'версты Мураўёва занятымі Кіевене паддаоца пісаныню. Ён зняшчыў тутня толькі ўсіх афіцэрраў, але й кожнага, хто прастадушна паказваў чырвоны лісток — пасведчаныне аб украінскім грамадзянстве*. Усё ж кіеўскія з'версты Мураўёва блякнуць у парашынані зь ягонымі ж з'верствамі ў занятай пазней Адрэсе, дзе ён жывімі закопаваў у зямлю звязаных афіцэрраў Белай арміі.

Адначасна гомельскія паўстанцы не нагадвае й маскоўскае эсераўскае паўстаныне на чале з матросам Паповым¹²². У Москве (чэрвень 1918 г.) у дзень забойства германскага пасла Мірабаха¹²³ паўстаў супраць бальшавікоў матроскі атрад левага эсэра Папова. Зняўшы частку гораду каля пакроўскіх казармаў, матросы акупаліся,

* Лялевіч Г. Стракапытага ўшчына(Нарыс гісторыі контр-рэвалюцыйнага паўстання ў Гомелі) // Каstryчнік на Беларусі: Зб. артыкулаў дакумэнтаў(Матэрыялы да гісторыі Каstryчнікавай рэволюцыі на Беларусі) / Уклад. С. Агурскі. Вып. 1. Менск, 1927. Б. 255—269.

пабудавалі барыкады, спадзяючыся на дагамогучырвонаармейцаў, якія знаходзіліся ў казармах. Аднак гэтыя чырвонаармейцы выставілі каравулы для аховы казармаў і абыялі іншутрапітэт. Сярод іх пайшлі чуткі, што «брэцішкі» (так называлі ў часы грамадзянскай вайны мігросаў) злавілі Троцкага, і ім засталося толькі захапіць Леніна. Прычынай гэтых чутак паслужыў, мабысь, арыштнага рэдадні эсрамі Дзяржынскага¹²⁴. Паўстанне падавалі лапыскі полк Вацлаўса¹²⁵ і батарэя старой лапыскай паліавой артылерыі — менавіта яны вырагавалі бальшавікоў. Бойцігнуўся большзапішь гадзінаў. Амаль усе мігросы, якія здолелі выйсці з акружэння, разъбегліся, пакінуўшы той жа дзең Маскву*.

Варты зазначыць, што на Беларусі гомельскаму паўстанню пацярпіці шэраг ваеных хваліванняў. Так, на пачатку сакавіка 1919 г. разьмешчаны ў Рагачове 20-ы пагранічны полк¹²⁶ забіў свайго камісара Цымермана. Гэты мяцеж пасля шасцігадзіннага супраціўлення быў ліквідаваны Магілёўскімі каманднымі курсамі і батальёнам ЧК¹²⁷. Неўзабаве пасля гэтага 2-і Палескі полк, які прыбыў з Бабруйску ў Рагачоў для перафармавання, адмовіўся разбройвацца й пачаў дамагацца пропуску далей па чыгунцы. Камандныя курсы разбройлі ў гэты полк.

Некалькі разоў мясцовыя ўлады разбройвалі дэзарганізаваныя вайсковыя часткі, якія праходзілі і праз станцыю Гомель.

* «Каралі, дзе трапіцца: на пляцоўцы перад Палацам і па дарозе на Аляксандраўскім спуску, а то і проста абы-две... Акрамя афіцэрскага каралі ўсякага, хто прастадушна паказваў чырвоны лісток — пасведчаныне аб украінскім грамадзянстве. <...> Пачаліся павальнія рабункі ў домах «буржуяў», вёбыскі, вымагальніцтва, збівалі на горкі яблык недастаткова падглівых і пакорных лёсу... Хто і калі раскажа пра ўсю цынічную пошысьць гэтай разбішчанай вайсканіі самадурства, на сільня, глумленія і зыдвееку надасобаю мірнага абыватала?..» (*Могілянскі Н.М Трагедия Украіны* (Із пережытого в Киеве в 1918 году). Цытуецца пакінё: *Головин Н. Н. Российская юніон-революция в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год Эстония. Часть II. Кн. 4. С. 13).*

Аднакамуністы ўжоня меті моцы падавіць «Страканьгаускі мяцеж», які выбухнуў зусім невыпадкова менавіта ў Гомелі. Яшчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя шумны Гомель аперадзіў паколькасці жыкару свой губернскі цэнтар—ціхі чыноўніцкі Магілёў. Ягонаму росту спрыяла скрыжаваньне не тут Лібава-Роменскай і Палескай чыгуначных магістраляў, празь яго працякае шырокі й глыбокі Сож, у які недалёка ўпадае другая вялікая рака — Іпуть, да таго ж празь яго праходзіла Пенярбурская-Кіеўская шаша*. Таму ня дзўна, што захоп гэтага чыгуначнага, воднага й шасейнагаузла меў выключнае стратэгічнае значэнне.

На початку вясны 1919 г. гэтаму стратэгічнаму пункту стаў пагражачь недалёкі польска-ўкраінскі фронт. У сувязі з гэтыму Гомель прыбыла 2-я Тульская брыгада 8-й стралковай дывізіі ў складзе 67-га і 68-га палкоў, сформаваная ў лістападзе 1918 г.** Няма зьвестак, хто камандаваў брыгадаю, але ведама, што камісарам быў Ільлінскі, камандзірам 67-га палка — Лазіцкі, камісарам таго ж палка — Сундукоў, камандзірам 68-га палка — Мічыгін, камандзірам артылерыйскага дывізіёну — Куманін, начальнікам гаспадарчай часткі — Страканьгаў. З прычыны недахопу месца ў казармах і адсутнасцю паліва брыгада была размешчана на прыватных кватэрах.

Калі раней мясцовыя камуністы вельмі ўрачыста сустрэлі 2-ю брыгаду, падкressліваючы на мітынгах традыцыйную рэвалюцыйнасць тульскіх пралетараў, то пасля паўстання яны не шкадавалі чорных фарбаў для харектарыстыкі байцоў брыгады.

Так, I. Драгунскі ў сваіх успамінах, што захоўваліся ў архіве Гомельскага бюро Гістарту, піша: «Магу сказаць, што, паколькі мне даводзілася назіраць паўстанцкую масу, амаль ні пра якія палітычныя пытаньні яна не раз вожала, у яе панавала жаданье парабаваць ды паехаць дахаты. Цёмныя радавыя паўстанцы нават “стаялі за Савецкую юладу”, алебез жыдоў»*.

* Головин Н.Н. Российская юнит-революция в 1917—1918 годах. Часть III. Кн. 6. С.99—108.

Ёнжапрацягваёдалей: «Галоўнай прычынай, дзякуючы якой палкі брыгады і слалі ўдзячнай глебай для контррэвалюцыйнайагітацыі, якая ў рашцерэшт прывялада паўстаньня, быў воспрыхарчовы крызісу Гомелі, у сувязі з чымвойскакепсказабяспечвалася правіянтам. Акрамя таго, чырвонаармейцы ў выніку нездавальнічага стану казармаў (вынік гаспадарання нямецкіх акупантагау 1918г.) былі раскватарараваныя на прыватных кватэрах. Гэтыя абставіны ўмелыя выкарыстаўлі ўласнікі дамоў — чарнасоценцы¹²⁸, якія натраўлівалі чырвонаармейцаў на савецкую ўладу і гебраіяу»**¹²⁹.

У гэтых цыпатах двойчы прад'яўляеца абвінавачанье паўстанцу анысэмільзыме алегетаму пярэчышч шэрагдакладна гравераных фактаў, пра якія будзе сказана пазней. Што да съверджання, быццам прычынай паўстаньня было дрэннае забесьпячэнне чырвонаармейцаў правіянтам, то І. Драгунскага абвяргаедруп гомельскі камуніст — адказны за харчаванье войскаў павятовы камісар В. Сяліванаў, які съведчыў: «Ваенныя атрады, нягледзячы на ўсе цяжкасці, усім неабходным, хоць і не найлепшым чынам, былі забяспечаныя»***. Канчатковазабльпаўшыся ўсваіх беспадстаўных абвінавачаннях, І. Драгунскі амаль знаходзіць прычыну паўстаньня, калі ўспамінае: «Стварыўся падпольны спачатку Палескі Паўстанчы Камітэт, які меў сувязь з цэнтральнымі белавардзеўскімі арганізацыямі, а таксама меў сваіх агентаў сярод каманднага складу Тульскага апраду»***.

І. Драгунскі мае рацью, калі гаворышь пра чаловую ролю Па-

* Літаратура пра Гомель: Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 535—537; СмолічАркадзь. Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 293—294; Горватскі С. Краса і багацьце Гомелю (З цыклю «Гомель і Гомельщына») // Бацькаўшчына. 1951. № 71 (30 верасня); яго ж. Прычынучначныя раёны Гомельшчыны (З цыклю «Гомель і Гомельщына») // Бацькаўшчына. 1951. № 72 (13 кастрычніка); яго ж. Прырочныя раёны Гомельшчыны (З цыклю «Гомель і Гомельщына») // Бацькаўшчына. 1951. № 73 (31 кастрычніка).

** Лялевіч Г. Страцапыгаўшчына. Б. 15.

лескага Паўстанчага Камітэту, але ён памыляецца, падкрэсліваючы сувязь камітэту і паўстанцаў (наагул) з чарнасоцэнцамі й белагвардзейцамі. Ні адзін чарнасоцэнец ці белагвардзеец, нават апартуніст, ніколі не падпісаўся б пад адзовамі Палескага Паўстанчага Камітэту і пад загадамі Стракальгава. Яшчэбліжэй, чым М. Драгунскі, падыходзіць да ісціцы Г. Лялевіч, пацвярджаючы, што чырвонаармейцы брыгады ў значнай бальшыні былі актыўнымі ўдзельнікамі тульскага антыбальшавіцкага паўстання ў 1918 г., датаго ж «хіня сем' і незаусёдбылі дастатковазабяспечанымі і мелі беззліч няпрыемнасцяў ад дзеяньняў некаторых галаваціцкіх нізовых прадстаўнікоў улады»*.

Аднак, даўшы слова бальшавіцкім сведкам паўстання, вернемся да паўстаўшых супраць іх чырвонаармейцаў. На жаль, ня ведама, хто ўваходзіў у склад Палескага Паўстанчага Камітэту, але затое з гэунай мерай верагоднасці можна меркаваць, што ў ягоны склад уваходзілі сам Стракальгава і іншыя камандзіры. Наяўнасць Палескага Паўстанчага Камітэту поўнасцю выключчае магчымасць ці абвінаваці Стракальгава ў імкненіні стаць ваенным дыктатарам. Разам з тым трэба ўлічыць, што Стракальгава быў ня толькі выкананікам волі Камітэту, але і адным з яго кіраунікоў.

18 сакавіка 1919 г. Тульская брыгада пасля ўрачыстага мітынгу была паспешліва адправлена на Калінкавіцкі ўчастак польскага фронту, заняты пятліфраўцамі. Ужо па дарозе на фронт брыгаду ў дастатковай ступені распрапагандавалі эсэры. І як толькі часткі прыбылі на перадавыя пазыцыі, штаб фронту вырашыў на сывітанні 20 сакавіка пачаць сіламі Тульской брыгады наступленне на Оўруч.

Прыняўшы такое рашэнне, штаб відавочна перацаніў свае магчымасці й недацані ю магчымасці пятліфраўцаў. Наступнай

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 256.

** Тамсама. Б. 250.

*** Тамсама. Б. 256.

ранцай 21 сакавіка часткі чырвоных ня выпрымалі шквальнага артылерыйскага агню, пад прыкрышчём яуга перайшлі ў контрапаступ пяхота і конніца Пятліры¹³⁰. Чырвонаармейцы хаатычна пачалі адступаць да станцыі Беражэсць. 22 сакавіка пятліраўскі артылерыйскі агонь яшчэ больш узмаціўся. Адн часна на вялікай хулкасці падышло ў іхні броняпоезді пачаў вайпор абстрэльваць чырвоных. Брыгада адступіла да станцыі Славечна, раскіданай уздоўж аднайменнай ракі, але нават гэты прыродны рубеж не змагла выкарыстаць для абароны. Іняма нічога дзіўнага ў тым, што 22 сакавіка, пераканаўшыся ў няздарнасці вышэйшага камандаваньня фронту, сілком мабілізаваныя, распрапагандаваныя эсрамі байцы сабраліся на стыхійны мітынг. Камісару Ільінскаму, які спрабаваў затрымаць байцуў напазыцьцях, яны недалі сказаць ні слова. З усіх бакуў чуліся пагрозы: «Расстраляць яго! Узяць за ложнікам! Выдаць Пятліры!». Байцы вырашылі неадкладна пакінуць фронт.

Большавікі съведка Сяліванаў сцівярджае, што «нагэтым сходзе былі назначаныя каманданты паязду, атрыманыя пад пагрозай расстрэлу ад чыгуначнай адміністрацыі»*. Магчыма, спракапы паўцам і неспадрэбліся пагрозы, бо падчас паўстання сымпатіі чыгуначнікам было выразна на іхнім баку. У той жа дзень пачалася пагрузка палкоў у вагоны. Калі не ставаламашніста ці качагара, іх замянялі машыністы і качагары, што зноў кодзіліся сярод чырвонаармейцаў — быльых тульскіх работнікаў. Паўстанцы перакрэслілі графік-расклад руху паязду, і эшalon за эшalonам, рывыкуючы сутыкнен'нямі і аварыямі, накіраваліся з фронту ў тыл. Калі Ільінскі яшчэ раз спрабаваў затрымаць чырвонаармейцаў у Мазыры, то яны памкнуліся скінуць яго з маслаў Прыліць, але іх адговарыў камандзір артылерыйскага аддзялення Куманін.

Ноччу з 23 на 24 сакавіка на Палескі вакзал у Гомелі пачалі прыбываць эшалоны паўстанцаў. Як съведчыць той жа Сяліванаў: «Паўстаўшыя чырвонаармейцы не хацелі выгружацца ў Гомлі, а патрабавалі тэрміновай адсылкі іх на Бранск дзеля звароту дахаты»*. Нелягчынасць гэтага сціверджаньня больш чым

* Лялевіч Г. Спракапы паўчына. Б. 16.

відавочная. Калі паўстанцы з прымянењнемілы, як расказвае Сяліванаў, або па-добрачу, не ўжываючы сілу, даехалі да Гомелю, то што малю ім перашкодзіць такім жа чынам даехаць і да Бранску? Незразумела таксама, чаму яны, «накіроўваючыся дахаты», везлы з сабою гарматы, мінамёты кулямёты. Німа сумнення, што Палескі Паўстанчы Камітэт і значная частка каманднага складу брыгады карысталіся сірод паўстанцаўялікім аўтарыглам. Паўстанцы таксама былі не настолькі легкадумныя, каб не разумець, што, рассыпаўшыся паадным, яны лёкка будуть вылаўленыя чэкістамі, як дзэртырыды яшчэ ўдабавак паўстанцы, расстраляныя.

Калі Гомельскі павятовы камітэт РКП(б) даведаўся аб прыходзе мяцежных палкоў, ён накіраваў бальшавікоў Білецкага¹³¹, Камісарава¹³², Сяліванава й Валадзько для перамоваў з паўстанцамі. Аднак, даехаўшы да Лібаўскага вакзalu, парламяныцы ўбачылі выстаўленыя кулямёты і, на свае вочы пераканаўшыся, што маюць справу не са стыхійным, а арганізаваным паўстаннем, павярнулі назад. Пасыля іхняй інфармацыі ў павятовым камітэце быў створаны ваенны штаб, у які ўваішлі старшыня рэйкаму С. Камісараў, старшыня ЧК І. Ланге¹³³, рэдактар «Ізвестий Гомельскага Ревкома» Н. Білецкі, чэкісты Гул¹³⁴ і Я. Фрыд*. Высьветлілася, што ў горадзе для барацьбы з паўстанцамі рэгулярнага войска німа, за выключэннем мяцёвага вартайнічага батальёну, «на які ніякім чынам нельга было абалепціця»*. Сапраўды, праз нейкі час ён аб'явіў сябе кэўтранальным і пастанавіў не выступаць ні на баку савецкай улады, ні на баку паўстанцаў**. У распараджэнні створанага штабу аказалася 300 камуністаў, міліцыя і інгерацыянальны атрад ЧК¹³⁵.

Штаб і яго асноўныя ўзброенныя сілы разъмясціліся ў гатэлі «Савой», выставіўшы ў горадзе каравулы. Адсюль ён разастаў тэлеграму «Усім, усім, усім...» пра катастрофічнае становішча бальшавікоў у Гомелі і просьбу дапамогі. У гэты ж час немец з інгерацыянальнага атраду камуніст Краўзэ арганізаваў у «Савоі» кулямётную каманду, і яму ж бальшавіцкі штаб даручыў

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 257.

агульнае кірауніцтваваеннымі дзеяньнямі.

Вечарам 24 сакавіка паўстанцы рушылі ад Палескага вакзalu да Лібаўскага й занялі яго. Каля вакзalu яны акружылі клуб чыгуначні каў і арыштавалі там некалькі камуністай. Пасля яны па-чалі пасьлядоўна займаць горад — пошту, тэлеграф, установы, палац князя Паскевіча, — разбройшы пры гэтым міліцыю, якая і не аказала асаблівага супраціву.

Каля 10 гадзін вечару паўстанцы захапілі турму й вызвалілі палітычных вязняў, або, як пазней гаварылі бальшавікі, «фразны конгрэвалцаўшчыны зброды»*. Гапоўняя ж часткі паўстанцаў ноччу з 24 на 25 сакавіка акружылі гатэль «Савой». У будынку тымчам было каля 150 бальшавікоў. Пачаўся з двух бакоў упарты бой.

Трэба аддаць належнае гераізму бальшавікоў, што заставаліся ў гатэлі і ўвайшлі ў гісторыю як «гомельскія камуністы»¹³⁶. Прайда, яны абаранялі сваё жыццё, але, магчыма, што яны і не баяліся съмерці ў барацьбе за панаванье сваёй ідэалёгіі над народам. Пасля некалькіх гадзін абстрэлу гатэлю з кулямётамі і вінтовак, ня ведаючы нават, колькі чалавек яго бароніць, паўстанцы распачалі мінамётны і артылерыйскі агонь. Яны паставілі ў парку князя Паскевіча батарэю лёгкай артылерыі зь дзявлюх гарматамі і па-чалі абстрэл «Савою», які працягваўся чатыры гадзіны. Адначасна дзейнічаў і мінамёт, устаноўлены на рагу Троіцкай вуліцы. Выпусціўшы некалькі дзясяткаў мінаў і снарадаў прамой наводкай па будынку, артылерысты і мінамётчыкі прабілі дах і столь трэцяга паверху — разбурылі ў бальшыні сьцены, паставіўшы ўвесь будынак пад пагрозу авбату.

Бальшавікі здаліся. Раніцай 25 сакавіка «Савой» быў узяты паўстанцамі. Калі бальшавікоў, што засталіся ў жывых, вывелі з гатэлю, іх пачалі зьбіваць гамяльчане. Найбольш дасталося ненавіснаму для жыхароў гораду старшыні ЧК Івану Ланге. Зь вялікай цяжкасцю абараніўшы тых, што здаліся, ад самасуду, паў-

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 257.

** Лялевіч Г. Стракапальгаўшчына. Б. 29—30.

станцы давялі іхда турмый кінулі ў камеры. Сюды жадпраўлялі ўсіх арыштаваных угорадзе камуністай і падароных.

Паўстанцы занялі горад. Яшчэ дакапітуляцыі «Савою», лёс якога лёкабыло прадбачыць, яны 24 сакавіка ў 23 гадзіны 10 мінут адправілі тэлеграму пад № 1078 з тэкстам:

Усім чыгуначнікам паўсёй сеццы чыгуначных да-
рог.

Ваенная ўлада бальшавікоў у горадзе скінула тая. Ру-
хам кіруе Палескі Паўстанчы Камітэт. Арыштуюцца
члены надзвычайных камісіяў, камісараў і ўсіх вора-
гаў народу. Не прагу скайце бальшавіцкія эшаюны. Пры
неабходнасці разбурайце чыгуноў.

Давядзіцегэты зварот да ведама насельніцтва і дзе-
нічайцесымела іэнэргічна. Наладжваіце сувязь у дзе-
нянях. Паведамляйце на станцыю Гомель.

Палескі Паўстанчы Камітэт

У гэты ж дзень Стракапытай выдаў загад № 1, у якім гавары-
лася:

Гэтага 24 сакавіка, я, паабраныні Паўстанцкага Ка-
мітэту, прыняў на сябе абавязкі камандуючага войскам
Гомельскай групы, якое паўстала супраць ураду Троц-
кага ды Леніна.

*Камандуючы войскамі Гомельскай акругі
Стракапытай**¹⁵⁷

Камондзінам Гомелю быў прызначаны былы палкоўнік цар-
скай арміі і адзін з камандзіраў Тульскай брыгады Сыцёлін.

Праграма паўстанцуў знайшла адлюстраванье ў адозвах Па-
лескага Паўстанчага Камітэту і ў загадах Стракапытава. Як ужо
адзначалася, гэтыя адозвы й загады настолькі харектэрныя для

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 257.

паўстаньня, што заслугоўваюць пільнай увагі і аналізу. Да садайшлю толькі некалькі дакументаў, і яны павінны быць захаванымі для гісторыі. Першы з іх, звязаны з вярнутымі да ўсіх пластоў грамадзтва, наступны:

Грамадзяне!

Савецкая ўлада памірае. Петраград напярэдні падзеньня. У Маскве толькі чакаюць сыгналу, каб скінуць прымус катаржніку і паганцаў. У Туле непаюй. Менск абкружаны. Мабілізаваныя ўсюды адмаўляюцца ваяваць. Весткі аб рэвалюцыйным руху ў краінах згоды раздутыяй падгасаванья. Цяпер на лёта 1918 г., і Гомель не Яраслаўль¹⁸.

Мы — мужыкі і рабочыя ў салдатскіх шынэлях, нашыя ворагі — адкіды ўсіх славы насељніцтва, аўяднаныя прагай улады той улады, якая дзеім лёгкае і прывольнае жыцьцё. Гэта зячынцы часамі разумныя, найчасцей хітрыя, але ўсё жэчынцы — ворагі чалавечага роду. У распал рэвалюцыі гэтае сацыяльнае балота заўсёды ўспілавае наперш. Цяпер надышоў яму час асесыцізму на дно.

Грамадзяне! Скініце гіпноз. Азірніцеся, паразважайце, зразумейце — сьвігае. Надых одвіць прамяністы дэнь. Бальшавікі здаюцца вам дужымі, бо вы стаіцё на каленках. Устаныце з каленак!

На шыялёунгі:

1. Уся ўлада ўстаноўчаму Збору.
2. Злучэнье прыватнай і дзяржаўнай ініцыятывы ў галіне гандлю ды прамысловасці, у залежнасці ад рэальных патрабаванняў гаспадарчага жыцця краіны.
3. Жалезныя законы аб ахове працы.
4. Ажыццяўленыне грамадзянскіх свабод.
5. Зямля — народу.
6. Далучэныне Расейскай Рэспублікі да Лігі народоў¹⁹.

* Агу́рский С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 259.

*Паўстанцікамітэт Палесся**

Спэцыяльнаяадозва былаадрасаваная сялянам:

Сяляне!

Вашыя братый дзеци, мабілізаваныя Троцкім ды іншымі злачынцамі, якія селі нашыю народу, паўсталі супраць «Савецкай улады» і прагналі яе служак згораду й павету. Балышавікі былі разьбіты і ўцяклі. Расея абавешчана Народнай Рэспублікай.

Будуецца новая, народная ўлада.

Ніхто не пасымее згэтых часоў адбіраць у вас хлеб, ніхтоне пасымее вас больш абкладаць нафтычайнімі падаткамі.

Мы сюнчылі вайну ўзаключылі мір.

Ніхто ня возьме больш вашых братоў і дзяцей на забойства.

Сяляне! Званце ўзваны, ганенце савецкую брыдоту з вашых селіщ, затрымлівацца падазроных, абрыйце паўстанцкія камітэты па сёлах, вёсках, мястэчках ды перадавайце ім часова ўсю ўладу.

*Камандуючы 1-й арміі Народнай Рэспублікі
Стракапытай**

З улікам таго, што Гомель — горад прамысловы, з высокім працэнтам работнікаў, у другой адозве, з'вернутай менавіта да іх, дастапкова ясна высьвятляліся адносіны паўстанцаў да проблемай рабочае клясы.

Да ўсіх прафэсіянальных саюзаў

Мы змагаемся за прававольнай працы, за правасвабоднагакарыстаныяплодам працы сваіх рук

Мы ўпэўнены, што толькі арганізаванасцю рабочыя ўсіх прафесій змогуць дамагчыся вызвалення ада

* Агарскі С. Каstryчнікнабеларусі. Б.259; Лялевіч Г. Стракапытайшчына. Б. 35.

тых, хто хлусьнёю прысвоіў сабе правагаварыць адімя рабочае клясы.

Таму мы вігаем прафэсіянальныя саюзы і заклікам вас, таварышы, — прыйдзёце данас і дапамажэце нам нашымі ведамі і практыкай!

*Паустаңукі Камітэт Палесся**

І, нарэшце, з палітычнага пункту гледжаньня заслугоўвае ня меншай увагі

Зварот да партыі

Калі вам дарагая Расея, калі выімагаецца за сва-
боду, закон і мір; калі выімкняцесь палепшыць і палег-
чыць жыццё рабочае клясы; калі выжадаеце даць зям-
лю са ўсім тым, што на ёй расыце, работнікам зямлі;
калі вашая мэта — прагрэс і росквіт творчых сіл краі-
ны, — дык ведайце: мы з вамі.

Мы ўсімі сіламі дапаможам вам і, у сваю чаргу, з'явя-
таемся да вас задапамогай у пацырэнні нашых ідэй у
народных масах. Знаёмца родзінамі, палегчыценаша
цяжкое брэмя барацьбы зъярымі драпежнікамі — і выз-
валенныя краіны будзе забясьпечана!

г. Гомель, 1919 год.
*1-ая армія Расейскай Рэспублікі**¹⁴⁰

Як відаць, адозвы і загады прасякнуты ідэямі эсраў, у іх ад-
люстравалася праграма партыі эсраў. Гэтыя дакумэнты даюць
падставу зрабіць вывад, што менавіта эсэры кіравалі гомельскім
паўстаннем, і можна пераканацца, наколькі неабгрунтаваныя
бальшавіцкія абвінавачваныні стракапытгаўцаў у сувязі з чарнасо-
ценцамі. Ні адзін зь белагвардзейцаў і чарнасоценцаў, што імкну-
ліся ў той час да рэстаўрацыі дарэвалюцыйнага стану речай, не

* *Лялевіч Г. Стракапытгаўшчына. Б. 36; Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 259—260.*

падпісаўся б падгэтымі адозвамі.

У Гомелі тымчасам было адносна спакойна. Спробы часткі гарджанаў і, галоўным чынам, прыгарадных сялянаў арганізаць гебрайскі пагром камандатура перасекла на самym пачатку. Характэрная ў гэтых адносінах адозва:

Да насельніцтва гораду Гомелю

У час перавароту ў горадзе былі выпадкі грабяжу мірных жыхароў. Супраць парушальнікаў парадку прынятая самая строгія меры. Будыце ўпэўненыя, што новаяўлада здолеабараніць жыхыцы і набыгак грамадзянаў.

*Камандант гораду Гомелю
паткоўнік Сыцёпін** ¹⁴¹

І сапраўды, камандатура расстраляла некалькіх паўстанцаў, вінаватых у грабежоў і насильлях сярод насельніцтва.

Як съязвярджае бальшавіцкі съведка Г. Лялевіч, «паўстанцы займаліся разгромам савецкіх установ, ірвалі і палілі дакумэнты, разьбілі незгаральныя шафы ў харчкаме і саўнаргасе, нагружалі вазы правізіяй са складу харчкаму і райсаюзу і адправаўлялі іх на Палескі вакзал»*.

Трэба зазначыць, што ліквідацыйя спракапытаемі савецкіх установ была нармалёвой і лягічнай. Аднак той жа Лялевіч, наступерак тэндэнцыйным абвінавачаньнем некаторых пазнейшых савецкіх гісторыкаў, вымушаны прызнаць, што «на шчаслыце, спракапытаемы не пасыпелі ў поўнай меры прайавіць скрыты ў іх талент грамілаў»**. Яшчэ больш характэрная фраза, што перадавалася ў той час з вуснаў у вусны, мясцовага багаця-домаўладальніка, якому належалі і гагель «Савой», Б. Ш Гурэвіча: «Прауда, яны вярнулі мене да дамы з разьбітымі вокнамі, але ўсё ж вярнулі»***.

* Агурскі С. КаstryчнікнаБеларусі. Б.260; Лялевіч Г. Спракапытаемына. Б. 36—37.

Усваім загадзе №2 палкоунік Сыцёлінаб'явіў, «што з гэтагадня ў горадзе абвяшчаецца вольны гандаль усім таварамі»*, і гэта адразу ж выкарысталі гарджаңе¹⁴².

Усё ж трэба сказаць, што пераважная бальшыня гамяльчан пастаўілася да спракапытніцкага перавароту больш або менш абыякава. Найбольшымі сымпатыямі паўстанцы карысталіся ў значнай часткі чыгуначнікамі, служачых пошты і павятовага харчовага камісарыяту, дзе працавалі афіцэры былога царскай арміі Міхайлаў, Іваноў, Міхееві і іншыя*. Здавалася, у горадзе ўсё заціхла, але тымчасам над ім зьбіралася грымнуць новая бура.

Калі вестка пра паўстанніе дайшла да губэрнскага цэнтра — Магілёва, губкам РКП(б) і губыканкам аб'яўлі спракапытніцамі вайну і арганізавалі губэрнскую тройку па барацьбе са спракапытніцтвам, у якую ўвайшлі: старшыня губыканкаму Сурга, губэрнскі вясны камісар Капман і камісар камандных курсаў (прозвішча няведамае)**. Перш за ўсё яны звязрнуліся з адзовай да рабочых і сялян Гомельшчыны і асона — да чырвонаармейцаў паўстаўшых 67-га і 68-га палкоў. Неабходна адзначыць, што нават у савецкіх гістарычных крыніцах няма ўпамінку пра энтузіязм, зь якім рабочыя, сяляне і чырвонаармейцы сустрэлі гэтых адзовы. Таму, адначасна з адзовамі, з Магілёва накіравалі супраць паўстанцаў кавалерыйскі эскадрон і камандныя курсы разам з артылерыйскімі. У раён Мазыра прыбыў аддзел са Смаленску, узначалены губэрнским вясным камісарам А. Адамовічам, які павінен быў не дапусціць аб'яднання спракапытніц з пятліцтвамі***. Супраць паўстанцаў выйшлі таксама з Бабруйску, Почапу і іншых гарадоў партыйныя атрады. І нарэшце, з Бранску накіравалася на Гомель дывізія з артылерыйскімі¹⁴³.

Паўстанцы, маючы намер пашырыць сваю тэрыторыю, паспрабавалі і сці на Магілёў, пакінуўшы асноўныя сілы ў Гомелі. Яны зынішчылі спачатку па дарозе нешматлікія бальшавіцкія за-

* Лялевіч Г. Спракапытніцтва. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

*** Тамсама. Б. 42.

слоны, алепотым сутыкнуліся, аднак, з моцным супрацвамкаля станцыі Ўза. Тады, нечакана зъмяніўшы пачатковы маршрут, 26 сакавіка яны занялі горад Рэчыцу, дзенаіхні бок перайшоў мясоўы каравульны батальён*. Захавалася некалькі дакумэнтагу аб знаходжаньні стракападаўчай у Рэчыцы, што пойнасьцовыя ўляжаць іхня адносіны да народу. Характэрны ўгэтым пляне

Загад № 1

Даводвіца да ведама грамадзянаў гораду Рэчыца, што, у выніку адыходу партыі камуністай, цывільная ўлада ў гор. Рэчыца ў павеце перайшла да Гарадзкой Думы Земскага Управы, а да іх сфарміраваныя цывільная ваенна ўлада належыць начальніку гарнізону.

З гэтагадня выхадна вуліцу пасля 9 гадзін вечару, па старым часе, строга забараняецца.

Служачыму сіх установаў заставацца сваіх рабочых мясцох.

Мірным грамадзянам гарантуюцца недатыкальнасць асобы й маёмысці.

Штаб гарнізона ну разъмяшчаецца на Ўсьпенскай вуліцы ў памяшканні былога рэйкаму (Успенская, 109).

Начальнік гарнізону (подпіс неразборлівы)

Начальнік штаба Мядзельскі

Ад'ютант (подпіс неразборлівы)

*26 сакавіка, 1919.**

Характэрная сусрэтая насельніцтвам з энтузіязмам

Аб' явা

Часовы камітэт па кіраванью горадам Рэчыца і паветам на паседжанні сваім ад 27 сакавіка гэтага году, бяручы паду вагу амаль поўную адсутнасць прадме-

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 260.

** Лялевіч Г. Стракападаўчына. Б. 44.

*** Тамсама. Б. 46.

та ўпершай неабходнасціі, галоўным чынам, прадуктаў пастанавіў:

дазволіць свабодны ўвоз прадуктаў у горад, у тым ліку і нармаваных, запэуніўшы, што ніякім рэквізыцыям яны не падлягаюць. Перакупка са спекулятыўным мэтамі будзе строга карашца.

*Часовы камітэт пакіраванню
горадам Рэчыца і паветам**

Пра тое, што ўсялякія рэквізыцыі сапрауды адсунічалі, съведчылі

Адо зва

Грамадзяне, ахова гораду ўскладзена на мясцовую каравульную роту, дзякуючы якой пала ўлада камуністай. Рота знаходзіцца ў бядотным становішчы: няма абутку, бялізы іншага. Хто спачувае цяперашняму перавароту, адгукніцеся і прынясіце неабходнае дзяябаронцы-салдата.

Ахвяраваныні будуць прыматцазудзячнасцю ўгаспадарчай частцы штаба, размешчанага на Ўсьпенскай вуліцы, дом № 109.

*Штаб Рэчыцкага атраду***

І нарэшце, палітычны твар рэчыцкіх стракапы паўцаў вызначае наступны дакумэнт:

Утыпаграфію Бэра

Тэрмінова вырабіць пячатку круглу юздвухгаловым арлом без кароны з текстам: Рэчыцкі атрад Расейскай Рэспублікі.

*Начальнікітаба Мяцельскі
Ад'ютант (подпіс неразборлівы)***

* Лялевіч Г. Стракапы паўшчына. Б. 47.

Тымчасамадборныя бальшавіцкія ваяенныя часткі пачалі паступо-
вае акружэньне Гомелю. Аднак і сярод гэтых адборных не было
аднадушнай сымпаты да бальшавікоў. Так, напрыклад, магілёўская
артылерыя атрымала загад: недаходзвячы трох вёрстай да Гомелю, заніць
газылью і пачаць абстрэл Палесскага вакзalu, каб перашкодзіць
паўстанцам наладзіць эвакуацыю. Гэты загад нябыў выкананыў выніку,
яксыцьвярджае Г.Лялевіч, «контррэвалюцыі насыці некаторых асобаў
каманднага складу артылерый»*. Дзякіе роты 71-га пяхотнага палка,
далучаныя да магілёўскіх курсантаў, таксама адмовіліся наступаць,
больш таго, як съведчыць той жа Лялевіч, «сталі паговорваць пра
пераходнабок бандытству»*.

З другога боку, і самі стракапытаты аказалі самае рашучае
супраціўлен'не. Яны адбівалі ўсе настынныя атакі партыйцаў і
курсантаў на Палескі вакзал, наносячы ім пры тым значныя спра-
ты ў людзяx. 28 сакавіка раніцай дызвізія з Бранску заняла гомель-
скае прадмесце Нова-Беліцу і пачала артылерыйскі абстрэл гораду.
Бой цягнуўся цэлы дзень. У 4—5 гадзін вечару стракапытаты
прыступілі да эвакуацыі, працягваючы весыці бой. Калі яны
пакідалі Гомель, палац князя Паскевіча — упрыгожаныне гораду
й помнік мастацтва — поўнасцю быў ахоплены полыем. Баль-
шавікі вінаваціць у падпале яго паўстанцаў, але цяжка паверыць
у гэта. Хутчэй яны падпалілі б вакзалы, якія мелі важнае ваяеннае
значэнне, чым палац. І верагодней за ўсё, што палац загарэўся
ад артылерыйскага бальшавіцкага абстрэлу, які вёўся цэлы дзень.
Ва ўсякім выпадку, абслуга замку съцвярджала, што прычына
пажару не вандалізм стракапытатай, а снарад бранскай артыле-
ры, які трапіў у закрыты верхні паверх будынку**.

29 сакавіка Чырвоная армія ўвайшла ў горад. Яна вызваліла
зь перапоўненай турмы мясцовых камуністаў, зь іх ніхто ня быў
расстраляны стракапытатамі пры адступленні. Выключэннем

* *Лялевіч Г. Стракапытаты ў Гомелі. Б. 47—48.*

** Тамсама. Б.48.

сталася групаз 24 адказных работнікаў, якіх паўстанцыяшчэ вечарам 26 сакавіка вывелі з турмы і ўзялі пад варту ў вагоне каля Палескага вакзала. У ночадстулецьня іх вывелі звагона, назьдзекваліся ў заблі. Вось імёны забітых: Н. Білецкі, С. Камісараву, І. Ланге, Б. Аўэрбах (Падгорны)¹⁴⁴, Л. Файнштадт¹⁴⁵, Я. Фішбейн¹⁴⁶, П. Каганская¹⁴⁷, З. Песін (Зоя)¹⁴⁸, Я. Фрыд, Гровны, Ф. Сундукоў¹⁴⁹, С. Бочкін¹⁵⁰, Гернэр, Капільніцкі, Каменкаі 9 неаглазнаных*. Іх пахавалі ў агульнымагіле наадъым з гомельскіх бульвараў¹⁵¹. На помніку, пастаўленым газнай наіхній магіле,— прачуты нарадпіс заместякогабольшадлаветы быў бы такі: «Тут ляжаць тэя, што пажалі пасянае».

Дастойнуюхарактарыстыку старшыні ЧК Івану Ланге дае Г. Лялевіч, прызначаны, што «усе юніррэвалюцыйныя элементы гораду яго ненавідзелі, вінавацячы ў жорсткасці»**. Чжістамі былі таксама Файнштадт, Фішбейн, Фрыд і іншыя. Што да С. Камісарава і Н. Білецкага-Язерскага, то ім больш падышла ётапіфія: «Тут ляжаць бальшавіцкія героі, якія своечасова пазьбеглі яжовых рукавіцаў». Камісараву, перш чым перайсылі на бок бальшавікоў, быў ажтыўным меншавіком¹⁵², Білецкі-Язерскі нарадвіўся ў сям'і генэрал-лейтэнанта, удзельнікатурэцкай японскайвойной¹⁵³***.

Стракапыгайцы былі непараўнальнабольш літасцівия ў адносінах да сваіх врагаў, чым газнай гэтыя ворагі ў адносінах да іх. Гомельская Магілёўская турмыбылі перапоўненныя паўстанцамі. Яшчэ 1 красавікаў Калінкавічах взыязная сэсія Рэ́ваенрыбуналу Заходніяга фронту разглядаласправу васьмі паўстанцам, прысуджаных да расстрэлу. Улікугэтых васьмібыў камандзір 68-га палка Мічыгін, які съмета заявіў, што зьяўляецца адным з арганізатаў паўстання****.

У Магілёве Рэ́ваенрыбунал вынес съмяротны прысуд 62 удзельнікам паўстання, галоўнымым чынам з каманднага складу*. На грашыгу трох месяцаў, аж да ліпеня 1919 году, у Гомелі засядала Губэрнская Тройка ЧК, прысуджуючы амаль штодзёнада расстрэлу ўдзельнікаў і саўдзельнікаў паўстання. Сярод асуджаных на съмерць былі і раней

* *Лялевіч Г. Стракапыгайшчына. Б. 49.*

** Таксама. Б. 50.

названыя служачыя харчкаму Міхайлаў, Міхеёў і Іваноў, але потым расстрэл быў заменены ім на дзесяць гадоў высылкі. «Аднак, — як са шкадаваньнем зазначае Г. Лялевіч, — Стракапытаваў, Сыцёнін, з'вер і палач Крыдэнэр і бальшыня важакоў мяцяжу са значайнай часткай паўстанцаў выратаваліся ад карнай рукі пралетарскага правасудзьдзя»**.

Пераважная бальшыня стракапытаваў пазъбегла бальшавіцкай помсты; прараваўшы чырвоны заслон, які апясаў Гомель, яны аб'ядналіся са сваёй жа часткай, якая раней заняла Рэчыцу. Потым Тульская брыгада накіравалася да фронту, разграбам ушы ў гэтым смаленскі атрад Адамовіча, нягледзячы на тое, што яго падтрымліваў сваім агнём спэцыяльна прысланы з Мазыра бро-неяцгнік. Пасля стракапытавы зударылі з тылу на атрад свайго былога ваенрага камісара Ільінскага, зламалі такі м чынам савецкі фронт і перайшлі ў раёне мястэчка Хойнікі на бок пятлю-раўцаў, якія перадалі іх польскай палявой жандармерый.

Сыпярша палякі іх разбройлі і ізалявалі ў лягеры пры мястечку Шолкава. Летам 1920 г. газэта Б. Савінкава¹⁵⁴ «Варшавское Слово»¹⁵⁵ зъмесьціла вялікі артыкул «Русско-Тульский отряд» у сувязі з прыездам у Варшаву палкоўніка Сыцёніна. Яшчэ раней бальшыня паўстанцаў разам са Стракапытавым пасля скорага вызвалення зь лягеру пераехала з Польшчы ў Эстонію і ўвайшла часткова ў склад арміі Юдзеніча¹⁵⁶, а часткова ў Асобны Дабравольны Народны Атрад Беларускай Народнай Рэспублікі Булака-Балаховіча. Пасля заканчэння ваеных дзеянняў яны працавалі ў Эстоніі на лесарастроўках. «Пазней, — успамінае Г. Лялевіч, — мне прыйшлося працьцяць у адной з дробных варшаўскіх газэз за красавік 1922 году, што стракапытавы адзінгратлі немалую ролю ў наступных бандыцкіх налётах на тэрыторыю БССР, арганізаваных

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Б. 264.

** Лялевіч Г. Стракапытавы ўчына. Б. 58.

*** Тамсама. Б. 59.

**** Тамсама. Б. 17, 51.

Савінкамы»*.

Чым расглумачыць, што добра ўзброеная, з дастатковай ваенай падрыхтоўкай Тульская брыгада, роўная па колькасці байцоў дывізіі, толькі пяць дзён утрымлівала ў сваіх руках Гомель? (У той час як кепска ўзброеная і без баявой практыкі Слуцкая Дывізія БНР на працягу месяца стрымлівала бальшавіцкі фронт) Чым расглумачыць, што выдатныя адозвы Палескага Паўстанчага Камітэту засталіся «гласом в опінающего в пустыне», не дайшоўшы да антыбальшавіцкага настроеных сялян, а праз год 15 тысяч іх прымкнула да Дабравольнай арміі Булака-Балаховіча?

На гэтыя два пытаныні можа быць толькі адзін адказ. У праграме стракапытнай, што адлюстравалася і ў іхніх адозвах, адсутнічаў такі харектэрны для эсраў істотны мамэнт — нацыянальны. Стракапытнцы ня ведалі або не хацелі ведаць, што яшчэ ў сінегні 1917 г. Гомельшчына прыняла самы актыўны ўдзел у Першым Усебеларускім Кангрэсе ў Менску й мела на ім шырокое прадстаўніцтва. Стракапытнцы не прадбачылі, што праз сем гадоў пасля настойлівых просьбаў мясцовых жыхароў бальшавікі вымушаны будуць далучыць Гомельшчыну да БССР. Гэтую фатальную памылку Стракапытава ў пэўнай ступені ўлічыць і не паўторыць Савінкаў, калі разам з Дабравольнай арміяй Булака-Балаховіча накіруеца ў лістападзе 1920 г. у глыбокі савецкі тыл, а таму — менавіта таму — Булак-Балаховіч выглядаў для бальшавікоў непараўнальная большай небясьцекай, чым Стракапытнай.

* *Лялевіч Г. Стракапытнай. Б. 51.*

* Тамсама. Б. 52.

Дабранскае паўстаньне

I. Е.

беларус, селянін зь вёскі Пастарнакі (1901 году нар.)

За дзесяць кіля мэтраў ад гораду Мсціслаўлю, за два — ад мястэчка Малыцічы, за восем — ад чыгуначнай станцыі Ходасы, на самай мяжы Крычаўскага, Чэркаўскага і Мсціслаўскага раёнаў знаходзіцца вялікае сяло Добрае. Яно такое вялікае, што часткі яго маюць самастойныя назвы: Данілаўка, Барысаўка, Царкавішча (тут была царква), Ракаў Канец і Сяло. Тутэйшыя сяляне жылі вельмі заможна і мелі ў сярэднім па 100—150 дзесяцінаў зямлі, а ўвогуле амаль ніхто зь іх ня меў менш за 20 дзесяцінаў.

Маюны добры дастагак, сялянскія дзецы паслья пачатковую школы ішли вучыцца далей у сярэдняй вищэйшай навучальнай установы. Многія зь іх сталіся дактарамі, інжынэрамі, каморнікамі, агрономамі, чыноўнікамі, а падчас Першага сусветнага вайны большая частка дабранскае моладзі даслужылася да вялікіх і малых афіцэрскіх чыноў.

Да мясцовае інтэлігенцыі належалі: Валюжэнцы, Пуцілы, Асмалоўскія, Зянковічы, Рахонскія, Астаньковічы, Пузырэўскія, Міхневічы, Язерскія і іншыя. Калі фронт пад узьдзеяннем бальшавіцкага пратаганды разлажыўся, а ў гарадох стала холадна і голадна, бальшыня гэтай маладой інтэлігенцыі вярнулася ў роднае сяло.

Адным з апошніх вярнуўся ў Добрае гусар лейб-гвардыі Лявон Зянковіч, у поўнай ваеннай форме, з шабляй і рэвалверам. Прыехаў ён на дзвіюх падводах, нагруженых рознай зброяй — да куля мётаў уключна. І хаты ўсе вярнуліся з фронту ўзброеныя да

* Лялевіч Г. Стракапы паўшчына. Б. 52.

зубоў, аднакусё ж палічылі занеабходнае спіцаца:

— А нашто табе, Лярон, столькі? Яшчэ не наваяваўся? Маці ўсе сылёзы выплакала. Замест шаблі лепей жонку мець.

— Нашто? — адказаў Зянёковіч. — Празь некаторы час будзеце знаць, каго ваяваць, як матак і жонак абараняць. — І завяршыў свой адказ старой салдацкай песьняй:

Жаўнёрыкі-малойчыкі,
А дзе ж вашыжоны?
— Нашыжоны — ружжызаражоны
Вось дзе нашыжоны...

І сапраўды, спачатку здавалася, што зброя зусім не патрэбная. Недзе пракатваліся праз гарады й сёты францы грамадзянскае вайны, недзе ехалі па хлеб і па дарозе паміралі ад голаду лядзі, недзе выразалі на сыпінах афішэр агентства георгіеўская крыжы й вырывалі съяціарам бароды... Усё гэта было недзе, а Добрае сама ізлявалася, і гнаравала загады аб маблізацыі ў Чырвоную армію, сабалавала шляхам розных хітрыкаў харчраскладку. Афішэр узяліся за плуг. Нават ваяунічы Лярон Зянёковіч пайшоў у сваты да адной дзячуніны, сам сасватаў яе і ажаніўся.

Аднак над Добрым зь біраліся паступова хмары. Памыляўся той, хто думаў, што яго праміне Вялікая Каstryчніцкая революцыя.

«Летам 1919 г., у самае жніво, — успімае І. Е., — мы быті на полі і раптам заўважылі, што неба засяргвае дымам. Спачатку здавалася, што гарышль лес, але мы не пачулі ўласцівага лясным пажарам паху смалы. Гарэла Добрае. Хаця ад нашае вёскі Пастарнікі да Добрара дваццаць кілямэтраў, але па вечарох выразна чулася страляніна. Па ўсіх дарогах, што вялі да Добрара, стаялі чырвонаармейскія загараджальныя атрады, не пратускаючы нікога ні туды, ні адтуль. Так доўжылася два тыдні. І нарэшце мы даведаліся, што ў Добрае накіраваны дадатковыя вайсковыя часткі з Мсціслаўлем і Чыркава. Потым страляніна сыціхла, неба ачысьцілася ад дыму. Ноччу, праз сон, я пачуў ціхі стук у акно нашае хаты й голас маці: «Тэта ты, Лярон?»

Ухагу ўвайшоў Лярон Зяньковіч пакінуў яе насытаныні. Удзень ён хаваўся ў лесе калі нашае вёскі, а начаваў у копах сена, куды мы й насліл яму ежу. Тым часам мой старэйшы брат шукаў мясьціну, дзе б Зяньковіч мог схавацца больш надзейна. І пасля доўгіх марных пошукаў такім сковішчам аказаўся шырака ведамы на Марілёўшчыне Цёмны Лес. Калі нязъвезенай заставалася толькі адна капа сена, я прывёз у ёй Зяньковіча ў Пастарнакі. Ноччу я праводзіў яго да Мясціслаўлю, а адтуль у наступную ж ноч інжынэр Пячкоўскі завёў Зяньковіча ў Цёмны Лес, дзе адрэкамэндаваў знаёмым зялёнаармейцам¹⁵⁷ як кірауніка Дабранскага пастаўства. Ала дарозе да Мясціслаўлю Лярон Зяньковіч расказаў мне пра гэтае пастаўство.

Нягледзячы на мірны лад жыхары, дабранцы ўсё ж трymалі вуха востра Тамукалі ў Добрым гнявіўся больш значны, чым калі-небудзь раней, аград, што складаўся з камэрзацый і харчармейцаў, тобольш за трыста дабранцаў, якія ўхіляліся ад мабілізацыі, зараней схаваліся. Яны прайшлі праз франты сусветнае вайны, неаднойчы глядзелі смерці ў вочы, яны мелі шматлакавых адзнак, яны былі пакрытыя шрамамі ад ранаў, але яны немаглі, бо не хадзелі, дабраняць ненавісны ім бальшавіцкі дзяржаўны лад.

Два дні прабылі чэкісты ў Добрым, патрабуючы выдачы дэзэртыраў і выкананыя харчраскладкі, але дарэмна. На трэці дзень дабранцы, што хаваліся ў бліжэйшых лясох, пачулі раніцай над усім пяццюю канцамі сяла шум — крычалі людзі, іржалі коні, мычалі каровы, бліялі авечкі, вішчалі сувіньні, і над усім стаяў брэх сабак. Зразумела, што ўцекачы, пакінуўшы свае часовыя сковішчы, пачалі асыцярожна пасоўвацца да сяла, каб даведацца, што там адбываецца. Наблізіўшыся, яны ўбачылі, што чэкісты запрагаюць іхніх коняў у іхнія ж вазы, прывязваюць іхніх кароў, а на падводы грузяць авечак і сувіней, хлеб і палатно. Было відаць, як звар'яцелья ад страху і гора іхнія маткі, жонкі й дзеці кідаюцца бараніць сваё добро, а чэкісты б'юць і штурхуюць іх.

Сабраўшыся вакол Зяньковіча, якога адразу прызналі важаком, дабранцы вырашылі даць чекістам належны адпор. Дабранская моладзь, што мела вялікае баявое дасьведчаныне і ўзбройлася са-

май найноўшай зброяй, кінулася ў наступ. Спачатку выбілі чэкістай з царкавіща, дзе аразуна званіць царквы паўстанцы ўстанавілі кулямёт. Неўзабаве яны занялі ўсе астатнія часткі сяла. Разброеных чырвонаармейцаў замкнулі ў лавыні, прыставіўшы да іх варту. Падарозе да лазні жанчыны хацелі забіць некаторых чэкістай, якія асабліва жорстка абыходзіліся з вяскоўцамі, аднак паўстанцы ненасильні. Між тым часткі чэкістай пасыгналаўчы, і ў хуткім часе сяны вярнуліся разам з падмогай. Надагамогу чэкістам падыходзілі ўсё новыя і новыя сілы, аднак паўстанцы не здаваліся. Часткі сяла пераходзілі з рук у руки, і кожны раз зімаліся новыя пажары. Толькі праз два тыдні, калі да Добрагарады ўзяліся рэгулярныя часткі Чырвонай арміі, паўстанцы не здаюцца і не складаючы зброя, адступілі¹⁵⁸.

“Крэпка біліся і з чэсьцю адступілі. Ніхто ня ўцёк, адышлі ў лес арганізавана”, — сказаў Лявон Зяньковіч.

А там, на ўскрайку лесу, паглядзелі яшчэ раз на роднае сяло, дзе заставаліся бацькі й малкі, жонкі й дзеці, сёстры й нарачоныя, потым моцна паціснулі адзін аднаму рукі на разьвітанье і разышліся ў розныя бакі».

Дабранцы страцілі ў часе паўстання пятнаццаць чалавек забітымі й калі трывалі паражэнні. Лік забітых і паражэнных чэкістай дакладна ня ведамы, аднак, трэба думаць, ён значна большы, чым страты паўстанцаў. Ні адзін узброены паўстанец ня даўся ў рукі чэкістам. Частка паўстанцаў разам з Лявонам Зяньковічам пайшла ў Цёмны Лес, частка перабралася на Украіну, дзе яны жылі і працавалі пад чужымі прозвішчамі і з падробленымі дакументамі. Чэкісты змаглі арыштаваць толькі паражэнных. Празь некаторы час у Чырвонаве адбываўся адкрыты суд, дзе былі прысуджаны да расстрэлу схопленыя і завочна — нязлоўленыя паўстанцы, а сярод апошніх і Лявон Зяньковіч. У тым жа 1919 г. супраць дабранцаў началіся рэпрэсіі. А ўжо ў 1930 г. у беларускім непакорным сяле Добрым зь ягоных старых насельнікаў нікога не засталося.

У 1922 годзе ў сувязі зь пяцігодзьдзем Каstryчніцкай рэвалюцыі была аб'яўленая дзяржаўная амністыя, якой падлягалі і ўсе завочна асуђаныя дабранцы. Ніхто з іх не вярнуўся, каб выка-

рыстаць гэтую амністыю, акрамя Лявона Зяньковіча. Ён скарыстаў яе, відавочна, таму, што хашчэй убачыў сваёмоўл, жонку й дзіцяціка. Аднак ён занадта даверыўся савецкім абяцаńням. У тым жа годзе яго арыштавалі й саслалі на дзесяць гадоў на Камчатку. Праз адзінаццать гадоў Лявон Зяньковіч прыслалі пісмо з месцы пакарання, каб дакументаваць яго вяртацца. Яшчэ разом з іншымі савецкімі пасяленцамі ён быў перададзены на вяртанне ў Беларусь.

Барысаўскае паўстаньне

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага павятовага ваеннаага камісарыяту, потым рэпрэсаваны, пяць гадоў прабыў у канцэнтрацыйным лягеры, непасрэдны съведка паўстання, у час яюга яму было 25 гадоў (1894 году нар.)

Барысаўскае паўстаньне зьяўляецца адным з найбольш харacterных паўстанняў эпохі ваеннаага камунізму¹⁵⁹. Змучаны Першай сусветнай вайной народ з задавальнеñнем прыняў савецкі лёзунг аб замірэнні, аднак, прыйшоўшы да ўлады, бальшавікі, каб захаваць яе, зноў начапі праводзіць адну мабілізацыю за другой. І народ, які спачатку паверху бальшавіком і аддаў за іх высокі працэнт сваіх галасоў пры выбарах ва Ўстаноўчы Сход¹⁶⁰, хутка расчараўваўся ў бальшавікох і ня выявіў нікага жадання паміраць за савецкую ўладу. Адсюль і такая вялікая колькасць дээртыраў. Хаця непасрэдна барацьбу з імі вяла ЧК, аднак іх было так многа, што бальшавікі арганізавалі дадаткова камдэзы (камітэты па барацьбе з дээртырамі). Аднак і ЧК, і камдэзы не маглі прымусіць народ ваяваць, і доказам тому было Барысаўскае паўстаньне.

Перш чым перайсыці дааналізу паўстаньня, варта корапка ахарактарызаваць гораді наваюльную місцювасць, дзе адбыліся хваляваныі. Барысаў—былы павятовы горад Менскай губэрні — ляжыць на левым беразе Бярэзіны, недалёка ад упадзення ў яе ракі Схі; за некалькі кілямэтраў ад гораду праходзіць Маскоўска-Брэсцкая чыгунка. Горад мае прадмесцы — Стары Барысаў і Новы Барысаў, што вырас блізу чыгуначнай станцыі й паступовазлусці з горадам У Барысавей Новым Барысаве шмат прамысловых прадпрыемстваў: дзізне загалкавыя фабрыкі, аднагаперня, аднакарданная фабрыка, шклозавод, цесць лесапільных заводаў. Каля самага гораду пачынаецца й цягнуцца на дзесяткі кілямётраў барысаўскія хваёвыя лясы, якія ўвярхоўях Дзвіні пераходзяць у непраходную пушчу. У гэтых лясох і пушчах пасля паўстаньня знайдуць сабе прытулак сотні партызанаў. Каля насельніцтва дваццаці пяці тысячнага па колькасці жыхароў Барысава складалася на 51 % з гебраіў, то наагул на Барысаўшчыне (разам з горадам) 82 % насельніцтва складалі беларусы.

Першымі савецкімі ўстановамі, з якімі добра пазнаёміліся барысаўцы і якія ў іх лёсе адыгралі большую ролю, чым нават рэйкам, былі ЧК, ваенны камісарыят, палітбюро, камдэз і харчкам (харчовы камітэт). Узначальваў ЧК Громаў. Па бацьку ён быў проста Шленскі, аднак, відавочна, вырашыў перамяніць сваё нявыразнае прозывішча на больш грознае. Ваенны камісар латыш Бенгер, у мінулым фэльдфебель царской арміі, стаяў на чале веннага камісарыяту. Камсамолец Пушкарчук кіраваў палітбюро. У камдэзе за начальніка быў няпісменны матрос Ядлоўскі. Харчовым камісарам стаўся Баршай¹⁶¹.

Менавіта з гэтымі ўстановамі, у першую чаргу, звязаны прычыны, ход і развязка паўстаньня. Каля ў сувязі з актывізацыяй дзеяньняў на польскім фронце Менск прыслалі у Барысаўскі ваенкамат загад аб прызывае ў Чырвоную армію мужчын ад 20 да 30 гадоў, то гэты колькасна вялікі прызыв засыпей усе барысаўскія ўстановы, у тым ліку і ваенкамат, поўнасцю непадрыхтаванымі. Місцовая начальнікі ня мелі мабілізацыйнага пляну й наагул не былі ў стане яго скласці. Для харчаваньня мабілізаваных на пера-

сильным пункце мелася толькі дзесяць пудоў аўса. Кашары стаялі напаўразбураныя, з поўнасцю ѿнястроўнымі кухнямі пры іх. Пуцёукі з указаньнем месца прызначэння мабілізаваных не дасылаліся зь Менску, акаті бнавагіх і прысылаті своечасова, усёроўна развалены чыгуначны транспартнія могбы забясьпечыць адпаведнай колькасцю цяпнікоў. Ітымня менш павятовыя ўлады вырашылі правесыці прывіў неадкладна.

Адпаведна загаду ваенкамату на кожны дзень выклікаліся па чарзе дзьве воласці з павету. Для больш хуткага афармлення прызваных бытлі арганізаваныя дзьве прыёмныя камісіі. Людзі прыбываўлі кожны дзень сотнямі, і пасля павярхонага мэдышынскага агляду іх накіроўвалі на мясцовы перасыльны пункт, што складаўся з некалькіх дзясяткаў баракаў. У гэтых бараках Пушкарчук расклейгіў лёзунгі тыпу: «Даёшь Варшаву!», развесіў партрэты Леніна, Троцкага, Зіноўева¹⁶², аднак самі баракі былі халодныя і зусім непрыстасаваныя нават для часовага пражыванья ў іх. Заместа ложкаў і пасыцельнай бляізны на падлозе ляжала леташняя гнілая салома. Акрамя холаду, яшчэ больш мучыў голад. Тыя невялікія запасы, што мабілізаваныя ўзялі з дому, абdziлішы гадоўняя сем'і, скончыліся за дзень-два.

Харчкамі сар Баршай арганізаўвав дзьве экспедыцыі. Адна з іх рушыла на горад, рэквізуючы для навабранцаў пасыпелі, сяньнікі, коўдры, падушки, сталь, крэслы і іншае. Другая экспедыцыя накіравалася ў вёскі павету, адкуль толькі што прыбылі мабілізаваныя, адбіраючы ў іхніх бацькоў, братоў, жонак і дзяцей апошняя мізэрныя рэшткі хлеба і пакідаючы іх на гадоўную сьмерць. Каті чуткі пра гэтыя акцыі ўладаў дайшлі да перасыльнага пункту, абураўнню мабілізаваных не было канца. Яны адразу ж пакінулі баракі і накіраваліся да будынку харчкаму.

Паход тысячаў мабілізаваных у цэнтар гораду, дзе знаходзіліся дзяржаўныя ўстановы, быў відовішчам незвычайнym. Апынуўшыся ў будынку харчкаму, паўстанцы не знайшлі там камісара Баршая. Ён і ўсе адказныя камуністы раёну палічылі за лепшае разбегчыся. Толькі адзін ваенны камісар Бенгер паспрабаваў съярша

накіраваць падпараткаваны яму каравульны батальён супраць паўстанцаў аднектай ня толькі неаказаў ніякагасупраціву мяцежнікам, але адразу перайшоў на іхні бок. Пасыля гэтага й Бенгер на пэўны час зынік. Разагнаўшы такім чынамусесавецкія ўстановы, мабілізаваныя й чырвонаармейцы мясцовага вартавогабатальёну разышліся па сваіх вёсках і дамох, адмовіўшыся абараніць савецкую ўладу.

Хаця падчас хвалявання ў з боку паўстанцаў не было ніякіх крывавых эксцэрсаў, затое яны пачаліся з боку камуністаў у адносінах да мяцежнікаў. Адразу ж было арыштавана некалькі сотняў жыхароў Барысава, якіх западозрылі ва ўзвеле ў паўстаньні або ў спачуваньні яму. Тымчасам палякі падыходзілі к Менску, і ў распаратджэнні барысаўскіх уладаў не было карных атрадаў, каб націраваць іх на аблавы дээртыраў у вёсках павету. Тады мясцовы камдэз аб'явіў амністыйю ўсім дээртырам, абыцаючы не караць тых, хто прыйдзе з павіннай добрахвотна. Зъявіліся толькі адзінкі, сем'і якіх знаходзіліся ў абсягу, даступным для чэкістаў. Тысячы не зъявіліся. Ведаючы, што савецкая ўлада ніколі нічога не даруе, яны пераключыліся на партызансскую барацьбу з бальшавізмам. І ўсё ж, нягледзячы на тое што мясцовая ЧК штоночы расстрэльвала ў хваёвым лясоўку Багарэ дзясяткі мяцежнікаў, яны не падавілі паўстаньня. Асноўная маса паўстанцаў пазыбелла арышту і прадоўжыла з бальшавікамі доўгую крывавую партызanskую барацьбу.

Мір скве паўстаньне

А. Л.

беларус, інгэлігент зъсялянаў у часе паўстання
шарацкага Слуцкага Зводнага батальёну, меў та-
ды 19 гадоў (1900 году нар.)

Мястечка Мір Менскай губэрні, сама назва якога съведчыць
пра тое, што тут некалі варожымі бакамі быў заключаны мір, ніколі
пазней не апраўдвалася сваёй назвы. Яго разбурали двойчы (1655,
1706 гг.) швэды, у 1794 г. — расейцы, у 1818 г. — казакі Платава¹⁶³,
падчас Першага і Другога сусьветных войнаў усё, што яшчэ
заставалася, амаль зьнішчылі немцы й бальшавікі. Войны, як пра-
віла, разбурали датла ўсё мястечка, хаты ягонае мірнае насельніц-
тва ніякага ўдзелу ў ваенных дзеяннях не прымала. Жыхары Міра
мелі вельмі пярэсты нацыянальны склад: бальшыню складалі геб-
рай, што мелі крамы, пра якія нават захавалася народная прымаў-
ка: «Калі дзяўчына едзе ў Мір, то, значыць, яна зьбіраецца за-
муж», другое месца па колькасці насельнікаў займалі беларусы-
мишчане, трэціе — цыганы, якія да 80-х гадоў мінулага стагодзь-
дзя выбіралі тут свайго караля для цыганоў усяго краю¹⁶⁴, чаць-
вёртае — татары, што некалі служылі ў наёмным войску князя
Вітаўта. Жыхары Міра былі таксама неаднастайныя і па сваім
веравызнаньні: гебрай — іудзей, беларусы — праваслаўныя, цыганы
— каталікі, татары — магамятане. Тым ня менш выступ супраць
бальшавізму аб'яднаў бальшыню з іх, і зусім невыпадко-
ва гэта паўстаньне пасыля жорсткага бою закончылася менавіта
у Міры і атрымала ягонае імя*.

Мірскае паўстаньне істотна адрозніваецца ад Вяліскага. Калі
Вяліскаске паўстаньне было тыповым сялянскім стыхійным вы-
ступам бяз штабу і фронту, то Мірскае мела акрэсленую накірава-
насць. Яно ўзгэльных адносінах бліжэй стаіць да Слуцкагапаўстання і
зьяўляецца яго пагрэднікам. АРада Беларускай Народнай Рэспублікі,

пакліканая Першым Усебеларускім Кангрэсам, што адбыўся ў Менску ў сънежні 1917 г., сталася яго арганізацыйным пачаткам. Гэты Кангрэс і ягоная Рада заклікалі беларускі народ да барацьбы за сваю нацыянальную незалежнасць. Яны адначасна звярнуліся да ўсіх народаў краіны, заклікаючы іх да сумеснага змагання за агульную шчасливую будучыню Беларускай Народнай Рэспублікі. Іхні заклік усёды знаходзіў водгук, аднак найбольш актыўна адзвалася на яго Случчына.

Сувязь Мірскага паўстання з Радай БНР выразна прасочваецца ў дзеянасці групы патрыётаў зь мястэчка Вывна на Случчыне*. Гэтая група, выконваючы дыржтывы Рады, адыграла вялікую ролю, арганізуячы ў сънежні 1917 г. і ў студзені 1918 г. па ўсёй Случчыне праз сходы і зіезды антыбальшавіцкія вясковыя, валасныя і павятовыя рады. Гэтыя ж рады, у сваю чаргу, сформавалі ўзброеная ўзводы й міліцыю колъкасцю пяцьсот штыкоў. Яны ж і павінны былі абараніць Случчыну ад нападу польскіх леґіянараў Доўбар-Мусніцкага¹⁶⁵, якія рабавалі з дазволу Саветаў Магілёўшчыну й Бабруйшчыну, а потым зьбіраліся ісьці далей на захад праз Случчыну.

Калі Случчыну ў 1918 годзе акупавалі немцы, гэтыя атранады часткова кансьпіраваліся і пераключліліся на партызансскую барацьбу, адбіраючы ў немцаў рэковізаванае імі сваё добро. Іх не спалохалі рэпрэсіі, якія ў адказ распачалі акупанты. У сънежні 1918 г. немцы пакінулі Случчыну, якую ўслед за наялі бальшавікі.

Новыя гаспадары адразу ж пачалі праводзіць мабілізацыйную ў Чырвоную армію, ствараць камітэты беднасці, замянілі нямецкія рэковізы ў яшчэ больш цяжкай харчраскладкай (харчовымі паборамі). Ураджайнай глеба Случчыны, заможныя гаспадары-зем-

* Літаратура пра мястэчка Мір: *Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 437—439; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 171, 251.*

ляробы, нацыянальная съведамасьць, густая заселенасьць і арганіза-
ванасьць спрыялітаму, што працоўнае сялянствай камуністыне малі
ня ўступіцьміж сабою непрымрымья варожыя адноады.

І барацьбагэтая пачалася. Вясною 1919 г. беларускія патрыёты безъ
вялікіх цяжкасцяў разагтавалі створаны бальшавікамі зь беларусаў
Слуцкі Зборны Багальён. Калі Слуцкая ЧК паслала гэты багальёну Мір,
каб пакараць местачкоўцу за забойства двух камісарав, ён адразу ж
перайшоў набок жыхароў Міра. Да яго датчыліся і атрады народнай
міліцыі. Для падаўлення паўстання бальшавікі паслаў Трэці Менскі
полк ГубЧК. Перастрэлка каліяруючай замкай рэчкі Міранкі доўжылася
четыры дні: 1, 2, 3 і 4 красавіка 1919 г. Было забіта 25 паўстанцаў і 30
чэкісту. І гэтае ўзброеное выступленье было разгромлена
бальшавікамі*.

Аднак Мір — яшчэ ня ўся Случчына, а Случчына — ня ўся
Беларусь. Праз год зь непараўнальнай большай сілай выбухнё Слуц-
кае паўстанне і вестка пра яго пракоціца па ўсёй краіне, якая
імкнулася скінуць зь сябе бальшавіцкае ярмо.

Нясьвіжскіе паўстанцы

Стараадаўні беларускі, славуты й маляўнічы, ахутаны паданьнямі
Нясьвіж — горад Сымона Буднага¹⁶⁶ і Уладыслава Сыракомлі¹⁶⁷.
Упяршыню ён згадваецца ў 1223 г., калі князь Хведэр Нясьвіжскі загінуў
геройскай смерцю ў бітве з татарамі на рацэ Капы¹⁶⁸. Хто толькі з
чужаземцамі не спустишаў Нясьвіжу, руйнуючы яго часам дащэнту!
Неаднойчы расейцы і асабліва — князь Хаванскі¹⁶⁹ ў 1659 годзе. А ў
1791 г. царскія генэралы яшчэ ў дадатак вывезьлі каштоўнасць
Нясьвіжскага замку, зь якіх пазней толькі нязначная частка была

* Пазней бальшавікі ня толькі выслалі значную частку жыхароў
Вывны, але ў зменілі назму ненавіснага ім мястечка на Чырвоную
Слабаду. Пра ролю м. Вывна ў антыбальшавіцкім змаганні гл.: Голос
Беларуса. 1948. №4. Б.3; Беларус на Чужыне. 1948. №18 (22). Б. 2.

зъвернутая чырвонай Расей, згодна з Рыскай умовай 1921 году. У 1706 г. Нясьвіж зьнішчылі дапня швэдзы, у 1812 г.— французы, у 1941 г.— немцы. І южны раз— калі раней, акалі пазыней— Нясьвіж араджаўся, ды насуперак усім зльбадам ішлааб ім пагалоска па ўсёй краіне.

Туту 1562 г. выдатны сын нашага народу Сымон Будны, бліжэйшы спадкемца Францыска Скарыны, выдаў свой «Катэхізіс», у прысьвячэнні да якогараў князям Радзівілам, кабяны «кня толькі в чужоземскіх языцех юхалі», аднак шанавалі й любілі родную беларускую мову. Туту 1604 г. Тамаш Маюўскі¹⁷⁰ апрацаваў ведамую карту Літвы «Магні Дуцяпас Літчуаніа табулагеографіца». У багатай кніжніцы тутайшага замку, што лічыла блізу дванаццаці тысяч тамоў, пераважна XVII стагодзьдзя, мелася шматлікія натагачасныя беларускай мове. У замковым архіве перахоўваліся дакументы з гісторыі Літвы і паміж імі Прызвілей Стэфана Баторыя аб дараўаньні Нясьвіжу гербу— чорнага арла¹⁷¹. У тым жа замку, у ягонай Гэтманскай залі, побач з гэтманскімі булавамі й маршальскімі жэзламі Радзівілаў, красавалася вялікая калекцыя найпрыгожых слуцкіх паясоў, гэтак добра апісных Максімам Багдановічам¹⁷². Тут, у Нясьвіжы, у дамініканскай школе набывалі асьвету зъбяднелы шляхціч з фальварку Смольгаў, што на Бабруйшчыне, Ліздвіг Кандратовіч— ён стаўся потым шырака знаны як польскі і беларускі паэта Ўладыслаў Сыракомля. І тут жа скончыў настаўніцкую сэмінарыю Якуб Колас.

Да росквіту Нясьвіжу спрычыніліся магнаты Радзівілы, якія ў XVI стагодзьдзі абрали яго сваёй рэзідэнцыяй. Гэта іхнім коштам пабудаваныя величны замак з прыгожым палацам, што мае 12 прасторных заляў, прывабны Фарны касьцёл паводле праекту дойліда італьянца Бэрнардоні¹⁷³, кляштары— Дамініканскі, Бэрнардынскі й Бэнедыктынскі, пудоўная ратуша з арламі на вежы, чароўная Слуцкая брама з каплічкай наверсе і г. д. Аднак менавіта

* Літаратура пра Мірскае падстаньне: Аб'яднаньне. 1949. № 11 (20). Б. 8; Новы Жыцьцё. 1951. № 8. Б. З; Голос Беларуса. 1948. № 4. Б. 3; Беларусна Чужыне. 1948. № 18 (22). Б. 2.

прыгоњнікі-беларусы ізварылі багацьце Радзівілаў, аддавалі ім сваё здатнасці, цесьлявалі й муравалі, абмываючы ўсе гэтыя пабудовы, поўныя раскошы, сваім потам і съязамі, ад якіх, як съцвярджае народнае паданьне, пацякла зь Нісьвіжчыны да Нёману рака Вуша. Адзін з Радзівілаў («Пане Коханку»)¹⁷⁴ неяк ганарліва заўважыў: «Кароль ёсьць кароль у Кракаве, ая — у Нісьвіжы»... Таму зразумела, чаму ў беларускім фальклёры ёсьць прыказка: «Стаіць, як Міхась зь Нісьвіжу», азначаючы падбтага цяжкім прыгонам селяніна. З часам некаторыя з Радзівілаў пацяналі разумець, скуль яны паходзяць, да каго належалі дый камуабавязаныя. І тут адразу згадваецца съветская посталь княгіні Магдалены Радзівіл¹⁷⁵, што гадрымтівала беларускіх нацыянальных дзеячаў, а калі ейная шматгадовая прыяцелька графіня Карабастаўц назвала яе неяк полькай, дык начула ў адказ: «Не! Я — беларуска».

Якія толькі шматлікія ворагіне спрабавалі падбоіць вольнаільбных нісьвіжаўцаў! Аднак на іх, як і на ўсю краіну, паволі насоўвалася найбольшая, у параўнанні з колішнімі, пошасць — расейскія бальшавікі. Яшчэ ў лістападзе 1917 г. у тутэйшым замку адбыўся з'езд бальшавікоў 2-ерміі Заходняга фронту, які абраў ваенна-рэвалюцыйны камітэт, штомеў намёце гватамі падпісаць сваёй волі беларусаў. На пачатку 1919 г., калі немцы пачалі самохаць пакідаць акупаваную імі Беларусь, адразу заварушыліся мясцовыя агенты Масквы. Перш за ўсёяны захапілі мяснік Малева і зь вялікім спрытам прысадзілі там коней, стварыўшы такім чынам чырвонаармейскі конны атрад. Гэты эскадрон начале з Андрэем Пракапчуком^{*176} рушыў на мястечка Лань, дзе арыштаваў абронага насельніцтва амстаршыню валасной управы эсэра Кадэбскага і ўтварыў із свайго складу рэйкам, а потым, пасля таго як немцы пакінулі Нісьвіж, накіраваўся туды*.

Адразу пасля адходу немцаў нісьвіжаўцы абрали Камтэтначале з папулярным доктарам Бароўскім, які перадусім пракапчукоўцы, да якіх датчылася жменькамяцовых камуністай, разагнаглі. Адначасна ўпершую чаргуствораная ЧК распачала арышты мясцовых жыхароў, скарыстаўшы падтурму Бэнэдыктынскі кляштар. Аднак дарма — тая

самая ЧК і не прыпушчала што назымену Камітэт доктара Бароўскага нясьвіжаўць пагаемна стварылі вайсковую арганізацыю ачоліў настлайнік пімназіі Мячыслаў Валністы.

«Аднойны ноччу,—пішаў сваіх успамінах Пракапнук,—я разам з чырвонаармейскім атрадам рушыў на выкананьне баявога загаду— прыніць узвес у барацьбе з атрадамі пілсудыкаў, якія наступалі ў раёне вёскі Сіняўка. Пакуль мяне не было ў Нясьвіжы, там пачалося контэррэвалюцыйнае паўстаньне: раніцай ворагі напалі на савет, забілі старшыню ЧК Татураі Грынблата. Мой атрад толькі што вярнуўся ў горад. Але і ніцыятыва была ў руках паўстанцаў, і нам давялося адступаць»*.

У саграуднасці ўсё было ня так. Уночы з 14 на 15 сакавіка чатыры ўзводы паўстанцаў пад агульным камандаваньнем Мячыслава Валністага авалодалі Нясьвіжам зыніцаўку для пракапчукоўцаў, якія пасля кароткае бязладнае страляніны бадай у аднай бялізне ўцяклі з гораду ў кірунку да Менску, пакінуўшы тутэйшых камуністаў на ласку паўстанцаў.

Застаўшыся бяз войска, мясцовыя бальшавікі спрабавалі ўсё ж змагацца, аднак у часе бітвы загінулі старшыня выканкаму Файнберг, камісары Розэнблум і Грынблаг ды старшыня ЧК Татур. У той час, калі іхнія аднамысlnікі гінулі, пракапчукоўцы, затрымаўшыся ў двух кіляметрах ад Нясьвіжу ў Рудаўцы—панскім двары зь вялікім мураваным домам, — чакалі вялікі атрад, які абышаў даслань павядомлены імі па тэлефоне губэрнскі камісар Крывашэн⁷⁷. І толькі ўвечары 16 сакавіка, калі на шляху паказалася рота, дасланая зь Менску, пракапчукоўцы разам зь ёю рушылі на Нясьвіж⁷⁸.

Камісар Крывашэн, той самы, які ў лістападзе 1917 г. разагнаў

* Пракапчук Андрэй Якаўлевіч, правадвейны сябра Акадэміі Наук БССР, доктар мэдычных навук, прафэсар дэрматалёгіі, заслужаны дзеяч науки БССР. У гады грамадзянскай вайны старшыня рэйкаому ў Лані, потым камандант, а пазней ваенны камісар Нясьвіжу.

штыхамі сібі ракоў Першы Ўсебеларускі Кангрэс, усваёй справа здачы 19 сакавіка на паседжаньні Менскага губрэукаму заўважыў: «Досьць было мець 30 добра ўзброеных камуністай, каб прагнаць банды зь Нясьвіжу»*.

А ў сапраўднасці паўстанцы, узброеняя старымі вінтоўкамі розных сыштэмай, да апошняга патрона змагаліся некалькі гадзінай супраць блізу сотні чырвонаармейцаў, якія, апрача вінтовак і гранатаў, мелі два кулямёты. Толькі пад аховай цемры яны пакінулі Нясьвіж, адышоўшы да бліжэйшагамястэчка Альбы, аднак балышыня

* Вось як апавядзе А. Пракапчук аб гэтых і наступных падзеях: «Як толькі даведаліся, што немцы пачалі адводзіць сваё войска, мы адкрылі баявыя дзеянні. Захапілі маёнтак Радзівілу «Малева», канфіскавалі коней і пасадзілі на іх нашых хлопцаў. Пасыя гэтага атраду рушыў на Лань. У Лані мы арыштавалі старшыню валисной управы Кадэбскага і ўтварылі рэйкам. Я стаў яго старшынёй. Неўзабаве да нас з'явілася нясьвіжская група таварышаў — Розэнблом, Татур і Стыкуць. Пачаліраіцца, як трэбадзейніцаць у Нясьвіжы. Я выказаў думку, што трэба неадкладна братыць уладу ў свае рукі. Нясьвіжская таварышы запярэчылі: «У горадзе яшчэ стаяць немцы, у іх артылерыя». Тады я сказаў: «Вырых туіцся, анеміцаўмыштужанём так, што яны адразу пойдуть з Нясьвіжу. Як толькі мы дамо зляённую ракету, вы запаліце на ўсіх сілах Нясьвіжу салому. І няхай вашыя людзі қрычаць на ўесь голас, што падыходзіць Чырвоная армія, страляніну ўзыніце. А мы тымчасам захопім станцыю Арда». Зрабілі так, як задумалі. Нашневялічкі атрад захапіў Арду, я прыставіў наган да скроўні тэлеграфіста і загадаў перадаваць у Нясьвіж «Станцыя Арда знаходзіцца ў руках Чырвонай арміі. Я — камісар. Загадваю неадкладна спыніць адпраўку эшалону з хлебам у Германію». Нясьвіжская група тымчасам праводзіла сваю «дэманстрацыю»: запалілі салому, пачалістраляць. І мы ўзынілі страляніну са сваіх дубальтавак — жах. Немцы ішлі з Нясьвіжу са сваёй артылерый, які міленькія. Я быў абвешчаны камандантам Нясьвіжу, а затым — ваенным камісарам». (Пракапчук А. З перажыгага // Польмія. 1968. № 11. Б. 163—164).

зь іх падалася да Баранавічай, дзе далучылася да батальёну маёра Дамбруўскага¹⁷⁹.

На другі дзень пракапчукоўцы схапілі чаловых паўстанцаў у Альбе і пасыля катаўніцтва ў Бенедыктынскіх мурох расстраілі ў Крыжацкім Лесе. Гэта былі: Мячыслаў Валністы, Палікарп Калядзя, Станіслаў Іваноўскі, Аляксандар Шыдлоўскі, Нічыпар Янушкевіч.

За часоў Польшчы іх, закапаных бяз трунаў, перанесьлі на Нясьвіжскі могільнік пры Клецкім гасцінцы, паставіўшы на іхний брацкай магіле вялікі кръж з чырвонага граніту.

Сярод іншых галоўных паўстанцаў, закапаваных пракапчукоўцамі, згадваюцца Касцюковіч і Корбут. Маці выратавала ад варожае кулі начальніка паліцыі пры паўстанцах Міхася Красыніцкага, перахоўваючы яго да прыйсця легіянераў, як кажуць, у падземельлі паміж замкам і Міхайлаўскай гарой, аднак, захварэўшы там на сухоты, ён пражыў пасыля гэтага нядоўга — за ягонай труной ішоў увесь Нясьвіж.

Да верасьня 1939 году ў актавай запі Нясьвіжскае гімназіі імя Ўладыслава Сыракомлі¹⁸⁰ вісеў вялікі партрэт Мячыслава Валністага. Дагаджчасу нарынку супраць ратушы стаяў адмысловы помнік зімёнымі ўсіхтых герояў паўстання, шпагінулі ўзмаганьні абога ім у савецкіх засыценках.

Слуцкі фронт БНР (Слуцкае паўстанье)

В. З.

беларус, настаўнік, удзельнік Слуцкага змагання, меў у той час 19 гадоў (1901 году нар.)

А. Д.

* Пракапчук А. З перажыгага. Б. 164.

беларус, съятар, у мінульм афіцэр Слуцкай
Дывізіі, меў той час 24 гады (1896 году нар.)

Г. К.

беларус, паэта, съведка Слуцкіх падзеяў, меў
у той час 13 гадоў (1907 году нар.)

Ёсьць паміж адвечных сузор'яў зоры-альфы, зоры найбольш
вялікія, зоры найбліскучыя і найяскравыя, па якіх калісьці наву-
коўцы вызначалі лёс народаў і краінаў, зоры, якімі кіраваліся па-
дарожнікі ў акіянах і пустынях у пошуках зямлі й вады. Нам заў-
сёды прыгадваюцца гэтыя зоры пры ўстаміне аб Слуцкім паў-
станыні. Паміж шматлікіх антыбальшавіцкіх паўстаньняў на Бе-
ларусі яно зьяўляецца паўстаннем-альфай. Меліся ў нас паў-
станыні і больш колькасныя па ліку змагароў, як Вяліскіе, і ня
горш арганізаваныя, як Гомельскіе, і ня менш зачытныя, як Парэц-
кае, Барысаўскае, Івянецкае, Койданаўскае, Мірскае, Рагачоўскае,
Панькоўска-Будаўскае, Бешанковіцкае і шмат іншых. Аднак ні
адно з гэтих паўстаньняў не адбіла ў такой ступені наш нацыя-
нальны супраціў расейскому акупанту, як Слуцкае, што пакінула
найбольшы, найбліскучы і найяскравы сълед у гісторыі белару-
скага вызвольнага змаганьня. Таму нездарма ні адно з нашых паў-
станьняў не сустрэла такога хукага супрацьдзеяньня з бальша-
віцкага боку, як Слуцкае. Бальшавікі з самага пачатку хацелі
зылківідаваць яго гразваю агентурү знутры, яны попытавалі наяго
ўсюсвяорэпрэсійную сілу, яны, нарэшце, дагэтуль прабуюць у сваёй

* «Гэта аказалася рота, пасланая Крывшэніем. Рота мела два
кулямёты, такімі нам было чым пужануць мяцежнікаў. Мы падзялі-
ліся на дзве групы і атакавалі Нясьвіж зрозных бакоў, а тут якраз
падасыпей бро не цягнік і даунекалькі артылерыйскіх стрэлаў. Конгр-
рэвалюцыянэрый паніцы пакінулі горад» (Пракапчук А. З перажыгага.
Б. 164). Здаецца, Пракапчук думае, бышцам ніхто зъ ягоных гаро-
пацных чыгачоў ня ведае, што ад Нясьвіжу дабліжайшэ чыгунач-
нае станцыі Гарадзеі аж 14 кіляметраў.

літаратуры ўсяляк зганьбіць яго.

Случчына знаходзіца ў цэнтры этнографічнай Беларусі і амаль поўнасьцю ахоплівае былы Слуцкі павет Менскай губэрні. Яна ляжыць на ўзвышшым водагадзеле басэйнаў Балтыйскага і Чорнага мораў — паўночную частку яе амывае азоты ў беларускім фальклёры й мастацкай літаратуры гістарычны Нёман, на поўдзень цякуць малітнічыя ракі Лань і Случ, левыя прытокі Прыпяці. Глеба тут найбольш урадлівая з усёй Беларусі. Гліністая, яна вельмі цяжкая для апрацоўкі, аднак, адначасна, аддзяляе земляроба багатым плёнам.

Маючы такія ўраджай, ня ведаючы да таго ж засух і паводак, Случчына вызначалася вялікім працэнтам заможных сялян¹⁸¹. Нездарма ёсьць і прыказка: «У Слуцку ўсё па-людзку», супрацьлеглая другой, ня менш харacterнай: «Кепска калия Віцебску, а ля Воршы ‘шчэ горша».

Заможная Случчына амаль уся была пісьменная. Паказальна, што мястечка Семежава, дзе ў далейшым канцэнтраваліся галоўныя сілы паўстанцаў, ужо ў 1868 г. мела народнае вучылішча, а значна раней — царкоўна-прыходzkую школу*. І ні адна вобласць Беларусі не дала столыкі пісьменнікаў, як Случчына. Адсюль паходзяць: аўтар першага беларускага раману Цішка Гартны¹⁸², пісьменнікі-нашаніўцы Хведар Чарнышэвіч, Алесь Гурло¹⁸³, Лявон Лобік¹⁸⁴ і іншыя. Тут нарадзіўся й быў у 1920 годзе расстраяны бальшавікамі Фабіян Шантыр¹⁸⁵ — аўтар кнігі на беларускай мове «Патрабнасць нацыянальнага жыцця для беларусаў і Самаадзначэння народу» (Слуцак, 1918). Адсюль выйшлі больш позней пакаленіі пісьменнікаў: Адам Бабарэка¹⁸⁶, Кузьма Чорны¹⁸⁷, Максім Лужанін¹⁸⁸, Рыгор Мурашка¹⁸⁹, Паўлюк Шукайла¹⁹⁰, Юрка Гаўрук¹⁹¹, Алесь Вечар¹⁹², Рыгор Крушына¹⁹³, Міхась Кавыль¹⁹⁴, Уладзімер Клішэвіч¹⁹⁵, Лявон Случчанін¹⁹⁶, Янка Золак¹⁹⁷ і многія, многія іншыя. Зразумела цяпер, чаму Случчына з такім патрыятычнымуздымам сустрэла Акт 25 сакавіка 1918 году, які абвясzcіў незалежнасць Беларускай Рэспублікі. Зразумела таксама, чаму янаса зброяй у руках змагалася зяго ажыццяўлен'не*.

Яшчэ ў 1918 годзе, пад нямецкай акупацыйй, у Слуцку быў арганізаваны Беларускі Нацыянальны Камітэт на чале з старшынём Паўлам Жаўрыдам¹⁹⁸, які адразу прыступіў да ўстанаўлення беларускай дзяржаўнасці на мясцох^{**199}. Гэты Камітэт у цесным кантакце з патрыётамі мясгечка Вызна стварыў у кожным населеным пункце мясцовыя рады***. Адначасна сярод местачкоўцаў і вяскоўцаў вялася настойлівая агітацыйная работа, заклікаючы ўсіх стаць пад сцягі Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і даць адпор яе ворагам. Гэтыя заходы не пратапі марна.

У сънежні 1918 г. Случчыну занялі бальшавікі. Першы ж дзень свайго прыходу яны адзначылі ліквідацыю Беларускага Нацыянальнага Камітэту і арыштам ягонага старшыні. Варта прыгадаць, што значная частка заместнікаў на Случчыне належала магнатам, такім, як князь Радзівіл, князіня Гогенлоэ, князь Вітгенштэйн і іншыя²⁰⁰, аднак бальшавіцкі лёзунг «Зямля — сялянам!» не сустрэў на мясцох гарачай падпрымкі. Верагодна, спучакам быў ведамы іншы, больш демакратычны мэтад вырашэння аграрнай праблемы, які карэнным чынам адрозніваўся ад савецкага, аднак яны ў той час ня мелі трывалага грунту пад пагамі. Імкнучыся замацаваць за сабою ўладу, бальшавікі арганізавалі на добраахвотных пачапках зь мясцовых жыхароў — беларусаў, гебраў, рускіх, татараў — Слуцкі Зводны Батальён. Гэта той самы батальён, што, як ужо адзначалася, чатыры дні — 1, 2, 3 і 4 красавіка 1919 г. — змагаўся з Трэцім Менскім палком ЧК, пасланым для ліквідацыі Мірскага паўстання*.

10 жніўня 1918 году²⁰¹ Случак занялі палікі, захапіўшы адначасна значную частку Беларусі. Павал Жаўрыд уцёк з бальшавіцкай турмы і зноў аднавіў у Слуцку Беларускі Нацыянальны Камітэт, які пачаў дзеянічаць падпольна²⁰². Шматлікія рэзвізы ў, паборы, грабежы, падпалы, гвалтаваньні й забойствы адзначылі сабою ўладу Біалего орла²⁰³. Згодна з больш познімі звесткамі, у дзесяці валасцях Слуцкага павету было спалена 323 гаспадаркі, рэзвізавана 469 коней, 2260 кароў, 2199 авечак, 974 сvin'ні, забрана 784 падводы, забіта 33

* Семёнов В.П. Россия. Т. IX. С.530.

асобы. Случчына адказала на новы прыгнёт партызанскім рухам. Да вясны 1920 г. слуцкія партызанскія аддзеўты мелі калі тысічы чалавек**. Яны рабілі засады, забівалі жаңдараў і афіцэраў, разбівалі невялікія атрады палякаў, нарыхтоўвалі зброю. Карнья атрады палякаў налягталі намястечкі й сёты Случчыны. Слуцак быў аўтамабілем наасадным становішчы. Звышта случчакоў было арыштавана. У ноч на 23 красавіка польскія легіянёры нечакана акуружылі мястечка Грэсак і захапілі 14 партызанаў. Раніцою партызаны пад узмоцненым канвоем былі адпраўлены ў Слуцак 24 красавіка в асаждэнні палявы прыбунал прысудзіў усіх 14 «заздроду і змову супрацьвойска польскага» да расстрэлу***.

Асабліважорсткапалякі абыходзіліся з географіямі: адсякалі шаблямі бароды, гвалтавалі дзяўчат, забівалі старых і дзяцей. І. Лочмель, які падае гэтыя звесткі, завяршае іх пералік паведамленнем, што слуцкія партызаны «рыхтавалі ўзброеное паўстанье да мамэнту наступу Чырвонай арміі». І гэта таксама верагодна, аднак узынікае пытанье: толькі супраць кагоны рыхтавалі гэтае паўстанье?

У ліпені 1920 г. бальшавікі занялі Случчыну падчас свайго наступлення на Польшчу, аднак 15 жніўня пад Варшавай яны былі ўшчэнт разбіты і начапі адступаць. Палякі ж наступалі марудна, баючыся, нагруна, адварваща ад сваіх базаў і паўтарыць такім чынам аналягічную памылку бальшавікоў. У выніку паміж двумя франтамі ўзварылася паласа «нічыйнай» зямлі, шырынёю ад 50 да 200 кіляметраў, у якой аказалася і Случчына. На начапку лістагада палякі стыніліся на лініі, якая і стала праз год адпаведна з Рыскім дагаворам граніцай паміж БССР і Польшчай, а бальшавікі начапі зноў наступаць, звужаючы паласу «нічыйнай» зямлі. Аднак гэтая тэрэторыя зусім не была «нічыйнай» зямлёй, а Беларусь-

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. Б. 527—528, 546; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 546.

** Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяняня. Б. 180.

*** Гальшані. Беларускія народныя паўстанні // Голос Беларуса. 1948. № 4. Б. 2; Амор Я. Слуцкае паўстаньне // Беларус на Чужыне. 1948. № 18 (22). Б. 2.

сю. Менавіта тады і выбухнула Слуцкае паўстаньне.

14 лістапада 1920 г. у «нічым» Слуцку — цэнтры «нічыйнай» Случчыны — адбыўся Першы Беларускі Зыезд Слуцкага павету. Тут, у доме Вайніловіча²⁰⁴, сабралася 107 дэлегатаў ад гораду Слуцку і 15 ваяльцей ягонага павету, прадстаўнікі генэрала Булака-Балаховіча, старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэту Паўлюкевіч²⁰⁵. Старшыней зъезду быў выбраны Васіль Русак²⁰⁶, намесьнікам — Пракулевіч^{207**}. Пасля адкрыцця зъезду і прывітаньня дэлегатаў на трыбуну, упрыгожаную нацыянальнымі бел-чырвона-белымі сцягамі, падняўся добра ведамы ўсім Павал Жаўрыд. Ён абвесыціў, што прыехаў сюды па даручэнні ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі як камісар Рады БНР на Слуцкі павет. Гучныя дружныя воглескі былі доказам павагі і адданасці дэлегатаў свайму ўраду. Потым Павал Жаўрыд заяўіў, што падчас ягонай адсутнасці, калі ён быў выкліканы ўрадам БНР, ягоны намесьнік Паўлюкевіч у сваёй дзейнасці не адзін раз выявіў прапольскія сымпатіі і гэтым спрэчкі даверз боку беларускіх патрыётаў. Называў дзеўзыступілі дзесяць дэлегатаў: В. Русак, капітан Анціповіч²⁰⁸, капітан Самусевіч²⁰⁹, Юры Лістапад²¹⁰, Юльян Сасноўскі²¹¹, Г. Грынько²¹², С. Бусел²¹³ і інш.* Зъезд выдаліў запіс пра сядзібніцтва Паўлюкевіча і выбраў Часовую Раду Случчыны з 17 чалавек начате з беларускім эсэрам Пракулевічам**. Усебакова й дакладна амержаваўшы становішча, зъезд прыняў наступную рэзолюцыю:

Першы Беларускі Зыезд Случчыны, скліканы ўліку 107 асобаў, вігае Найвышэйшую Раду Беларускай Народнай Рэспублікі і заяўляе, што ўсесвеа сілы аддаць на абарону Бацькаўшчыны, катэгарычна пратэстуе супраць заняцця нашае Бацькаўшчыны чужацкім і са-

* Віціна Ж. Збройны пачын // Аб'яднаныне. 1949. № 11 (20). Б. 8;
С. Ш. Няміручы помніку вялох // Но вae Жыцьцё. 1951. № 8. Б. 3.

** Лочмелль И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 97, 106.

*** Тамсама. Б. 106.

мазванчымі савецкімі ўладамі. Хай жыве вольная, незалежная Народная Беларуская Рэспубліка ў яе этнографічных межах!**²¹⁴.

Неўзабаве пасьля зъезду, 21 лістапада²¹⁵, Рада Случчыны абнародавала дэкларацыю, у якой гаварылася:

У мамэнт самавывначэння ўсіх народаў ізмаганьня іх за сваю самастойнасць і свабоду Беларуская Рада Случчыны выноўвае волю сялянства, паслаўшага яе і даверыўшага ёй абарону незалежнасці нашеі Башкай-щыны Беларусі, заяўляе ўсяму съвету аб дамаганьях, намерах беларускага сялянства, аб тым, што Беларусь павінна быць вольнай незалежнай Рэспублікай у яеэтнографічных межах. Абвішаючы аб гэтым і зяяўлюючыся выразцелькай волі народау, Случская Рада дэкларуець вёра стаяць за незалежнасць роднае Беларусі і бараніць інтарэсы сялянства адгвалту з боку чужаземных захопнікаў і ўвыпадку патрэбы нават сілаю аружжа, нягледзячы на лічбовую перавагу ворага, думочы, што наша справа — справа праудзівая, а праудзаўёды закрасуе*²¹⁶.

Яшчэ вечарам 14 лістапада, адразу ж пасьля зъезду, які працягваўся ў сувязі з ваенным становішчам толькі адзін дзень, ягоныя дэлегаты выехалі ў вёскі і мястэчкі па валахах: Грозаўскай, Грэскай, Пароўскай, Раманаўскай, Чапліцкай, Быстрыцкай, Старобінскай, Вызыненскай, Капыльскай, Цімкавіцкай і інш.** Яны началі падрыхтоўку ўзброенага паўстаньня, знаёмячы сялянства разам з яйзьдзіць зъездом, а пазней — з дэкларацыяй Рады Случчыны. Прамовы, звароты, рэзалюцыі й дэкларацыі з энтузізмам устрымаліся

* Лочмелль И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 106.

** Тыя, што пайшлі паміраць, каб жыла Башкай-щына // Беларускі Скаут. 1946. № 1. Б. 15.

кожным случчаніам, глыбокагранікаючы ў ягонае сэрц. З пагаемных сковаў сялянепачалі даставаць зброю, ужоне адніраз выкарыстаную імі ў мінульым. У вёсках і мястечках вакол мясцовых радаў узыніклі ўзброеные аддзелы, ядром якіх стала Слуцкая народная міліцыя ў ліку 500 байцоў. Дзяўчата запісваліся ў Чырвоны Крыж і вучыліся рабіць перавязкі. Жанчыны зьбіралі патину, шылі для сваіх салдат аў бялізну, кашулі, а з найбольш тонкага кужалю рабілі бінты і шчыглі яго на корплю замест ваты. Яны ж вышывалі на начыніальных бел-чырвона-белых сцягох словы: «Тыя, што першыя паўсталі й прайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына»***.

Мацеры, заціскаючы ў сабе мацярынскі інстынкт і сълёзы, бласлаўлялі дзяцей на ратны подзвіг, гаворачы пры гэтым: «Трымайцесь, хлопцы!». Яны былі дастойныя тых ведамых па ўсей краіне слуцкіх прыгонных ткачых, што, як сказаў Максім Багдановіч, ткалі замест загаданага і міёрдзікага ўзору «цвяяток разімы васілька».

Аднак пяройдзем ад кволых рамантычных васількоў да суворай мужнай рэчаіснасці. Тымчасам на фронце й на межах «нічыйнай» замлі адбыліся зъмены. Палякі пачалі адступаць, а бальшавікі, відавочна, інфармаваныя пра гэта сваёй разьведкай, паскорылі тэмп наступлення, аднак пазьбягалі непасрэднага сутыкнення з палікамі. Яны ўжо занялі чыгуначную станцыю Асіповічы і мястечка Старая Дарога, іхня перадавыя часткі, несустрэўшыся ніякага супраціву, падышлі да мястечка Любань і Ўрэчча, калі вайсковае камандаванье Рады Случчыны загадала 24 лістапада сваім вайсковым аддзелам, яшчэ не паслеўшым залакі кароткі час фармавацца, пакінуць Слуцакі адсыці да мястечка Семежава*. Гэтае адступленне яшчэ дылгавалася тым меркаваннем, што і ў самім Слуцку меліся прасавецка настроеные групы насельніцтва, якія былі небяспечныя для абаронцы гораду падчас наступу бальшавікоў.

Яшчэ бальшавікі непасыпелі захапіць пакінуты бяз бою Слуцак, як у Семежавана працягну трох дзён сабралася дзесяць тысяч узброеных

* Я. А. Слуцкае паўстанье// Моладь. 1949. № 14. Б. 8.

** Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяныя. Б. 181.

паўстанцаў. Спачатку зь іх быў сфармаваны Першы Беларускі Слуцкі палк пад камандаваньнем палкоўніка Гаўрыловіча²¹⁷. На другі дзень аформіўся Другі Беларускі Грозаўскі палк, у камплектаваны пераважна моладзьдзю мястэчка Грозаў, камандаваны не гэтым палком было даручана капітану Семянюку²¹⁸. Названыя двапалкі ўвайшлі ў склад Першай Беларускай Слуцкай Дывізіі, камандзірам якой быў спачатку капітан Анціповіч, а потым — капітан Сокал-Кутылоўскі²¹⁹. Трэба адзначыць, што палкі дзяліліся набагатэйны, роты, узводы, аддзелы, адпаведна з колькасцю кваліфікаваных беларускіх афіцэратаў пры іх**.

27 лістапада Першая Слуцкая Дывізія ўвайшла ў баявое сутыкненне з бальшавікамі. Баі разгарнуліся каля вёсак Быstryца, Верабейчыцы, Васільчыцы, Чарнагубава, Васілішкі, Дащава, Ліставічы, Мацкевічы, Морач, Целядовічы і інш., каля мястэчак Капыль, Цімкавічы, Вызна і інш. Нечаканадля сябе 16-я Чырвоная армія сутыкнулася з фронтам, які расцягнуўся насто кіляметраў*. Барацьбабытнайроўная, і ў гэтай няроўнасці найбольшы герайзм случчакоў. Насіпех сфармаваная беларуская дывізія каля месяцаstryмліваланаціск бальшавіцкай арміі. І ня толькі стрымлівала, але і пераходзіла ў контратакі, вызываючы мястечкі ѹвёскі. Такбылі адбітвы ў бальшавіцкую мястечка Цімкавічы й навакольныя вёскі. Бальшавікі мелі значныя страты забітымі й параненымі. Акрамя таго, гасціяя адозваў Рады Случчыны некаторыя з прымусова мабілізаваных чырвонаармейцаў пачалі здавацца ў палон або дату чаща да паўстанцаў, паварочваючы сваю зброю супраць бальшавікоў**. Герайзм паўстанцаў у гэтай няроўнай барацьбе яшчэ не знайшоў нідзе адпаведнага адлюстравання. Некаторыя часткі Грозаўскага палка ў баёх каля мястечка Вызна загінулі поўнасцю — да аднаго чалавека***. Менавіта тут апрымаў баявое хрышчэнне ваенны гі мн паўстанцаў, які стаў пазней беларускім національным гімнам:

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сяньня. Б. 181—182.

** Я. А. Слуцкае паўстанне. Б. 8.

*** Ул. Неманювіч. Пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына // Наперад. 1949. № 15. Б. 3—5; Тыя, што пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына // Беларускі Скaut. 1946. № 1. Б. 15.

Мы выйдзэм шчыльнымі радамі
На вольны родны свой прастор.
Хай воля вечна будзе зnamі,
А гвалту мы дамо адзор!

Ці знала ў той час Эўропа, што ўзброеныя слуцкія сяляне са-
маахвярна паміралі за сваю Бацькаўшчыну — Беларусь, а зна-
чыць, і за яе?! Выконваючы наказ сваіх матак: «Трымайцеся, хлоп-
цы!» — і свайго ўраду — Рады Беларускай Народнай Рэспублікі,
яны стаялі на запаветных рубяжох і паміралі, съцякаючы крывёю.

Калі бальшавікі падкінулі на фронт інтэрнацыянальныя атра-
ды, што складаліся выключна зь небеларусаў, і тыя пачалі абы-
ходзіць беларусаў з флангаў, Слуцкая Дывізія, каб пазбегнуць
акружэння, адышла на другі бераг Лані. Адсюль зь нявыказаным
болем паўстанцы бачылі, як гарашь іхня родныя вёскі й мястэчкі,
падпаленыя чырвонымі карнымі аградамі. Ужо адсюль паўстан-
цы некалькі разоў ішлі ў контрагатку, аднак стрымаць бальшавіцкі
фронт не маглі. «Нічыйная зямля» распасціралася цяпер толькі
на некалькі тысячай кроакаў.

28 снежня 1920 году Першая Беларуская Слуцкая Дывізія,
праз месяц пасля пачатку ўзброенага паўстання, вымушаная
была перайсці польскую границу²²⁰. Ни месяц, а 30 добраў²²¹, ня
30 добраў, а 720 гадзінаў, не 720 гадзінаў, а 43 200 хвілінаў насьпех
сфармаваная і кепска ўзброеная дывізія, съцякаючы крывёю ў
ніроўным змаганьні, стрымлівала націск усяе 16-е Чырвонае армii.
Калі ў пачатку змаганьня «нічыйная зямля» паміж дзвінома зо-
намі, дзе яно выбухнула, мела ўшыркі сто дваццаць кіляметраў,
дык у канцы яго «нічыйная зямля», адтоль слуцкіх паўстанцаў *свя-
тая зямля*, занякунаварга споразоў памерці,—Незалежная Беларусь—
мералася тысячай кроакаў. І хай сабе тысяча кроакаў — яны стаялі й

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учорай сяньня. Б. 182; Хроніка асноў-
ных падзеяў Слуцкага паўстання//Бацькаўшчына. 1947. №3 (27 лістапада).

** *Я.А. Слуцкаепаўстаныне*. Б. 8.

паміралі. Нарэшце пасялі ня ўдалых лобавых атакаў бальшавікі гадкінулі на фронты інэрнацыянальныя атрады. Яны пачалі абыходвіць беларусаў з флангаў, і Дывізія, каб пазыбегнуць акружэння, пакінула апошнюю цалю сваё зямлі.

Першая Беларуская Слуцкая Дывізія была занадта беларуская, каб аўтаматычна ўваісьці ў склад польскае арміі. Нарэшце, і самія палякі засыцерагалі ся, каб польмі Слуцкага паўстаньня не ахапіла сабою кагадзе захопленую імі Заходнюю Беларусь. Каля вёскі Сіняўка палякі абязбройлі і інтэрнавалі Слуцкую Дывізію, а потым перавялі яе ў Беласток*²²². Аднак ня ўсе паўстанцы склалі зброю. Частка зь іх, амінуўшы варожыя флангі, адразу падалася ў лісы бліжэйшага бальшавіцкага тыпу і распачала партызанскае змаганье, якое мела актыўныя характар. Толькі адным зь яго эпізодаў была пагібель на Мікалаеўскіх хутарох Цароўская воласьці бальшавіцкага камісара Цыганкова разам з усім сваім атрадам**. А тъя, што стачалку трапілі ў акупаваную палякамі Заходнюю Беларусь, празь некаторы час вярнуліся, аднак не дзеля таго, каб скарыстаць з савецкае амністыі, а каб далей працягваць узброенас змаганье, далучаючыся да тых беларускіх партызанаў, пра якіх афіцыйная савецкая зводка паведамляла:

На 1-емая 1921 г. на абшырах тагачаснае БССР (у той час паветаў Менскай губэрні.—Ю. В.) было зарэестравана прыблізна каля 1 000 бандыгаў (гэта бальшавікі называлі антыбальшавіцкіх партызанаў—Ю. В.), к палове маягэтага лічба падвойлася, а к 1 -му чэрвеня лічба іх дасягнула трох з паловаю тысяч, прычым каля трох со сень юныкаў*.

Другая частка слуцкіх паваротнікаў не пайшлаў лес. Яна ўваішла ў гісторыю пад назовам лістападаўца, працэс якіх будзеца ў 1926 г.

* Хроніка асноўных падзеяў Слуцкага паўстаньня.

** Я. А. Слуцкаепаўстанне. Б. 8.

*** Віціна Ж. Збройны пачын. Б. 8.

у Менску.

Звычайна прынята лічыць лістападаўцаў і працэс Юрыя Лістапада апошняй завяршальнай старонкай Слуцкага паўстаньня **, што не адпавядае сапраўднасці. Шэсьць збытоўных падзеямі гадоў ляжаць паміж Слуцкім паўстаннем і працэсам Лістапада. За гэты час у краіне, пасля шэрагу іншых няўдалых паўстанньняў і няроўнага, часам самазабойчага партызанскаага змагання, антыбальшавіцкі рух набыў іншую, больш адпаведную для часу форму. Ён пайшоў, галоўным чынам, у напрамку стварэння нелегальных арганізацый, груп, гурткоў, і лістападаўцы аднымі зь першых прыстасавалі ў змаганні з бальшавікамі гэтую новую тактыку. Менавіта таму яны зьяўляюцца не апошняй старонкай адкрылага ўзброенага Слуцкага паўстаньня, а першай старонкай у гісторыі падпольнага нацыянальнага руху. Лістападаўцы — авангард нацдэмакрэту і сталіся гістарычнай павязьзю паміж паўстанцамі і нацдэмамі.

Праз год пасля Слуцкага паўстаньня, 25—28 верасьня 1921 г. у Празе адбылася скліканая Радай БНР Першая Беларуская Нацыянальна-Палітычная Нарада. На старшыню яе быў абраны А. Цвікевіч²²³, на віцэ-старшыню — В. Захарка²²⁴, на сакратара — С. Баран²²⁵. Дзейнасць гэтае нарады досьці трагна ахарактарызаваў пазней шматгадовы старшыня Цэнтральнага Выканавчага Камітэту БССР А. Чарвякоў, зазначыўшы, што «яна зьявілася сигналам для далейшай барацьбы супраць Саветаў»*. У пратаколе трэцяга паседжання гэтае гістарычнае Нарады ад 28 верасьня 1921 году засведчана:

...На галасаваны неставіца рэзалюцыя аб Слуцкім паўстанні. Рэзалюцыя зазначае, што найяскрайшым монгам у чатырохгадовым змаганні беларускага народу за сваю вольнасць зьяўляецца Слуцкае паўстаннне, дзе

* Найдзюк Язэп. Беларусь у чорай сярэдзіны. Б. 181.

** Я. А. Слуцкае паўстанне. Б. 8.

паўстаўшыя засваю незалежнасць беларусы з лёзунгам «Ні польскіх паноў ні масюскіх камуністаў» быті пера-можаны пераважаючымі сіламі абодвух бакоў²²⁶.

Далей у гэтым самым пратаколе зазначаецца, што «Доктар Паўлюкевіч <...> пратэстуе процы ў прыведзенага ў рэзалоці лё-зунгу і, зазначыўшы, што паўстанцы ўвесь час атрымоўвалі аруж-ную дапамогу зброяй ад палякаў, просіць выкінуць словаў “Ні польскіх паноў”»**²²⁷.

Пэўнэ ж Паўлюкевічу здавалася, што і Рада БНР, і сябры Пер-шае Нарады згубілі ўсялякую лучнасць з Башкайшчынай і ня ведаюць, што ўяўляла сабою польская дапамога. Пэўнэ ж Паў-люкевічу таксама здавалася, што ніхто з прысутных ня ведае, як яшчэ перад паўстаннем 14 лістапада 1920 г. Першы Беларускі Зыезд Случыны выказаў яму свой недавері і нават выдалі з таго самага паседжання, наякім трывала грамову камісар Рады БНР Павал Жаўрый. Пэўнэ ж Паўлюкевіч ніколі б не аддакнёўся выказаць свой пратэсту часе паўстання, бо рэзыкаваў бы дастаць на месцы кульоадтых, хто ўвачавідкі бачыў дапамогу Польшчы. Нарада ў самы грашучы спосаб адхіліла пратэст Паўлюкевіча. Можа, каму-небудзь зь ейных сябrou гэты пратэст Паўлюкевіча здаваўся ў той час толькі і вылучна пра польскім. Аднак ён таксама цалкам пацьвярджаў савецкія абвінавачванні ў тым, што слуцкія паўстанцы ёсьць «агентура польскага імперыялізму». Нарэшце ў 1928 годзе палёнілі Паўлюкевіч атрымлівае ад польскага вайсковага суда 12 гадоў катаргі. Ён будзе выкрыты ў гадвойнай гульні. Зъяўляючыся агентам польскага контрывыведу, ён адначасна быў і агентам савецкага контрывыведу²²⁸. Тады толькі стануцца канчатковая зразумелымі сталія спробы Паўлюкевіча падмінаваць беларускі вызвольны рух мінамі часам

* Бараўы М. С. Па крывавых съядох. Зборнік дакументаў аб расстрэлах, катаваннях і гвалтах над беларускім насельніцтвам у часы белапольскай акупацыі. 1919—1920 гг. Менск, 1927. Б. 38.

** Хроніка асноўных падзеяў Слуцкага паўстання.

польскага, часам расейска-савецкага пашоджаньня. І хая ён сам падарваўся на аднэй з гэтых мінаў, аднак савецкія абвінавачваныні слуцкім паўстанцам, нібы тыя зъяўляюцца польскім наймітамі, патрабуаць падрабязнага разгляду.

Як съведчылъ А. Зюлькоў, у пратаколе пленарнага паседжанья Рады Случчыны ад 30 снежня 1920 г. адзначана: «..заўесь гэты час [з пачапку “паўстаньня”] ізънемагаўшым у барацьбе зь пераважнымі сіламі савецкіх акупантай, галодным, неадзетым, узброеным толькі трафеямі, здабытымі ў бойках, войскам беларускім было атрымана ад Польшчы: 100 пудоў збожжа ад цывільнай улады і 300 карабінаў з патронамі і 3 кухні адвайковых часцей»*. Калі ўлічыць, што Слуцкая Дывізія налічваладзесяць тысяч змагароў, дыкадразу кінеццаў вочы ўся беспадстаўнасць ць пратэсту Паўлюкевіча й сугучных зь ім бальшавіцкіх абвінавачваньняў. Кожны былы ўдзельнік Слуцкага паўстаньня пацвердзіць, што з 300 карабінаў 200 мелі пашкоджаньня мушкі, а 100 зусім іх ня мелі: гэта была вайсковая непатрабшчына, небясьпечная толькі для таго, хто яе ўжывае²²⁹. А хіба не зъяўляіся таксама 100 пудоў хлеба на дзесяць тысяч чалавек зъдзекам з сыноў беларускае жытніцы Случчыны, гарады якіх перад гэтым цалкам апаражнілі палякі? Аднак нават за гэтую дробязь Беларусь нічым не забавязаная Польшчы, бо ў той час Слуцкая Дывізія да некаторае ступені засланяла сабою пэўную частку польскага фронту ад бальшавіцкага, хая ѹ дамагалася зусім іншое мэты²³⁰. І нарэшце, трэба адзначыць, што ў пратарціянальных адносінах слуцкія паўстанцы атрымалі ад Польшчы непараўнальна менш, чым тая ж Польшча — ад Ангтанты.

Сеньня ўжо ўсяму съвету настолькі ведама бальшавіцкая беспрынцыповасць ць, што няварта звяртаць увагу на іхня абвінавачваныні случчакоў у адсутнасці прынцыповасці. Безумоўна, у «Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)» непрыгдваноца 207 тысяч марак, атрыманых Леніным, і 400 тысяч кронаў, атрыманых Троцкім ад

* Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 133.

** Зюлькоў А. Крылавы шлях беларускай нацдэмакратыі. Менск, 1931. Б. 87.

нямецкага генэрала Людэндорфа²³¹ ў верасьні 1917 г. перад агульнавядомым іхнімі дарожкам у плеімбіраваным вагонеў Расею*. Няматаксамаў бальшавіцкіх гісторыкаў з БССР і прыгамінуаб умове Гомельскага рэйкаму ў 1918 г. зь немцамі, што спалілі горад, паводле яю:

Гомельскі Нямецкі Камітэт забавязваецца прадаць савецкаму ўраду: 12 палявых гаубіцаў, 6 баявых гарматаў з адным артылерыйскім паркам, 50 кулемётаў, 16 мінамётаў, 400 вінтовак, каля 4 мільёнаў нямецкіх патронаў, 500 тысяч ангельскіх патронаў, 12 тысячартылерыйскіх снарадаў**.

Не дапамагла Гомельскаму рэйкаму зброя нямецкіх акупантага. Меншчыміграв год—вясной 1919 г.—гомельскія паўстанцы зьнішчылі гэтыя рэйкам. Аднак прыгаданыя намі факты красамоўнасьць ведаць аб «прынцыпавасці» бальшавіцкіх «сувядзяў» спуцкіх паўстанцаў.

Як ведама, адносіны бальшавікоў, або «чырвоных» расейцаў, да беларускага вызвольнага руху ісцотна на розыніца ад адносінаў да ягоz боку «белых» расейцаў. Каля паводле сцверджанняў першых, аньбы бальшавіцкія паўстанцы на Беларусі зьяўляліся «дывэрсій імперыі і стычных дзяржаваў», дык паводле сцверджанняў другіх, гэтыя паўстанцы загубілі самыя ж беларусы. Прынамсі, штода ўласна Слуцкага паўстання, дык яны спрабуюць спасылацца на тое, што нібытая газадулъгі Трэці Менскі Полк ГубЧК, які быццам складаўся вылучна зь беларусаў. Мэта такіх доказаў больш чым відавочная і зразумелая, а менавіта — давесці, што Каstryчнік на Беларусі зроблены беларусамі ж, азусім ненажінты ім «старэйшым расейскім братам» і ягонай вернаадданай інтэрнацыянальнай зграй, а таксама каб давесці, што Беларусь зусім не зьяўляецца адным з першых пачасесатэлітаў, акупаваных Москвой, і добраахвотна далачылася да яе. Прыем назазначыць, што гэтыя варожыя беларускаму вызвольнаму руху сцверджаныне невыпрымліваюць ніякенавуковае крылыкі.

* Зозькоў А. Крывавышилях... Б.43.

Па-першае, нават савецкі гістарычны дасъледнік С. Агурскі ў сваёй працы з харктэрным загалоўкам «Кастрычнік на Беларусі» шчыра зазначыў: «..бальшавіцкія кіраунікі Кастрычніцкай рэвалюцыі былі чужымі ў нашай краіне»*. Агульнаядомая роля Фрунзе²³² і Мяньікова²³³ ў Менску і Смаленску²³⁴, аднак вартатаксама грыгадзь персанальніскладхадцаў Віцебскага камунаўскага ўваходзілі: В. Чуньин²³⁵, Шаляконц, Заўэр, Дырк, Аболін, Трайман, Відзэ, Рэкст, Біштэз, Пегэрсан, Дрызьль, Лепіні Фрышман**.

Па-другое, ні адзін з былых непасрэдных удзельнікаў Слуцкага паўстання ніколі нячуў пранеікі міфічны Трэці Менскі полк ГубЧК, не прыгадваеца ёнтаксама і ў літаратуры ў дакумэнтах.

Па-трэцяе, беларускія вайсковыя часткі, мабілізаваныя Саветамі ў часе паўстання на Беларусі, або захоўвалі прыязны нэўтрализ тэг да паўстанцаў, або адразу пераходзілі на іхні бок, або першымі падымалі паўстанье. Гэтак, Слуцкі Задзіночаны Батальён 1—4 красавіка 1919 г. узняў сцяг паўстання ў Міры. У сакавіку 1919 г. у Рагачове паўстаў Двасціты пагранічны полк, што складаўся з адных беларусаў і забіў свайго камісара Цымермана. Празь месяц у тым жа Рагачове паўстаў Другі Беларускі Палескі полк. У часе Гомельскага паўстання, у сакавіку 1919 г., тутэйшы батальён адмовіўся абараніць рэйкам. У тым жа месяцы ў Рэчыцы тутэйшая рота перайшла на бок паўстанцаў. Падчас Барысаўскага паўстання 1919 г. тутэйшы батальён перайшоў на бок паўстанцаў. У 1920 г. Глуская рота адмовілася змагацца із сплуччакамі. Магчыма, гэтых прыкладаў хопіць, хоця лік іх можна значна гавяліць²³⁶.

Па-чарцвёртае, няма ніякіх важкіх гістарычных дадзеных, што

* Милоков П. Н. История второй русской революции. Т. I. Вып. 3. Агония власти. София, 1923. С. 188.

** Тэкст даговору на друкаваны поўнасцю ў зборніку гістарычных матэрыялаў: Революционная борьба в Гомельской губернии. Гомель, 1921. С. 150—151. Скаро чаныты тексту кнізе: Агурскі С. Кастрычнік на Беларусі. Б. 257.

тагачаснае чало беларусаў-камуністай кіравала змаганьнем зь беларускімі паўстанцамі. Масква ніколі не давярала гэтаму беларускаму чалу, якое заўсёды ўзначальваў, займаючы найгaloўную ў савецкай герархii пасаду сакратара ЦК КП(б)Б, прызначаны ёю чужынег²³⁷. І між іншым, харектэрна, што адзін з сакратараў, а менавіта эстонец Гей²³⁸, перад якім гэтую пасаду займалі пасылядоўна паляк, латыш, расеец і гебрай²³⁹, неяк шчыра заўважыў: «Лігнагоўскія²⁴⁰, Прышчэпавы, Жылуновічы і іншыя — нацэрмы з партбілетамі ў кішэнях».

Усялякія дагэтульяшнія спробы нашых ворагаў падважыць ролю Слуцкага паўстання ў беларускім вызвольным змаганьні заставаліся жалю годнымі. Як нельга пагасіць зоры-альфы: Альдебаран — а Цяльца і Вэгу — а Ліры, гэтаксама нельга выкрасыліць з памяці нашага народу Слуцкае паўстанне. Эпагэя Слуцкага паўстання ў новай беларускай гісторыі знамінальная й незабытая.

Дый ці паўстанне яно ўвогуле? Нават паводле варожага нам савецкага правазнаўства яно гэткім не зьяўляецца, бо, на бальшавіцкі пагляд, «Паўстанне ёсьць і цэсаўская адмова ад падпарадкованнія ворганам улады й законам, што дзеяць у дзяржаве, і замах на змену дзяржаўнага ладу»*. Слуцкая ж эпагэя мае ўрад — Раду Беларускае Народнае Рэспублікі, мясцовага прадстаўніка цэнтральнага ўраду — камісара Рады БНР Паўла Жаўрыда і паслухмянную дырэктывам ураду вайсковую частку — Першую Беларускую Слуцкую Дывізію, што трymала фронт працягам 100 кіляметраў. Знаходзячыся ў той час, ужываючы вайсковы тэрмін, на «нічыйнай» зямлі, спуччакі ўжо тым самым ані як не малі паўсташа супраць расейскага, польскага, німецкага або якога-небудзь іншага ўраду. Яны, абараняючы сваю зямлю — Беларусь і ейны ўрад — Раду БНР, сусрэлі із зброяй у руках вонкавы «замах на змену дзяржаўнага ладу» ў іхнія краінё. (Яны такія ж самыя «паўстанцы», як фіны, эстонцы, латышы, летувісы, палякі, украінцы,

* Агурскі С. Каstryчнік на Беларусі. Прадмова. Б. Х.

** Тамсама. Б. 70.

грузінцаў армяне і г.д.) Там у большабрунгава ўнавуковых адносінах і адпаведным праўдзе будзе не былое азначэнне — Слуцкае паўстаньне, а — Слуцкі фронт БНР. І як характэрна, што адным з самаадданых шарагоўцаў гэтага славутага фронту быў паэта Макар Краўцоў²⁴¹ — аўтар беларускага нацыянальнага гімну, які ствараўся ў баявымагні і які завяршаецца палкім заклікам:

Браты, да шчасця мы падхадзім:
Хай гром грыміць яшчэ мацней!
У крывавых мухах мы народзім
Жыццё Рэспублікі сваей!

Койданаўская Незалежная Рэспубліка

Э.І.

беларус, рамеснік, жыхар мястэчка Койданава,
меў у той час 17 гадоў (1903 году нар.)

Койданаўскае паўстаньне, як і Слуцкі фронт БНР, або Слуцкае паўстаньне, выбухнула ў 1920 годзе ў так званай «нэўтральнай зоне», між польскім і савецкім франтамі. «Так званай» таму, што, не зважаючы на прадугледжаную замірэньнем нэўтральнасць цэгтае зоны, бальшавікі адразу ж началі ствараць тут сваё рэўкамы. І яны атрымалі такі адпор ад мясцовага насельніцтва, што знайшоў адбітак нават у іхній прэсе, якая съядома амінала антыбальшавіцкія паўстаньні. Аднак першым перайсьці да са-мога паўстаньня, трэба крыху ахарактарызаваць ягоны цэнтр, які мае цікавую гісторыю.

Ужо ў XII ст. Койданава ведама пад імем Круглагор'я. Тут двойчы былі ўшчэнт зынішчаныя ў сваім паходзе на захад татарскія орды: у 1241 г. войскам Вялікага Княства Літоўскага, якое вёў князь Скірмунт²⁴², і у 1249 г. тым жа герайчным войскам на чале са славутым Міндоўгам²⁴³. У апошній бітве ўзначальваў татарапу і разам з імі тут загінуў хан Койдан, ад імя якога мястэчка і атрымала сваю новую назыву Койданава.

За савецкім часам імя татарскага хана замянілася іменем шэфа чэкістай, і Койданава сталася Дзяржынскам²⁴⁴. У адміністрацыйных адносінах мястэчка ў Расейскай імперыі належала да Менскага павету той жа губэрні, а ў сучасны момант зьяўляецца раённым цэнтрам Менскае вобласці БССР*.

Яшчэ ў 1919 г., у часе паміж нямецкай і польскай акупацыямі (снежань 1918—жнівень 1919 г.) бальшыня з тых койданаўцаў, што паддягали паводле савецкіх загадаў мабілізацыі ў Чырвоную армію, уважылі за лепшую стацца дэзвэртырамі і пайсыці ў лес. Бальшавіком тады брэкаўшася і ёй і часу, каб вышыць іх тымі пакараньем. Пры паляжах

Малая Советская Энцыклапедія. М., 1929. С. 291—292.

(жнівень 1919 г.—ліпень 1920 г.) дэзэртыры выйшли зь лесу і зноў часкова вярнуліся туды ўчае бальшавіцкага наступу і водступу (ліпень—жнівень 1920 г.). Аднак яны менш за ўсё нагадвалі сабою тых, хто перахоўваўся ад «пролетарскага правосудия». Яны ўважалі за лепшае адкрытае змаганье нез бальшавізмам.

Кіраунікам партыі на Койданаўшчыны быў Паўлюк Калечыш, які паходзіў з самогамястечка Койданава, а ягоны «правай і левай рукой» быў Бараўкіз вёскі Белічы і Тодар Куль з вёскі Макаўчыцы. Савецкія журналісты І. Шпілеўскі²⁴⁵ і Л. Бабровіч²⁴⁶ у часопісе «Наш край» (№ 3(42) за 1929 г.) адзначаюць: «У склад банды ўваходзілі амаль што ўсё койданаўскія хлапцы-дэзэртыры, што нежадалі служыць у Чырвонай арміі, а таксамай сыны заможных сялянаў з бліжэйшых вёсак»*²⁴⁷. Апорным пунктамі, валякіх канцэнтраваліся гардвыны, зьяўляліся Дзягільнінская і Касілаўская школы да фальварак Янава, які належаў шляхіцу Шакаўскуму, а штаб знаходзіўся ў вёсцы Дзягільня.

Два названыя журналісты з шчырасцю, блізкай да гіроніі, адзначаюць, што «калі рэйкам трохі ачухаўся ад часоў вайны»**, ён перш за ўсё загадаў усім дэзэртырам добраахвотна зъявіцца ў Койданаўскім вайсковы камісарыят для накіраванья іх у Чырвоную армію. Аднак ніхто не зъявіўся**. Пэўна, рэйкам ня меў ніякага аўтарытэту: убачыўшы, што мабілізацыя правалілася, рэйкамаўцы прапанавалі дэзэртырам пайсыці калі не на фронт, дык хаяць б у лес, каб напілаваць дроў для савецкіх установаў. Дэзэртыры адмовіліся і ад гэтае пропановы. Калі рэйкам адважыўся некаторых з іх арыштаваць, дык койданавец Скуратовіч, узлезшы на званцу туэтшчыне Пакроўскае царквы, пачаў біць у набат. Пачуўшы звонавы заклік, з усіх бакоў зъбегліся дэзэртыры разам са сваякамі, рынуўліся да рэйкаму, паразганялі ўсіх бальшавікоў і вызвалілі арыштаваных. Так адбыўся першы разгон першага Койданаўскага

* Звесткі пра месца паўстаньня: Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 424; Смоліч Аркадзь Кароткі курслеаграфія Беларусі. Б. 247; Шпілеўскі І. Т. Бабровіч Л. А. Мястечка Койданава (Гістарычныя звесткі з 1917 г.) // Наш Край. 1929. № 3(42). Б. 36—46.

рэўкаму, старшынёй якога быў Кажушка, а сакратаром — Трызна, селянін зь вёскі Лучыца*.

На другі ж дзень зь Менску прыбыў чэкісцкі карны атрад, але ўдзельні кі першага антыбаль шавіцкага выступу загадзя пайшлі ў лес. Чэкісты аднавілі рэўкам у новым складзе: старшынёй быў прызначаны Гарун, сакратаром — Сігналоўскі. Новы рэўкам, каб пазыбечы памылак старога, перш за ўсё арганізаваў узброены атрад міліцыі, які ўзначаліў Тывянік**. Калі першы рэўкам няўдала пасылаў дэзвітыраў пілаваць дровы, дык другі вырашыў скрыстаць для гэтага мэты 17 узброеных міліцыянераў. Аднак партызаны разам зь сялянамі бліжэйшае вёскі Рудзіца абязбройлі гэтых міліцыянераў і пасадзілі іх у турму мястэчка Рубяжэвічы, што знаходзілася на падуладнай ім тэрыторыі. Тут, у гэтай турме, Койданаўскі я міліцыянэры сустрэліся з раней захопленым партызанамі старшынём Менскага павятовага выканкаму Грузалем²⁴⁸.

Новы рэўкам знайшоў усё ж досьць сілаў, калі не для змагання з партызанамі, дык для таго, каб арыштаваць бязбройных сялянаў зь вёскі Рудзіца. У адказ ён атрымаў ультыматум ад партызанаў за подлі сам Паўлюка Калечыца з прапановай на працягу трох дзён вызваліць сялянаў, а самім добрахвотна пакінуць Койданава. Рэўкам гэтаму ўльтыматуму не падпрадкаваўся. Тады на трэці дзень партызаны прыйшлі ў Койданава і пасыля кароткай узброенай супычкі арыштавалі рэўкам і вызвалілі зняволеных сялянаў. Адначасна з рэўкамам былі арыштаваныя менскі павятовы вайсковы камісар Уледукес і начальнік Менскага павятовае міліцыі Сурба, што знаходзіліся ў той час у Койданаве. Гэтак адбыўся другі разгон Койданаўскага рэўкаму.

Кірунік партызанаў Койданаўшчыны Паўлюк Калечыц забвясыць мястэчка Койданава і ягоную ваколіцу Койданаўскай Незалежнай Рэспублікай*. На вуліцах былі расклейнены адпаведныя адозвы да насельніцтва. Нажаль, гэтыя адозвы не дайшлі да нас, аднак ведама, што ў іх насельніцтва заклікалася да змагання за Вольную і

* Шылеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мястэчка Койданава. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

Незалежную Беларусь. Адначасна Рэспубліка была абвешчана на ваеннымстановішчы, і паўсюдна былі расстаўленыя вартавыя. У гэты час паблізу ад Койданава, на левым беразе ракі Вусы, стаялі чырвонаармейскія часткі, штаб якіх знаходзіўся ў мястэчку Самахвалавічы, што нарац Піцчы. Бальшавікі, відаць, адчуvalі моц паўстання, бо для разгрому яго паслалі з самахвалавіцкага штабу бранявік. Але ўшчэперад Койданавым гэты бранявік сусідроўтакі моцны агонь, што прымушаны быў вярнуцца назад.

Адбіўшы першы бальшавіцкінагад, партызаны пачалі арышлюваць койданаўскіх камуністаў. Адначасна за подпісам Паўлюка Калечыша выйшаўзагад абмаблізацыі ўсіх мужчынаў, зданых на тое, каб трывама зброяю. Трэба адзначыць, што нагэты раз дээрэзыраўне было, хая ніхто і не пагражаў за невыкананыне загаду расстрэлам. І. Шпілеўскі і Л. Бабровічсыцьвярджаюць, нібы «каля кожнага туэтайшага мабілізаванага вартавога стаяў бандыг із зброяй»*. Гэтае недарэчнасць зверджаныне ня толькі не адпавядае рэчаі снасьці, аднак утулега ярчыць цыварозаму розуму. Сапраўды — адзін паславай ініцыятыве ўзбраіваедругога, каб увесе час сачыць за ім, якія ворагам, і гэтым самі сябе скуювае.

Койданаўская Незалежная Рэспубліка праіснавала 4 дні. Партызаны, ня підзялічы на ўпартагае змаганыне, ня ў стане былі перамагчы 12-ы чырвонаармейскі стралковы полк 2-е брыгады. Яны адышлі зноў да вёскі Дзягільня. Разам зь імі пайшлі ўсе тыя койданаўцы, якія ў дзельнічалі ў паўстанні. Адсюль партызаны спрабавалі зноў перайсці ў наступ, аднак беспасыплюхова.

Койданаўская Незалежная Рэспубліка да некаторае ступені нагадвае адначасную сабе Сочынскую Сялянскую Рэспубліку²⁴⁹, што праіснавала амаль месяц. Першая і другая стварыліся ў «ненутральнаі зоне» — адна паміж Польшчай і Саветамі, другая — паміж Грузіяй і Саветамі. Аднак між імі ёсць і значная розніца. Сочынская Сялянская Рэспубліка, створаная расейскімі эсэрамі на чужаземным для іх грунце, зусім ігнаравала нацыянальны ма-монд, у той час як ён выразна адбіўся ў Койданаўской Незалеж-

* Шпілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мястэчка Койданава. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

найРэспубліцы. Другое істотнае дрэзьненне гэтых дэвюк рэспублік палягае натым, што койданаўцы змагаліся вылучна з бальшавікамі, а сочынцы — з антыбальшавікамі, рэшткамі расейскае Белае арміі, і гэтым фактычна падрымівалі расейскую Чырвоную армію.

Трэба прыгадаць тут з пашанай імёны найбольш актыўных койданаўскіх партызанаў. Гэта Паўлюк Калечыш, Баравік, Тодар Куль, Скуратовіч, Язэп Пятухоўскі, Сікорскі, браты Міхал²⁵⁰, Янка і Казімір Доўнары, Уладзімер Вашкевіч, Кастусь і Зен'ка Лабачы, Янка Тарнагурскі, Паўлюк Бабрауніцкі, Варатніцкі, Янка Грушэўскі, Алеся Кавалеўскі, Андрэй Мялешка²⁵¹, Драздоўскі, Міхал Мазуркевіч, Тоўсьцік, Янка Быкоўскі, Сачко, Паўлюк Шот, Дудкоўскі і шмат іншых. Гэты сьпіс узяты з савецкіх першакрыніц*. Усе яны загінулі — хто ў часе зачятага бою, хто ў бальшавіцкіх засіценках. Такі ж лёс спасцігнуў усіх іхніх блізкіх і дальшых сваякоў, што заўчастна скончылі сваё жыццё ў савецкіх канцэнтрацыйных лягерох.

Пасля разгрому Койданаўскай Незалежнай Рэспублікі паўстанцы яшчэ доўгі час змагаліся, гуртуючыся пераважна вакол паселішчаў Дзягільня, Янава й Касьцівіч²⁵². «Нельга было, — прыгадваюць з абурэннем І. Шыллеўскі і Л. Бабровіч, — зрабіць выбары ў мясцовую ўладу нават за дзве вярсты ад мястечка, бо ўсе баяліся помсты бандытаў»*. И толькі калі яны ўсе да аднаго загінулі, адказаўшы нам сваю помсту, толькі тады іхняе роднае Койданава атрымала тымчасовае і чаргавае імя крамлёўскага бандыта Дзяржынскага. Цяжкай бронзавай ступню ўзышоў ён па касціях нашых братоў на пастамэнт пасярэдзіне беларускага мястечка. Мы ўжо аднойчы скідалі яго адтуль²⁵³. Прыйдзе час — скінем назаўсёды. И тады ўзыдзе на пастамэнт Паўлюк Калечыш разам із сваімі сябрамі, а ўнізе пад імі, тримаючы ў руках вяроўку, застыгне на варце верны званар Беларускае Народнае Рэспублікі юнак Скуратовіч.

* Шыллеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мястечка Койданава. Б. 42.

Асобны Дабр авольны Народны Адзел БНР

Камандаваў Асобным Дабравольным Народным Адзелем, у якім было каля сотні шабляў і пяці соцень штыкоў*, Станіслаў Булак-Балаховіч. У той часён называў сябе, узялежнасці адакружэньня, зъ якім меў дачыненьні, — генэрал-маёрам, бацькам і атаманам, аднак сутнасць не ў найменыні. Булак-Балаховіч, разам з Барысам Савінкам, аказаў значны (хоць некалькі й перабольшчаны погаласкай) уплыў на антыбальшавіцкія выступленні і партызанскую барацьбу на Беларусі. Ва ўсякім разе, сцьверджанае савецкага гісторыка М. Баравога, што «усе бандышкія організацыі на аблістах БССР і за рубяжком былі аб'яднаны Савінкамі “соковом західы родины и свободы”²⁵⁴», зъ якім у цесным кантакце працавалі Балаховіч і “Беларускі палітычны камітэт”^{255**}, цалкам не адпавядае сапрауднасці. Аднак нават тая нязначная ступень верагоднасці, што зъ вялікай цікавасцю паддаецца дакладнаму акрэсленію, усё ж павінна быць прынятапад увагу, хоць ацэнкатаю адьёзднайасобы, як Булак-Балаховіч, вымагае ад даследчыка-гісторыка пераадолення шматлікіх складанасцяў.

Па-рознаму запомніўся сваім сучаснікам Станіслав Булак-Балаховіч.

«Нівысоکі, малады, чарнявенкі, хударлявы й вельмі нэрвовы. Уесь час гаворыць, гадзіны чатыры, калі ня больш. Падхопліваеца, зноў садзіцца.

— Я ня белы генэрал. Я зялёны генэрал. Кажуць — авантурыйст? Аднак жа барацьба з бальшавікамі — па сваёй сутнасці авантура. У мене свае спосабы...

І ягоныя спосабы, чым даўжэй ён гаварыў, здаваліся мне ня-кепскімі, бадай, і дзеяснымі, бо таксама — бальшавіцкія.

— Толькі адзін мой атрад Эстонія выпусціла ўзброеным. Мае людзі адмовіліся здаць зброю. У красавіку я зноў зъ імі іду на бальшавікоў. Мне ўсё роўна, хоць адзін — аднакна іх. Палікі возьмуць

* Шнілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мястечка Коўданава. Б. 42.

мяне Атрадужоў Брэсцые Літоўскім, я пабачуся зь Пілсудзкімі аразу паеду ў атрад. Потымноў вярнуся. Я беларус, каталік, аднак змагаўся за Расею і я буду рабіць расейскую справу.

Так, ён можа быць *патрэбным*, хоць і можа аказацца страшным, калі яму даверышацца ѹзволіць яму распартаджанца. Ён—сродақ, ён, можа, добра прыстасаваны да бальшавізму/бальшавіцкіх галоў, аднак якая моцная рукаможа ўтрымаць гэтыя молаты, дзе яна?

Балаховіч—інтуіт, дзікун і свавольнік. Няявісьць да бальшавікоў—эта ягонае ўсеахопнае начуцьцё. Аднак прытым ён яшчэ і хітры, самаўпэўнены і сябелюбны. Зусім не “разумны”, аднак у ім ёсьць іскрынкі нейкай інтуіцый. Ён, безумоўна, разбойнік і забойца, аднак цяпер, па часе, пасля гэтых гадоў страшэнай крыўі, ці ня больш страшны, ці ня больш грэшны Сярэжа Папоў²⁵⁶, пакорліва-пяшчотны талстовец? Ваўсякім разе, Балаховіч—генэрал “з сакрэтам”.

Доўгі бльгана расказваў, якён арыштаваў Юдзеніча. Зразумець у гэтым гістэрычным аматовядзе—я нічога не зразумелаабо малада, аднак прызнаюся, што была на баку Балаховіча, ане Юдзеніча...»*

«Камандзір палка Булак-Балаховіч быў прыгожы мужчына гадоў сарака трох, сярэднага росту, шыракаглечы, з чорнымі, як смоль, вусікамі, якія ён, сядзячы на кані, любіў падкручваць праваю рукую, а левую обраўся ў бокі, які належала хвацкаму кавалерысту.

Паяўляўся ён на нагалоўнай вуліцы Лугі²⁵⁷ ў акружэнні съвіты зь піц-шасыці афіцэрau, сярод якіх асабілавылучаўся цыбаты худы брат Балаховіча—Юзік²⁵⁸ і ад'юнг камандзіра—ротмістр Аксакау²⁵⁹ з дагледжанай чорнай бародкай і бліскучымі белымі зубамі.<..>

Усе балахоўцы звалі свайго камандзіра Бацькам. Як я потым даведаўся, так звалі салдаты Булака-Балаховіча, па-першае, таму, што яны любілі яго, як бацьку роднага, а па-другое, таму, што камандзір цярпеўня мог, калі даягозвярталіся “таварышкамандзір”;

* Октябрьское наступление на Петрогради причины неудачи похода. Записки белого офицера. Финляндия, 1920. С.18.

** Бараўны М.С. Пацрываўных съядох. Б.38.

якгэага патрабавалановае вайсковаекамандванье. Азрэшты, цяжка былоразбраць, хтобу́ ўнегарэднымнанальнікам Бацькі-Балаховіч»*.

Воструюоацэнку Булаку-Балаховічу даў былы старшыня Дзяржаўнай Думы М. Радзянка²⁶⁰, які напісаў яму ў прыватным лісьце: «З фальшываманетчыкамі і м..нічога агульнаганя маю..».

Беларускі нацыянал-фашист Фабіян Акінчыш²⁶¹ у сваёй брошуре з харектэрнай назвай «Стэкулянты беларускай душою» так адзываеца пра Булака-Балаховіча: «Быў час, калі паявіўся на Беларусі самазваны беларускі генэрал Булак-Балаховіч, набраў сабе ў хайрус падобных да сябе прайдзісветаў і бандытаў і давай зазваць беларускіх сялянаў пад беларускі сцяг. Ня зналі тады сяляне, хто такі гэты Балаховіч, аднак чулі заклік: “За Незалежную Беларусь!” і адвахна ішлі на съмерць»**.

Больш асцярожна харектарызуе Булака-Балаховіча ў сваёй капитальнай працы генэрал М. Галавін²⁶²: «У сярэдзіне каstryчніка 1918 г.да яшчэне фармаванай поўнасцю Польскай Арміі герайшоу адбальшавікую партызанскі адзел Булака-Балаховіча. Алошні, па сваім маральнym абліччы, больш падъходзіў датыпу “селянскага атамана”, або, якён самсебеназываў, “бацькі”, чым датыпу афіцэрарарагулярнага войска»*.

Рабіць вывод з усіх гэзых харектарыстык дачасна, бо ўсе яны ў большай ці меншай ступені суб'ектыўныя. Калі ж дапусыці, што Булак-Балаховіч быў фальшываманетчыкам, то справядлівасць патрабуе напомніць: у той час амаль кожны вялікі горад ці вялікая вайсковая частка выпускала боны, г. зн. эрзац грошовых асігнацый, якія замянілі грошовыя білеты бязздзейнага на той час Дзяржаўнага Манетнага Двара. Паўсюдна гэтыя боны каціраваліся на мясцовых рынках вышый, чым «думскія» асігнаці — грошовыя білеты Дзяржаўнай Думы з малюнкам Тайныхнага палату, і

* Гиппіус З. Польша 20-го года(Записки из дневника) // Возрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 12 (Ноябрь—декабрь 1950). Париж. С. 129—130.

негираўнальна вышэй, чым «керынкі»—асігнацыі Часовага Ўраду.

Можна таксама сумнівацца ў праудзівасьці выказванняў Барыса Савінкава як перад Юзафам Пілсудзкім²⁶³, так і перад старшынёй Рэвалюцыйнага трывбуналу Ульрыхам²⁶⁴. Савінкаў быў дастапкова разумны і асыярожны, каб нават перад пагровай съмерці вылажыць усе свае эсраўскія сакрэты на бальшавіцкі стол.

Пра думку бальшавікоў адносна Булака-Балаховіча гаварыць няма сэнсу — для іх ён сторазовы бандыт, хаця бандытамі яны назавуть адначасна і Радзянку, і Савінкава, і Пілсудзкага, і Галавіна, і Акінчыцу, і ўсіх тых, хто наагул іх ненавідзеў і змагаўся зь імі. Усё ж ня лішне прыгадаць, што нават і па сёньняшні дзень бальшавікі, забываючыся часам на Радзянку, Савінкава, Пілсудзкага і іншых, ніяк ня могуць забыцца пра Булака-Балаховіча.

Успомнім сэсію Агульнага Зьезду Задзіночаных Нацый²⁶⁵ у Парыжы, якая адбылася ў снежні 1951 году.

«Вышынскі²⁶⁶, пырскаючы ад злосці сълінай, калоцячы па стале кулаком, абрынуў на галовы сваіх заходніх калег із Задзіночаных Нацый цэлы паток дзікіх выдумак, зъмешаных з грубай лаянкай у адрас усіх эмігрантаў. Вышынскі тады крычаў (гл. «Праўду» ад 21 і 22 снежня 1951 г.): “Нам ужо ведамыя спробы “вызваліць” наш народ. Гэтыя спробы былі зроблены ўпяршыню на наступны ж дзень пасля таго, як перамагла Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя. Вы бачылі тады сваю задачу ў тым, каб таксама “вызваліць” рускіх рабочых і сялян ад савецкай улады, і з гэтай мэтаю началі сваю ўзброеную інтэрвенцыю ў Савецкую Расію і лілі залатую ракою свае долары ў кішэні белагвардзейскіх генералаў для таго, каб памагчы... Каму? Булаку-Балаховічу, Юдзенічу, Дзянікіну²⁶⁷, Калчыку²⁶⁸, Краснову²⁶⁹, Чайкоўскаму²⁷⁰, меншаві-

* Нью-Сільвестр Г.Батю Булак-Балахович (Рассказ судебного следователя) // Возрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 16 (Июль — август 1951). Париж. С.117.

** Акінчыц Фабіян. Спэкулянты беларускай душой. Прага, 1921. Б. 14.

кам, бела-эсрам, дывэрсангам, тэарыстам!”»*

Пераказаўшы думку адных адносна Булака-Балахові ча, неабходна падаць таксама меркаваныні і другіх, каторяя ўвесь час або эпізадычна ішлі разам з Булаком-Балаховічам і ўскладалі на яго пеўныя надзеі. Аднак раней траба, хоць бы й корапка, пазнаёміца з біографіяй Булака-Балаховіча за пэрыяд, што паглярэднічаў узьнікненню Асобнага Дабравольнага Аддзелу.

Калі рэвалюцыя 1905 году ахапіла Беларусь, самы чынны ўдзел у ёй прыняла беларуская сялянская галота. Інакш і не могло стацца. Досьць успомніць тут ведамую ў Наддзвін'і народную песьню:

Мы, братка,— пльгагоны.
Пльвуць нашы загоны..
Аднашапка на трох,
Адны порткі на двох,

альбо іншую, на менш характэрную:

Адначыданачы
Мы ідзем—асначы,
А ўначы, як прывалім,—
Усемаёнткі падпалім.

Пакутуюны ад малазямељля, беларускія сяляне началі зь віламій косамі ў руках захопліваць вялікія і шматлікія маёнткі абшарнікаў, якія належалі пераважна палякам і расейцам.

Булак-Балаховіч Станіслаў Нікадзімавіч нарадзіўся каля 1875 г. на Ковеншчыне ў сям'і фальварковага арандатара²⁷¹. Звестак пра яго дзяцінства і юнацтва няма²⁷². Аднак ведама, што зусім маладога ў той час агранома Булака-Балахові ча сяляне Дзісьненшчыны абрали сваім рэвалюцыйным судзьдзём. І Булак-Балаховіч гэтакдобра палагоджваў іхня шматвяковыя спрэчкі з забшарнікамі, ітак

* Головин Н. Н. Российская империя в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год. Эстония. Ч. III. Кн. 6. С. 87—88.

добра браў іх заўсёды і ўсюды пад сваю абарону, што сівабародъя дзядзькі далі яму, амаль што юнаку, мянушку «Бацька», якая замацавалася за ім на ўсё жыццё*.

Бацькам называлі яго коńнікі створанага ім у часе Першай сусветнай вайны юннага дывэрсійнага аддзелу. Булак-Балаховіч быў вайскоўцам па сваім фаху, аднак пазыцыйная вайна была яму не да спадобы, і ён, з дазволу начальніка, арганізаваў гэты дабравольны конны дывэрсійны аддзел, які складаўся вылучна зь беларусаў і дзейнічаў па той бок лініі фронту ў раёне Дзьвінску — найбліжэйшым тыле немцаў. Пра дзейнасць гэтага аддзелу сведчыць перахопленыя разьведкай расейскай арміі рапарты, у якіх немцы называюць камандзіра дывэрсійнага аддзелу не інакш, як ферфлюцце Ватер — «пракляты бацька»**.

Бацькам называлі яго драгуны юннага палка, якім ён пазней камандаваў у арміі Юдзеніча і які таксама моцна даўся ў знакі бальшавіцкім захопнікам. Адзінае, што лучыла Булака-Балаховіча і Юдзеніча, — гэта сумесная барацьба з агульным ворагам — і толькі. Беларус па сваім паходжаньні²⁷³, Юдзеніч быў заціпым расейскім нахістам пасваіх перакананнях. Булаку-Балаховічу было з'ім непадарожне. Булак-Балаховіч быў «Бацькам», ане «Опшом».

Насамым гічапку грамадзянскай вайны аддзел Булака-Балаховіча знаходзіўся ў горадзе Луга й наклікаў на сябе гнеў савецкай улады. Перш за ўсё трэба адзначыць, што балахоўцы наваг сваім зынешнім выглядам істотна адрозніваліся ад чырвонаармейцаў разьмешчаных у Лужскім паве́дзя двух палкоў: артылерыйскага і Ізборскага пяхотнага.

«Кавалерысты-салдаты, — успамінае прабалахоўцу Неа-Сільвестар²⁷⁴, — звычайна сябе ўвагу ня толькі заўсёды дзяледжанай формай і казацкімі шапкамі з жоўтым верхам, аднак й дысыплінаванаstry, штоў тъячы часы было ўжо рэдка. Амаль усеяны — маладыя людзі, і шмат хтось іх быў падробны да юнкера»*.

Яшчэ больш адрозніваліся балахоўцы ад чырвонаармейцаў сваім

* Градобое Н. Побольшедела, го спода! // Новое Русское Слово. 1952. 15 января.

дзеяньнямі. Варта было толькі зъявіцца балахоўцам у вёсках павету, каб згодназ большавіцкім загадам пакараць насельніцтваза супраціў харновым загарджаўальным атрадам, як угэтых вёскахуспыхвалі бунты супраць савецкай улады, «прычым найчасцей атрымлівалася так, што забітымі аказваліся камуністы і бо члены камбедаў»**.

У самім горадзебалахоўцы прыпрымліваліся той жата��тыкі. Калі Булаку-Балаховічусказаў, што ў рэштэрэшт старшыня Лужскага савету Сандзон пачне арыштоўваць асобных балахоўцу, той адказаў: «Няхай толькі паспрабуе — разъясём усю міліцыю па цаглінцы, а самога старшыню павесім на ліхтары!»**

Начальнік Петраградзкай ЧК Урыцкі²⁷⁵ загадаў арыштаваць, а ў крайнім выпадку забіць Булака-Балаховіча й расфармаваць ягоны аддзел. Але чырвонаармейцы Ізборскага палка адмовіліся арыштаваць Булака-Балаховіча і аблізбройваць ягоны байцоў. Пасля мітынгу, на якім выступаў Булак-Балаховіч, артылерысты аблізвілі сябе на ўтваральнымі. Чэкісты, пасланыя зь нішчыцца Булака-Балаховіча, стаўніліся. Каля вёскі Тарошына балахоўцы з музыкай перайшлі савецкана-немецкую дэмаркацыйную лінію. А на разьвітаньне Булак-Балаховіч урачыста паабяцаў хутка вярнуцца й разылічыцца з большавікамі²⁷⁶.

Яшчэ пры немцах на тэрыторыі Эстоніі пачала фармавацца Паўночная армія Юдзеніча. Булак-Балаховіч спачапку ўвайшоў у ейны склад, аднак даволі хутка, пасля непразуменіння з камандуючым, выйшаў зь яе, заняўшы самастойны ўчастак эстонска-большавіцкага фронту каля Гдоўскага возера.

7 лістапада 1918 г., у дзень першых угодкаў Каstryчніцкай рэвалюцыі, Булак-Балаховіч зрабіў налёт на Талабайскія астравы Гдоўскага возера. Тут ён скапіў і павесіў большавіцкіх кіраунікоў — Заліту, Бялова й Галахава. Праз тыдзень частка балахоўцаў

* Асобы Атрад БНР у Эстыві // На Чужыне. 1920. № 1. Б. 7.

** Віцьбіч Юрка. Ой жа сынкі былі ў Бацькі Булака // Шыпшина. 1948. № 6. Б. 49.

прыняла ўдзелу Вяліскім паўстаньні (зазначым ад Гдоўска гавозера да Вяліжу каля 300 кіляметраў)**. 15 траўня 1919 г.²⁷⁷ аддзел Булака-Балаховіча, перагравіўшыся на лодках праз Гдоўскае возера, нечакана для бальшавікоў заняў горад Гдоў***. Гэтая дывэрсія памагла эстонцам часцкім падкамандаваньнем палкоўніка Лайдэнра²⁷⁸ 25 траўня заняць Пскоў а 29 траўня да іхдалучыўся і аддзел Булака-Балаховіча.

Тэрор, распачаты Булаком-Балаховічаму Псковесупраць бальшавікоў і тых, хто спачувай ім, нічым не адрозніваўся ад тагачаснага бальшавіцкага тэрору²⁷⁹. Усувязі з гэтым 19 ліпеня ў Пскоў спешыяльна прыехаў прэм'ер-міністар Паўночна-Захоўнага Ураду Ліянозаў²⁸⁰, якому Булак-Балаховіч заявіў: «Камуністай я вешчала неадкладна, за дзесяць месяцаў павесіў 180»*. 26 жніўня Пскоў зноў быў заняты бальшавікамі, якія адразу абавалі свой камуністычны тэрор на галовы людзей штогод у Булак-Балаховічах лебам-сольлю і словамі: «Ты, бацька-атаман, асядлаў бальшавікоў». Булак-Балаховіч адступіў да граніцы Эстоніі. Непараўменьні між ім і Юдзенічам дасягнулі ў гэты час выключнаганапружання. Нават быў выглядкі ўзброеных супъячак паміж іхнімі вайсковымі часткамі. Наўрадці гэтая канфрантацыя была выкліканая выключна партызанскім характарам самога Булака-Балаховіча. Прыймыканфліктуў быў зусімішыя.

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі мела ў прыбалтыцкіх рэспубліках, як і ў іншых краінах, прызнаўшыя яе *de facto* або *de jure*, свае ваенна-дыйгия матычныя місіі**. Шыфам такой місіі БНР у Літві і Эстоніі быў палкоўнік Кастусь Езавітаў²⁸¹, які атрымаў у лістападзе 1919 г. наступны дакумэнт на беларускай мове:

Атаман
Дабравольнага Народнага Аддзелу
14 лістапада 1919 году
№734
Дзеючая Армія

* *Нео-Сільвестр* Г.Батыю Булак-Балахович. С. 117.

** Тамсама. Б. 118.

Старшыні Рады Народных Міністраў
Беларускай Народнай Рэспублікі
праз Шэфа Ваенна-Дыпламатычнай
Місіі БНР у Латвіі і Эстоніі
палкоўніка Езавітава

Зъяўляючыся грамадзяніnam Беларускай Народнай
Рэспублікі, лічу неабходным, каб маё войска было вы-
карыстана для абароны цэласнасці й непадвельнасці
маёй Айчыны, а таму прашу мой Урад залічыць мяне ў
моі аддзелы Беларускую Службу.

Генэрал-маёр Булак-Балаховіч* ²²

Чым была выклікана такая заява? Перш за ўсё, трэба адзна-
чыць, што Булак-Балаховіч быў беларусам па нацыянальнасці.
Нават больш — ён быў беларускім (хоць і трэцярадным) паэтам,
засвядчаным у трохтомнай працы акадэміка Я. Ф. Карскага «Бе-
ларусы»**. І хая «ў час вайны маўчаць музы», аднак амаль ад-
начасна з вышэйгадзеным дакументам Булак-Балаховіч напісаў
верш на беларускай мове:

Плюліч Бацькі

Праз цёмня я хмара на чуждай староніце
Зірнулана нас цёпла-роднае сонце,
І гоман пачу ўз радной стараны:
Свабода калоціца ў нашэваю ніце,
За Бацькаўшчыну ўсталі яеўсе сыны!
Сынкі! А мы што жа?
Нам будзе нягожа,
Кабмы не пайшлі на падмогу!

* Нео-Сільвестр Г.Батыю Булак-Балахович. Б. 120—121.

** Беларус. Бацька Булак-Балаховіч// Голос Беларуса. 1948. № 3.

Б. 5.

*** Тамсама. Б. 5—6.

Съмялей, не аглядайцесь,
Хутчэй сабірайцесь,
І будзэм гатовыў дарогу!

25 лістапада 1919, Рэвель

Бацька ***

Камандны склад Дабравольнага Народнага Адзізу натрычвэрці, ашараравы амаль поўнасцю складаўся з беларусаў. Натуральна, што праганова Булака-Балаховіча была сусрэта з энтузіазмам. Не данакаўшыся адказу Рады БНР, балахоўцы замянілі на сваіх жаутаверхіх пагахах юдзеніцкія значкі беларускай «Пагоніі», а рускія бела-сіня-чырвоныя сцягі — беларускімі бел-чырвона-белымі^{*283}.

Гэты ўчынак Булака-Балаховіча і рэакцыя на яго балахоўцаў зразумелыя, калі ўлічыць, што Юдзеніч змагаўся за адзіную й непадзельную Расею, не хаваючы сваёй пагарды да ўсяго беларускага, хаяц сам ён па сваім паходжаньні быў беларусам. Трэба таксама ўлічыць, што балахоўцы ненавідзелі ня толькі бальшавізм, аднак і царызм, а значыць, і Юдзеніча, які імкнуўся да рэстаўрацыі дарэвалюцыйнага ладу.

Ня варт забываць і на такую і стотную акалі чнасьць. Сам Булак-Балаховіч быў ня толькі беларусам, аднак у значнай ступені і авантурыстам. Магчыма, што, акрамя пагрыထычных матываў, яму яшчэ хацелася падвесыці пад свой ваенны авантурывм ідэалагічны фундамэнт.

Заява Булак-Балаховіча была перасланая Шфам Ваеннай Дыпламатычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі палкоунікам Езавітавым Радзе БНР. Адяго ж Булак-Балаховіч атрымаў такі рэскрыпт:

Ваенна-Дыпламатычная Місія

* Беларус. Бацька Булак-Балаховіч. Б. 6.

** Сувэрэннасць Беларусі прызналі *de jure* Фінляндія, Эстонія, Латвія, Літва, Украіна, Грузія. *De facto* — Германія, Аўстрыйя, Турцыя, Чэхаславакія.

Беларускай Народнай Рэспублікі ў Латвіі і Эстоніі
15 лістапада 1919 году
№62
Горад Юр'еў

Атаману Дабравольнага Народнага Адзвелу
Генэрал-маёру Станіславу Нікадзімавічу
Булақу-Балаховічу
Грамадзянін Генэрал!

Сёньня я атрымаў ад Вас для перадачы Старшыні
Рады Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі заяву
пратое, што Вы, як грамадзянін Беларусі, лічыце неаб-
ходным стаць наабарону сваёй Айчыны, каб забясьпе-
чыць ёй цэльнасць і непадвельнасць, і просіце залі-
чыць Вас і падпрадкаванае Вам войска на службу ў
Арміі Беларускай Народнай Рэспублікі.

Глыбока ірануты і ўсыцшаны Вашай заявай, я тэр-
мінова накроўваю яе майму Ўраду, які, я ўгэтым пэў-
ны, будзе вельмі задаволены ёю і ў самым хуткім часе
прышле да Вас паведамленынепра задавальненые Ва-
шае просьбы й падзяку ўгато ўнасьці паслужыць Баць-
каўшчыне.

Да таго ж часу, кіруочыся дадзенымі мне Радай
Міністраў паўнамоцтвамі, я выказваю Вам, Грамадзянін
Генэрал, вялікую падзяку ад імя наше шматпакутнае
Бацькаўшчыны і паведамляю, што адгэтагачасу Выз
Вашым войскам лічыцца на службе ў Арміі Белару-
скай Народнай Рэспублікі ў Эстоніі.

Шф. Місіі Палкоўнік Езавіт ау.*

* Беларусы ў Эстый//На Чужыне. 1922. № 1. Б. 7.

** Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. Очерки словесности белорус-
ского племени. 3. Художественная литература на народном языке.
Петроград, 1922. С. 379.

*** Бацька. Покіпч Бацькі //На Чужыне. 1920. № 1. Б. 2.

Адначасна зь перамовамі з Булаком-Балаховічам Ваенна-Дыглія-
матычна місія БНР звярнулася да Ураду Эстоніі з прапановай даць
Асобнаму Аддзелу БНР²⁸⁴магчымасьць застацца часова натэрпюры і
Эстоніі пад камандай Булака-Балаховіча, каб закончыць тут
фармаваньне, а потым перайсьці на Бацькаўшчыну. Урад Эстоніі даў
згоду, і Асобны Аддзел БНР застаўся ў Эстоніі, заняўшы правую частку
Эстонскага фронту супраць бальшавікоў.

Назва «аддзел» у дачыненьні да вайсковага фармаваньня ген-
рала Булака-Балаховіча насіла вельмі і вельмі ўмоўныя харектар. Гэты аддзел напічваў у той час каля сарака тысячай жаўнероў²⁸⁵, і цалкам адпавядае сапраўднасці іншай ягонай назве — Беларускі Асобны Армейскі Корпус. Гэты корпус у значнай ступені дапамог вольналюблівому, аднак коль касна невялікому эстонскаму народу абараніць сваю нацыянальную незалежнасць.

Генерал Булак-Балаховіч зрабіў спробу прарваша на Бацькаўшчыну, каб скінуць зь яе бальшавіцкае ярмо. Ягоны корпус, зла-
маўшы супраць Чырвонае арміі, займае Пскоў і рушыша далей на Віцебшчыну. На вуліцах Пскову залуналі беларускія сцягі і
загучалі беларускія песні. Бел-чырвона-белья істужкі аздоблі-
валі пікі і бағнеты балахоўцаў. Аднак герайчны корпус, нікім не
падтрыманы, вымушаны быў у поўным парадку адыйці на свае
ранейшыя пазыцыі²⁸⁶.

Заўважым: вышэйгададзены рэскрыпт быў пацверджаны
Радай БНР, пра што съведчыць наступны дакумэнт:

Беларуская Народная Рэспубліка
Вайсковая Дыпламатычная місія Рады БНР у Латвіі і Эстыві
17 лютага 1920 году
№180
Горад Рыга
Камандзіру Асобнага Атрада

* Съведчыць З. У., які прысутнічаў пры гэтым як шараговы аттра-
ду. Тоё ж съцвярджае і апанімны аўтар, гл.: Голос Беларуса. 1948.
№ 3.Б. 5.

Беларускай Народнай Рэспублікі
Генэрал-маёру Булак-Балаховічу

У дадатак №62 ад 15.XI.19 г. гэтыммаю гонар па-
ведаміць Вас, што Старшыня Рады Міністраў Б.Н.Р.
адносінай ад 26.I.20 г. за №31 паведамляе, што прага-
юльным пастанаўленнем Рады Міністраў ад 22 студве-
ня 1920 году Ваш Атрад прынятый складвойска Б.Н.Р.

Прыміцезавярэнне ўяўлікайда Вас пашане.

*Шыф Mісіі Палкоўнік Езавіт аў
Сакратар Казячы²⁸⁷ **

Тая акаличнасць, што зацьверджань не адбылося, насуперак
загубуеньню Езавітава, толькі праз два месяцы, дае падставу мер-
каваць пра адсутнасць у Рады БНР асабівага даверу да Булака-
Балаховіча. На супрацьбальшавіцкім эстонскім фронцеў гэты час было
больш-менш спакойна за выключэннем булак-балаховіцкай часткі.

Звычайнай Булак-Балаховіч браў у руці аловакня толькі для таго, каб
напісаць загад або верш, аднак і для таго, каб пазначыць на ваенных
магах свой чарговы рэйстаў бальшавіцкіх тылох. Попытні праносіўся
пагэтай вырысаванай лініі, быццам мэтэр, пакідаючы ладзанду ў зарваныя
масты, скінутыя з насыпаў цягнікі, паваленныя тэлеграфныя слупы,
пачарнельяю юміны стalenых савецкіх установаў і тысячы забітых
ворагаў.

«Трэба прызнаць, — адзначае А. Сядых²⁸⁸, — што біліся бала-
хоўцы з бальшавікамі адчайна і ў палон не здаваліся, бо зналі,
што іх чакае там толькі съмерць. Аднак і Башка не даваў літасці
трапіўшым у яго рукі камуністам»*. Зарывы на начным небе дак-
ладна адбівалі акрэсленую на картах кривую. Гэтынай гэтыя
рэйды Булака-Балаховіча на Беларусі, як і рэйды Цюцюніка²⁸⁹ на
Украіне, увойдуць у гісторыю ваеннага мастацтва.

Аднак, акрамя патрыятычных заяў непаўназрнай паэзіі і ваенай

* Беларусы ў Эстый. Б. 7; *Віцьбіч Юрка*. Ой жасынкі быті ў Башкі
Булака. Б. 50.

стратэгіі, былі рабункі і гвалты сярод мірнага насельніцтва, якое ня мела ніякагаданыненя дабальшавікоў. Стасылкі некаторых сучасных гісторыкаў на тое што чжкіцкія карньягатрады нялепш абыходзіліся зь мірнымі жыхарамі, хая ѹмогуць быць прынятыха падувагу, аднак не апраўдаюць дзеяньняў балахоўцаў. Пераважная бальшыня балахоўцаў, карыстаючыся адкрытым патуранем свайго Бацькі, глядзелана вайну як налёткі сродак нахаждывы. Агасція рэйдаў у бліжніх тылох бальшавікоў тачыналіся беспрабуднасцю ўніверсальнай скандалы ў асяродзьдзі спакойнага эстонскага насельніцтва. Паміж Асобным Дабравольным Аддзелам і Урадам Эстоніі ўзынілі напружаныя адносіны, якія ўскладняліся здрадніцкай палітыкай бальшавікоў.

Такая ж абвостраная съпуашыя, хоць і не адразу, склалася паміж Місіяй Рады БНР і Булаюм-Балаховічам, што знейшлосваё адностраўянне ў наступным рэскрыпце, які падаецца тут скарочана:

Беларуская Народная Рэспубліка
Вайскоўская Дыпламатычная Місія ў Латвіі і Эстыві
№122
6 студзеня 1920 году
Горад Рыга

Камандзіру Асобнага Атрада Беларускай
Народнай Рэспублікі ў Эстыві
Генэрал-маёру Булак-Балаховічу

<...> Вельмі буй недаволеннаш Пасол, калі яму нехта сказаў, што афіцэры Асобнага Атраду дужап'янствуюць Рэвелі, Дорпце і Марыенбургу. Ці гэтапрауда? Калі праўда, дык — трэба крута спыніць <..>

*Генэрал-маёр Павал Вэнт²⁰,
Вайсковырайца Вайскова-Дыпламатычнай Місії
БНР у Эстоніі і Латвіі**

Значнапазыней галкоўнік Езавітаў усваёй справа здачы Радзе БНР

* Зозъкоў А. Крывавы шлях... Б.68.

адзначыў: «Добра наладжаная ў лістападзе справа, прывёўшая да стварэння асобнага агруду БНР генерала Булак-Балаховіча, прынайшага і беларускую форму, і беларускі настрой і запалішагася беларускім патрыятызмам, вельмі добра ішлаўесь сънежань і пачатак студзеня 1920 году. Уё было гатова, кабісы і на Палацк супраць саветаў, быта выпушчана паштовая марка асобнага аддзелу БНР, загатоўлены праект папяровых грошай, атрыманы ад амерыканскай місіі мэдэлкамонты і абсталіваны паходны лазарэт. Не хапіла “некалькіх сотняў нямецкіх марак”. Булак-Балаховіч упойскаж грошай умагчымасці захаваць агруд пачаў гутарыць з Польскім урадам аб прыняцці агруду на польскую службу, што і было зроблена»*²⁹¹.

Тут неабходная адна істотная папраўка. Малаверагодна, што аньбыльшавізм або патрыятызм Булака-Балаховіча разьбліся аб дэфіцыт «некалькіх сотняў нямецкіх марак». Неабходна ўлічваць заключаны Эстоніяй мірны дагавор з РСФСР²⁹², у адпаведнасці зь якім яна бралася разбройць усе чужаземныя вайсковыя часткі, што знаходзіліся на яе тэрыторыі. Не выклікае сумніву, што Булак-Балаховіч больш реальна, чым Езавітаў, ацэньваў съпушацьцю, каб пры наядунасці ці апошній акалічнасці ісьці на Палацк. У той час Польшча толькі пачынала барацьбу з Саветамі²⁹³. Вельмі магчыма, што ў сувязі з гэтым Булак-Балаховіч вёў перамовы непасрэдна з польскім урадам, аднак захавалася і адносіна Ваенна-Дыпламатычнай Місіі Рады БНР у Латвіі і Эстоніі за № 146 ад 8 лютага 1920 году, у якой яна просіць галоўнамуандуочага польской арміі замацаваць за Асобным Аддзелам БНР участак фронту на левым флангу польской арміі**.

Аднак калі Эстонія прызнавала Раду БНР, то Польшча — не. Эстонія і Латвія прапусцілі Асобны Дабравольны Аддзел у Польшчу. Там ён перш закончыў сваё самастойнае існаваньне, каб праз кароткі час адрадзіцца ў іншай форме, да якой Рада БНР ужо ня мела нікіх адносін. Пакідаючы Эстонію, Булак-Балаховіч спрабаваў

* Седых А. Конец Батыки Булака-Балаховича // Новое Русское Слово. 1951. 14 октября.

арыштаваць Юдзеніча, аднак беспасьпяхова⁹⁴. Гэтая пасълядоўная нянявісьць «Бацькі» іягоных «сынкоў» да Расей дарэвалоцыйнай будзе зь цягам часу, пасъля эвакуацыі з Эстоніі, улічаная прадаўжальнікамі барацьбы з большавікамі.

Булак-Балаховіч не прарваўся на Бацькаўшчыну, аднак у весь час меў зь ёю лучнасць. Славугае Вяліскага паўстання не 1918 году мела народны стыгійны харктэр, аднак плаасобныя найбольш буйныя аддзелы паўстанцоў кіраваліся булак-балахоўскім афіцерамі. Камандзіры партызанскіх атрадаў Наддзвін'я, якія дагэтуль дзейнічалі ў Вокайскім Лесе, трывалі кангракт з Булак-Балаховічам. Вокамгненныя рэйды «Барона Кіша», Нілёнка, Фульгур, Грамабоя, Музыканава, Воранава і іншых славутых вяліскіх гардзінаніяў па сваёй тэксты простирадліві і рэйдаў Булака-Балаховіча. І цяпер у родным мястэчку Наддзвін'і, у часе рабінавых начаў, калі амаль безь перэрвы бліскаюць маланкі, асьвятляючы січы азёр а і курганоў, а пяруны зылівачацца ў адзінсуцэльныярык, тады хрысьціяніца габожна сяянкі ўшэгчнуль:

— Божа Міласыцівы! Ці не Булак гэта ідзе, каб выратаваць нас, гаротных? Пашлі яго нам, Божа!

Ой жа, і сынкі былі ў Бацькі Булака!

Ой жа, і юні былі ў Бацькі Булака!

Там, дзе праляталі тыя птахі-коні, трывадлы трава не расла. Іхнія падковы выбівалі з бруку полымя, а па палёх пачыналі біць з-пад зямлі, абуджаныя тупагам, съцоўзеннямі крыніцы. І пыт узынімаўся хмарай, засланяючы ўдзень сонца, а ўначы месяц.

А сынкі, прапахальня да касцей конскім потам і порахам, па крытыя з галавы да ног нязльлічонымі рубцамі ад ранейшых рабаў, імчаліся за сваім Бацькам празь дзень і ноч, праз агонь і воду. У хвіліны кароткага адпачынку зухавата скакалі яны лялоніху і ссыпвалі пра ціхі Сож і хулкую свавольную Дзьвіну. У часе ж зацягае бойкі бліскалі іхнія шаблі, нібытыя маланкі, на ведалі пудла іхнія

* Зозькоў А. Крывавы шлях... Б. 69.

карабіны і ў кулямётах іхніх кіпела вада. А калі спатыкалі сынкі съмротную қулодык першчым выпасыці зь сёдлаў яшчэ праляталі колькі крокай у тярод і яшчэ пасыпвалі կрыкнуць увочыворагу:

Жыве Беларусь!

KAMUNKAT.org

* Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 126, 129.

** Зозькоў А. Крызвавы шлях... Б. 74.

Ру ская (Белару ская) Дабр авольная Армія

У чэрвені 1920 г. М.М. Тухачоўскі²⁹⁵ выдаў загад, у якім зазначыў, што на Захадзе рашаецца лёс усясьветнае рэвалюцыі. Дарога ўсясьветнага жакару ляжыць праз труп Польшчы. Улекупачаўся пад ягоным камандоўпорысты наступ Чырвонай арміі на захад, які ішоў пад клячам: «Даёшь Варшаву!».

15 жніўня, у дзень сьвята Ўсьпення Божай Маці, блізка перад Варшавай, каля мястэчка Радзімін, пасля даволі кароткага, аднак крывавага бою Чырвоная армія пачяргела поўную паразу.

Значную ролю ў гэтай перамозе адыгралі зброя і правіянг Ангтанты²⁹⁶, аднак нават найлепшая зброя сама па сабе яшчэ не забясьпечвае перамогі. Ня меншую ролю адыграла польская духавенства, якое сваімі пагрыятычнымі дзеямі дало прыклад гераічнага змагання за Батькаўшчыну, сваімі пальмиянымі прамовамі падняло народны дух і волю да супраціву. Калі пад Сяданам²⁹⁷ перамог настаўнік, то пад Радзімінам — ксёндз.

Пачалося імклівае адступлен'не ўшчэнт разбітай Чырвонай арміі. Яно было такое хулкае, што між адступаючымі і наступаючымі франтамі ўтварылася паласа «нічыйнай» зямлі шырынёю ад 50 да 200 км. Саветы ня думалі пра рэванш, тым больш што на поўдні пачаў свой наступ, зъмяніўшы Дзянікіна, Врангель²⁹⁸. Аднак і самім пераможцам гэтая перамога, якую яны зусім не выпадкова назвалі «Цудам на Вісьле», каштавала вельмі дорага, таму яны ня мелі сілы прадаўжаць змаганьне. Тым больш што падчас свайго першага наступу ў 1919 г. ім давялося сутыкнуцца ня толькі з супрацівам Чырвонай арміі, аднак і з супрацівам беларускага сілянства, якое мела з польскімі панамі дайнуюю варожасць — нацыянальную, сацыяльную, рэлігійную — што ўкаранілася ў душу народу.

20 кастрычніка 1920 г. між палякамі і бальшавікамі настала замірэньне²⁹⁹, аднак яшчэ да таго пачаўся рэйд Булака-Балаховіча ў глыбокі савецкі тыл. У гэтых падзеях съведама ці нясьведама блыгаеды Алесь Чарвякоў: «Пасля падпісання савецкапольскага

дагавору аб сканчэньні ваеных боек Польшча выпусціла супраць Беларусі Булак-Балаховіча, які разам з Савінкавым і Аляксюком³⁰⁰ пайші вывзваляць Беларусь ад бальшавікоў»*.

Калі пад Радзімінам галоўную ролю адыграла ня зброя, дык і ў паходзе Булака-Балаховіча яна таксама ня мела вырашальнага значэння, і зусім невыпадкова Булак-Балаховіч стаў галавою паходу, узначаліў яго.

Неабходны для паходу аддзел Булака-Балаховіча пачаў арганізоўвацца яшчэ ў жніўні 1920 г. у Люблюні**. У пераважнай большасці ён складаўся з быльых жоўтаакольшнікаў-балахоўцаў, якія ўваходзілі ў ранейшы Асобны Дабравольны Народны Аддзел БНР.

Аднак гэтыя наваствораны аддзел ня мае нічога супольнага з Радай БНР, што бачна з пастаноў Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады, якая адбылася 25—28 верасьня 1921 г. у Празе Чышской***³⁰¹. Палітычны твар гэтага аддзелу вызначаўся, з аднаго боку, Рускім Нацыянальным Камітэтам³⁰² і Саюзам Абаронны Бацькаўшчыны і Свабоды на чале з Барысам Савінкавым, а з другога боку — Беларускім Палітычным Камітэтам, у склад якога ўваходзілі Аляксюк, Дзяргач-Адамовіч³⁰³, Сянкевіч³⁰⁴ і іншыя.

Асновай супольнай палітычнай дзеяйнасці была ўмова, падпісаная Савінкавым, Аляксюком, Булаком-Балаховічам і Дзяргачом-Адамовічам, якая пачыналася запэўненнем:

§ 1. Беларускі палітычны камітэт і Руская добраахвотніцкая народная армія, выходзячы з прызнання праў на самавывначэнне народаў, прывнаоць факт незалежнасці беларускай дзяржавы. Канчатковая форма ўзаемадносін паміж Расіяй і Беларусіяй будзе ўстанаўліцца згодай паміж Устаноўчымі соймамі рускім і беларускім, ці ўрадамі, гэтымі Устаноўчымі соймамі значанымі*.

Савінкаў у жніўні 1924 г. у Рэвалюцыйным трывбунале гаварыў, што спачатку, яшчэ перад фармаваннем Дабравольнай Арміі,

ягоны выбарстыняўся настарых царскіх генэралах: Перамыкін³⁰⁵, Махрове³⁰⁶ і іншых. Аднак, улічваючы непашану царскіх генэралаў на Беларусі, убачыўшы развал царскага фронту, перажыўшы съмерць Духоніна³⁰⁷, ён быў прымушаны ад іх адмовіцца. Магчыма, апошніяе словатут належалана Савінкаву, бо далей ён глумачыць:

«Небыло ніякагавыбару: абозалагоння генэралы, або праста бандылы. Некалькі слоў прабандылаў. Язвярнуўся тады да Пілсудскага, і Пілсудзкі задаў мне такое пытаныне: “Чаму Вы ня маеце справы з Балаховічам?” Я сказаў яму тое, што думаў пра Балаховіча. Я яму сказаў, што Балаховіч — бандыт. Помніо, ён рассымяяўся і адказаў: “Так, бандыт, аднак ня толькі бандыт, а чалавек, які сёньня — рускі, заўтра паляк, па слязяўтра беларус, а яшчэ празь дзень — нэгр”. Потым Пілсудзкі дадаў: “Няхай ён бандыт, аднак, раз няма ніякага іншага выбару (а выбару зусім не было), то легіц, мабыць, мець справу з Балаховічам, чым з залагагоннымі генэраламі. Таму што гэтых матываў, матываў залагагонных, у Балаховіча няма”.

<...> Я пазнаёміўся з Балаховічам і пачаў фармаваць балаховіцкія часткі. Яго адделяшчэбуйся на фронце, а ўтыле у Любліне, фармаваліся запасныя часткі. Яны быті розныя. Ня трэба думачы — гэта будзе несправядліва, — што ўсе гэтыя запасныя часткі былі залагагонныя. Розныя элементы пуды ўвайшлі, аднак былі часткі, што дапэўніліся адставядлі майму жаданню стварыць народную армію, аднак не залагагонную, безумоўна, не бандышкую»*.

Магчыма, Пілсудзкі не дагаварыў да канца: калі Пятліра быў

* Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 131.

** «Калі Польшча пачала перагаворы аб перамір’і з Савецкімі рэспублікамі, яна адначасна з гэтым падпрымала фармаванье Балаховічам добрахвотніцкае арміі дзяля працягу змагання. Фармаванье не пачалося ў пачатку жніўня 1920 г. у мястечку Любінез розных добрахвотнікаў і, галоўным чынам, з веяннапалонных. Палітычнае афармленыне дай “рускі нацыянальны комітэт” начале з Савінкам». (Бараўы М. Пакрывавых съядох. Б. 35).

*** Зозькоў А. Крылавы шлях... Б. 43.

папрэбны палякам, каб стварыць украінскі буфер, запежны ад Польшны, то можна думань, што нехтапавінен быў стварыць беларускі буфер. Ім і павінен быў стаць Булак-Балаховіч.

Наваствораны аддзел Булака-Балахавіча — Дабравольная Армія, няпэдзячы на жаданьне Пілсудзкага, ня быў непасрэдна пад парадкаваны Польшчы і спачатку называўся Рускай Дабравольной Арміяй. Пра гэта съ ведчыць Зінаіда Гіліўс³⁰⁸:

«Тут рагтам тэлефон Балаховіча — да мяне: ён хоча далучыць свой атрад да рускай арміі. Як гэта зрабіць? Я, памятаючы не-прыхільнае стаўленье Дзімы (Дз. Ф. Філасофава³⁰⁹) да гэтага “зялёнага” генэрала падчас нашае першае сустрэчы, адказваю ня-гэўна, хая прычыны адкінуць яго ня бачу. Празь дзень, здаецца, або два, убачыўшы Дзіму, гавару яму пра званок Балаховіча і ягонае жаданьне, заўважаю, што гэта, безумоўна, іхняя справа, аднак, што я ня бачу, уласна кажучы, падстай, каб не далучыць ягоны атрад... Не пась пела я дагаварыць, як Дз. Ф. перабіў мяне з раздражненнем (ён інакш цяпер не гаварыў), сказаўшы, што спра-ва ўжо зроблена, што Балаховіч прыняты імі разам зь ягоным ат-радам»**.

Няведама калі дакладна, аднак падчас паходу армія зъмяніла свой назоў. М. Баравы сыцьвярджае: «А тым часам балахоўцы і тады, калі яны называліся ‘расійскаю народнаю арміяй’, і тады, калі яны перафарбаваліся ў ‘беларускую народную армію’, за-ставаліся ў беспастранай сувязі з Польшчано, і тое, што яны на-тварылі наабшарах Беларусі, павінна быць далучана да іншых “неап-лачаных рахункаў” ад рабоча-сялянскае Беларусі да панскае Польшчны»*.

7 кастрычніка 1920 г. Дабравольная Армія ў колькасці дзьвюх-трохтысячнікі іконьніцы ўступілаў бой з бальшавікамі і праравала савецкі фронт. 27 кастрычніка яна ўзяла Пінск, 2 лістапада — Туроў, 10 лістапада — Мазыр і Петрыкаў.

М. Баравы адзначае: «7-га кастрычніка атрымаўся загад аб выхадзе ў паход, і пасля 12-дзённага затрымання ў ваколіцах

* Эзэлькоў А. Крывавышиях... Б.41.

Пінску, 27 кастрычніка 1920 году “армія” ў ліку каля 16.000 чалавек рознага зброду рушыла зь Пінску, а 2-га лістагадаскі цэнтравалася ў м. Тураведзе прастаялакаля тыдня»**.

Такія доўгія перапынкі ў руху арміі стратэгічна памылковыя, бо давалі большавіком час арганізаціі супраціў. Гэтых запрымак ня бачыць Савінкаў, ён гаворыць на судзе: «Што да Балаховіча, то вы ведаецце пра ягоны паход, ведаецце, што ён узяў Мазыр і нават прасунуўся адночы за Мазыр. <...> Я помню, мы ішлі, ішлі спачатку вельмі пасъялхова. Баёу было шмат. Мы ўвесь час ішлі з баямі. Увесь час баі, баі, баі — і для нас спрыяльныя. Вашыя часткі здаваліся ...»***.

Іншае бачаньне гэтых падзеяў у Баравога, які спыняе ўвагу на tym, што пад Пінскам Дабравольная Армія мела ўжо 16 тысяч чалавек, а як выходзіла з Польшчы, — усяго 2—3 тысячи. Магчыма, што затрымкі ў наступе былі патрабонныя для арганізацыі новых вайсковых аддзелаў.

З усіх бакоў да Булака-Балаховіча зъбягаліся беларускія сяляне, называючы яго не інакш, як Бацька Булак. Іх прымалі ў аддзел згодна са старадаунімі звычаямі ўсякай «вольніць»:

«Пры сваім штабе Бацька арганізаваў вярбовачны пункт, дзе прымалі дабравольных навабранцаў на ўмовах, вельмі падобных да ўмоў Запарожскай Сечы. У канцыдата, праўда, не пыталіся, як на Сечь: “У Хрыста верыш? І ў Троіцу Святую верыш? І ў царкву ходзіш? Ану, перахрысьціся!”.

У нашага Бацькі было прасыцей — без асаблівых рэлігійных пытаньняў, бо сама сабой разумелася, што балаховец нехрысьцем быць ня можа. Бацька толькі пытаўся:

— Бальшавікоў ня любиш?

* Борис Савинков передвоеннюю колегией Верховного Суда СССР. Полный отчёт по стенограмме суда с примечаниями. Подобщ ред. П. Шубина (Самарина). М., 1924. С. 103.

** Гиппіус З. Польша 20-го года. (Записи из дневника) // Воздрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 13 (Январь — февраль 1951). Париж. С. 138.

— Не, — адказваў корапка навабранец, — інакш не прыйшоў бы сёды.

— За націянальную Русь змагацца пры ўсякіх абставінах згодзен?

— Згодзен...

— Ну, тады запаўняй анкету і кіруйся ў казарму! Вось і ўся цырымонія!»*

Баравы называе балахоўцу «фрозным збродам». Ягоная варожасць зразумелая, бо сяляне, далучаючыся да Булака-Балаховіча, былі самыя заўзятыя ворагі большавікоў. Гэтых сялянаў, напэўна, задавальняла тое, што ў абароне Дабравольнай Арміі яны ня бачылі ні ранейшых паноў, ні прэтэндэнтаў на двары й маёнткі, як было заўсёды, калі наступала царская ці польская армія. Іх падбадрёвала адозвы на беларускай мове, якія распаўсюджваліся і ў Дабравольнай Арміі, і сярод насельніцтва, заклікаюны да змагання за адбудову Незалежнай Беларусі.

Праўда, шляхі да незалежнасці былі няпростыя. Пра некаторыя складанасці гаворыць Савінкаў: «Прыехалі зь Віньніцы беларускія міністры ў Мазыр — чорт іх ведае, якія міністры! На падводах. Прыехалі й заявілі, што яны — міністры, што яны прадстаўляюць беларускі народ. Грошай, безумоўна, папрасілі адразу. Ну, добра, якая мне справа да іх? Аднак аказалася, што была справа, і вось якая: Балаховіч на наступны дзень гаворыць мне: “Ведаецце, беларускі народ прапануе мне стаць кірауніком беларускай дзяржавы”. Гэта — у Мазыры, а беларускі народ — гэта шаноўныя старцы, штогрошай прасілі дыяшчэп'янымі ўшчэнг напіліся! Міністры! Павінен сказаць, што я граданыў: Балаховіч можа выкінуць такуюшпуку. І помню, што, ідучы ў паход, скажу пра гэта Пілсудзкаму. Пілсудзкі на гэта: “Перадайце яму, што тады я яго выштурну”. И вось, калі Балаховіч скажу мне, што беларускі народу

* Баравы М. Па крывавых съядох. Б. 36.

** Тамсама. Б. 35.

*** Борис Савінков передвоеннай юлігей... С. 106—107.

асобе гэтых міністраў выбірае яго, я заўважыў: “Добра, аднак заўтра вяславіць Пілсудзкі”. І ён супоюціўся»*.

Зразумела, угэтых словаў Савінкаў виявіўся ягоныя адносіны да «гэтых беларускіх міністраў», і дабеларускай нацыянальнай справы. І гэтані дзіва, бо Савінкаў быў расейскім эсэрам пасвяім съветаглядзе. Аднак ёнага абчым прамаўчаў на судзе, між іншым, і абдагаворы зь Беларускім Палітычным Камітэтам. І ў гэтым таксама няма нічога дзвінага: Савінкаў быў ня толькі расейскім эсэром, аднак і старым, дасьведчаным палітыкам. Ён ні ў якім разе не паўтарыў бы памылку генэрала Дзянікіна, які на прапанову прадстаўніка Азэрбайджану прыслать на дапамогу 35-тысячную армію сказаў, што ніякага Азэрбайджану ён ня ведае, а знае толькі Бакінскую, Эрываанскую і Елізаветпольскую расейскія губэрні...

Напапохаўшы Булака-Балаховіча Пілсудзкім, Савінкаў пасъля шчыра і адкрыта сказаў: «Паслухайце. Вось яны, усе гэтыя Ллойд-Джорджы³¹⁰, Пілсудзкія, выкарыстаюць вас, а пасъля выкінуць, як непадрабную реч. Мы ім не партнёры, ня ўдзельнікі ў агульной справе, а толькі вінцікі ў іхняй машыне, кірауніцтва якой поўнасьцю ў іхніх руках. Ня будзем ім падрабныя — і...»**

Барыс Савінкаў добра разумеў, на чым грунтуюцца зацікаўленасць замежных палітыкаў у спраўах былой Расейскай імперыі: «...ла ваенных пытаннях са мною не гаварылі; са мною як ваенным стаяцам не лі чыліся. Чэрчыль³¹¹ паказаў мне карту поўдню Рәсей, дзе сцыяжкамі былі адначаны дзянікінскі і чырвоныя войскі. Помнісваё ашаламлење, калі я падышоў зым дагэтаекарты і ён, паказаўшы мене дзянікінскія сцыяжкі, рагтам сказаў: “Вось гэта мая армія!”. Я памятаю, у мяnenогі прырасьлі да зямлі...

Вельмі настойліва, вельмі многа гаварылі англічане са мною пра тое, што пажадана ўтварыць незалежны Паўднёва-Ўсходні Саюз з Паўночнага Каўказу і Закаўказзя, атаксама зуседніх зыім тэрыторый. Гаварылі пра тое, што гэты Саюз павінен быць толькі пачаткам, што поўным зыім павінны аб'яднаніца Азэрбайджан і Грузія. Я ў гэтым адчуваў

* Neo-Sylvester Г.Батю Булак-Балахович. С. 122.

пах нафты»*.

«Беларускія ж міністры», якіх прыгадвае Савінкаў, менавіта Аляксюк і Дзяргач-Адамовіч, міністрамі не былі. Першы з іх быў выкінуты з Рады БНР**, а пасля арганізаваў у Варшаве Беларускі Палітычны Камітэт. З гэтым Камітэтам Савінкаў быў у цеснай лучнасці перад і падчас падходу Дабравольнай Арміі. Аляксюк і Дзяргач-Адамовіч пісалі й выдавалі патрыятычныя адозвы, у якіх звяярталіся да байшоў Дабравольнай Арміі і беларускага сялянства. І тут, згодна з даговорам, Савінкаў аказваў ім усяляющую падпрымку.

Фабіян Акінчыц ганіць Савінкава, які раней разам з «бандыгам Балаховічам» быўцам «вызываў» Беларусь, а цяпер, пасля падзвету Беларусі, радуецца гэтаму падзвету й выхваляе палякаў. А яшчэ ня так даўно гэты воўк — Савінкаў — пісаў, што прызнае Незалежную Беларусь, і плаакаў воўчымі съязымі, што трэба вызваліць беларускі народ ад большавікоў***. А шараговыя байцы Дабравольнай Арміі, чыгачоны беларускія адозвы, ня ведалі, хто і зь якой метай іх пісаў. Адозвы былі асобна, а іхня аўтары — асобна.

Тым часам Дабравольная Армія шла збяямі ад Мазыра да Рэчышы. Яна мела ўжо 20 тысяч байшоў. Бальшавікі пакінулі Рэчышу й пачалі выходзіць з Гомельц, аднак яны сабралі значныя сілы каля Рэчышы, адчигнуўшы іх, галоўным чынам, са Слуцкага дрэзку савецка-польскага фронту. (І ўсё ж Дабравольная Армія не адиграла ў адносінах да Слуцкага фронту БНР той ролі, ведамай у ваенай стратэгіі як «адчигваючае сіль»), што была такой дзеясной падчас Першай сусветнай вайны. Перад тымяк пачаў дзеянічаць Слуцкі фронт БНР, Дабравольная Армія спыніла сваё існаваньне.)

Ціккая бай каля Рэчышы былі чутныя ня толькі ў самой Рэчышы,

* Борис Савиню впередвоенной коллегией... С. 112.

** Кускова Е. Неотвязное // Новое Русское Слово. 1950. 22 октября; Алферов. Упущенные возможности // Общеказачий журнал. 1952. № 13. С. 32.

аднак і ў Гомелі. Часам здавалася, што шчасце хіліца на бок балахоўцаў, перамаглі ўсё ж бальшавікі. Аднак і бяз гэтага бою лёс Дабравольнай Арміі быў вырашаны. Наступаючы, яна ўсё больш і больш вышыгвалася ў той стратэгічна небясьпечны доўгі й вузкі кін, які нагадвала занятая Дабравольнай Арміяй тэррыторыя. Гэты кін у любы час мог быць перарэзаны з флангаў чырвонымі. Да таго ж — прайшоў ужо тыдзень, як палякі падпісалі пагадненне з бальшавікамі, і тыя атрымалі магчымасць свабодна перакідаць свае сілы. Пачалося няспыннае адступленне Дабравольнай Арміі.

Ёсьць цёмныя, ці, лепш сказаць, брудныя плямы ў гісторыі Дабравольнай Арміі, гэта — гебрайскія пагромы. У той час усе без выключэння збройных сіл выяўлялі звярынуварожасць да мірнага гебрайскага насельніцтва. Ведама, што чэкіст, матрос Балтыйскага флоту адбіў у Украінскай Радзе горад Глухаў Чарнігаўскай губэрні і выразаў пагалоўна ня толькі ўсіх гебраяў, «багацяў», съятароў і афіцараў, аднак загадаў таксама зынішчыць усіх без перабору мясцовых гімназістаў, як «будучых багацяў»*.

Польская рэгулярная армія падчассвайго першага і другоганасупу ўчыніла дзікія гебрайскія пагромы ў Вільні, Менску, Бабруйску, Барысаве, Гінску і юных беларускіх гародох і мястэчках. Аслабілася страшны пагром быў у Лідзе — загінула 150 чалавек*.

Гэтыя жудасныя зъявы ні ў якім выгадку не апраўдаюць дзеянья Дабравольнай Арміі. Ня вартыя ўвагі спробы зваліць віну за пагромы на «вольніцу», якая дала чытася падароведа Булака-Балаховіча. Добра ведама, напрыклад, што капітан балахоўцы занялі мястечка Капікевічы, дык пагром учыніў і ім кіраваў камандзір рэгулярнага

* Борис Савінков передвоеннай коллегией... С. 88, 92.

** *Езавіт аў К. Беларускай Вайсковай Цэнтральнай Рады* (25 лістапада 1917 — 25 лістапада 1924) // Крыніцы. 1924. № 1 (7). Б. 37—45; 1925. № 1 (9). Б. 80—93.

*** *Акінчыц Ф. Спэкулянты беларускай душой*. Прага, 1921. Б. 15—16.

батальёну Георгіеўскага палкага капитан Пашкевіч*.

Закідаючы Булаку-Балаховічу адказнасьць за гэтыя пагромы, нельга здымашць віну і з Савінкава, які на судзе выступіў у ролі Панційскага Пілата³¹², даказваючы, што ён тут ні пры чым**. Забойства мірных і далёкіх ад палітыкі гебраю застаецца нязмыўнай плямай гісторыі Дабравольнай Армii³¹³.

Перад тым як перайсыці дзяржаўную мяжу, ад Дабравольнай Армii адпала значная яе частка «Калі Балахоўская армія рассыпалася і рэшты яе ўцякалі ў Польшчу, частка старых балахоўцаў не захацела пераходзіць у Польшчу, а пад камандаю палкоўніка Талят-Келмі схавалася ў Мазырскіх лясах»,^{*} каб адтуль прадаўжаць партызансскую вайну. А тыя, што трапілі ў Польшчу, спачатку былі разброенныя, а праз п'ёны час зноў атрымалі ў рукі сваю зброю. Пад агульнаю камандаю Савінкава і Булака-Балаховіча, зразумела, з ціхага дазволу Гілсудзкага яны паасобна — двойкамі або тройкамі — пачалі перакідацца праз савецкую мяжу назад у БССР для партызанскаага змагання супраць бальшавікоў.

Як съвядомыць Баравы, «бандыгтызм на аблішарах Савецкае Беларусі пачаў прымечашца яшчэ ў лістападзе 1920 г., аднак да сакавіка 1921 г. ён меў выпадковы характар. Усяго да сакавіка 1921 г. зарэгістравана 40 выпадкаў нападаў і пагромаў, у гэтай лічбе 29 выпадкаў прыходзіцца на долю балахоўцаў, што засталіся ў межах БССР, рэшта ж — на розных дээртыраі і банды рабаўнікоў бязъ яснае палітычнае афарбоўкі»*.

Гісторыя Асобнага Дабравольнага Народнага Аддзелу БНР, як і Беларускай Дабравольнай Армii, непасрэдна і цесна звязаназ асобаю Станіслава Булака-Балаховіча. Разгледзеўшы ўсё станоўчае і жыццёцвяе, што да гэтага часу пасля доўгіх пошукаў можна было знайсці, нельга ня даць іяму самаму словасказаць. Нашае пакаленне

* Могилянский Н. М Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году). Архив Русской Революции, том XI. Цытуецца па кнізе: Головин Н. Российская контрреволюция в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год Эстония. Ч. II. Кн. 4. С. 13.

зъяўлецца съведкам, як у СССР урачыстасці памінкі тиранам і адначасна выкідаюць на съметнік усіх ворагаў бальшавізму. Тая ж частка нашага пакалення, што апынулася за межамі СССР і мае шчасце не прысутнічаць на ўрачыстасцях для тыранаў, можа ня

* Белорусы и поляки. Документы и факты из истории оккупации Белоруссии поляками в 1918 и 1919 гг. Ковно, 1919. С. 42. Цытуецца па кнізе: *Лочмелль И.* Очарк истории борьбы.. С. 92, 100—101.

Тое, што аддэллы Балаховіча дапушчалі ўсё з'яўленні да гебрайскага насельніцтва, пацвярджае сам генерал:

«Загад Пасыляхопу гораду Пінску пачалі пайтарацца факты з бойстваў, гвалтаваньняў і рабункай яку самым Пінску, так і ў наўгульлі. Забойствы, гвалты і рабункі закранулі, галоўным чынам, гебрайскае насельніцтва.

Жаўнеры Народнай Дабравольнай Арміі нясуць мір і волю для ўсіх. Забойствы, гвалты і рабункі пакрываюць добраахвотнікаў ганьбай пагарданем. Імі неўмацоўваецца сяячая справа вызвалення Рәсей, наадварот, нішчыцца, як зынішчылася ў Дзянікіна, Калчака і Юдзеніча. Рабункі пагромы змяншаюць нашу баяву ю славу і брудвяць наше добрае імя. Буду бязь літасці караць добраахвотнікаў, што падбухтарваюць і спрычыняюцца гебрайскіх пагромаў, тым больш што найчасцей гэта справа правакатаўраў.

Даказана, што вельмі рэдка добры жаўнер дзе ў цягнуць сябе ў такую справу. Гэта або галаварэзы, празь якіх гіне ўжо трэћы гады на шай Бацькаўшчыны, або прадажныя нягоднікі.

Загадваю: камандзіраў, чые жаўнеры займаюцца пагромамі і рабункамі, зняць з камандаваньня, паставіць перад трывалым і судвіць адпаведна з аўтаматам ваеннага часу, бо менавіта камандзір адказвае за свой аддэл.

Загадваю: жаўнераў вінных у пагромах і рабунках, таксама паставіць перад трывалым і судвіць адпаведна з аўтаматам ваеннага часу, азлюйленых нагарачым учынку, як жаўнераў, так і афіціраў, расстрэльваць на месцы. Пагромаў не павінна быць, і яны ня будуць мець больш месца.

Камандзір Народнае Дабравольнае Арміі генэрал-маёр Балаховіч. Пінск, 20 кастрычніка 1920 г.» (Swoboda. 1920. № 85. 24 кастрычніка).

слухаць абвінавачаны і блізкіх намлюдзей, якія бачаць наруках Булака-Балаховіча кроў вінаватых, аднак яно, нашае пакаленъне, ня можа ня бынаць наятоны рука юрыві нявінных сваіх суродзічай, сваякоў сяброў і знаёмых. Вельмі малачасу аддзяляе нас адпходаў Булака-Балаховіча, вельмі магафактаў маєммы, каб судзіць яго. Гэта можа зрабіць толькі будучы гісторык, а неятоны сучаснік.

З кімтолькі нераўнялі Булака-Балаховіча. Адны — з Севярынам Налівайкам^{**}, другія — з генэралам Жаліхўскім^{***}, трэція — з генэралам Гальперам^{****}, чацьвертыя — з Нестарам Махно^{*****}.

* Пасля заніцца Мазыра грабествы падформаю рэквізыцый і безусякае формы пашырыліся на шырокі радыёс вячорограду. Рабіліся таксама наёты на яўрэйскае насяленъне мястэчак. Аб адным з такіх налётаў расказваена старонках «Сав. Бел.» (№ 244 за 1923 год) адзін з удзельнікаў Балахоўскага паходу:

«...батальён Георгіеўскага палка падначальствам памоцніка камандзіра палка капитана Пашкевіча зрабіў налёт на мястэчка Капаткевічы. Усёя яўрэйскае насяленъне сабралі на пляц. Выстраіўшы яўрэяў у адніншэраг, капитан Пашкевіч наладзіў такі фокус — паказваючы на южнага яўрэя папарафадку, ёнгаварыў: “Этого застрэліть, этого повесіть, этому вырезать... половые органы”. Усё гэта адразу выглажнялася бандыгамі. Усяго такім чынам было забіта 15 чалавек.

Пасля гэтага капитан Пашкевіч прапанаваў яўрэям унесці кантырбыцу — вялікую суму грошай — і абязаў бойскіх харох не чапаць. Кантрыбуцыя была ўнесена: часткага грашыма, а частка залатымі рэчамі, якія прымаліся на вагу. Атрымаўшы грошы, капитан Пашкевіч з батальёнам учыніў пагром. Білі, забівалі, грабілі, гвалцілі кабет, мужчынам вырэзвалі плоцныя органы. Не шкаджалівалі і дзяцей, якім разбівалі галовы, а б съцены. Сюнчыўшы зъмястэчкам, батальён далучыўся да дывізіі» (Боравы М. Паірываўскіх съюдох. Б. 36—37).

** «Першы загад, што быў напісаны падмаюдыктойку, быў пра тое, што южны воінскі чын, без адрозненія ў званыні, будзе расстраляны на месцы за учынены пагром. Другі загад, які таксама быў напісаны па майстэрстваваныні, — дазвол гебраям арганізоўваць сваю ўласную ючастку якраз для абароны гебрайскага насельніцтва ад пагромаў». (Борис Савінков передвоеннай колегіей... С. 106—107.)

або з Тарасам Бульбай³¹⁷ : «Якмне пісай адзінз паглечнікаў генэрала-партызана, Башка, які ўважліва саньёу за палтъчнымі падзеямі, часта гаварыў пра будучае непазъбежнае вырашальнае супрацьстаяньне хрысьціянскіх народоў зь бязбожнымі падтальшчыкамі сусъветнае рэвалюцыі: “Я знаю, некаторыя з вас спасмейваюцца змайго захаплен’ня Тарасам Бульбай, які быў саграудным тыпам сярэднявежча,—гаварыў Булак-Балаховіч—аднакі любіў ягонеза гэтага, а заўпартую варожасць данепрыяцеля, застойкасць у хрысьціянскай веры, свабоды бствіва і адданасць сваім тварышам. Ёні загінуў спрашнай съмерцю за гэтыя ідэалы. Я перакананы, што хулка надыдзе жудасны час, які па сіле чалавека не вінісіцца жорсткасці, варожасці да хрысьціянінага наступу ўсіх, хто верыць у Бога, пераўзыдзе на толькі сярэднявежча, аднак і жудасную эпоху асырыйскіх і этіпецкіх цароў...”

Так, спадары, неўзабаве нам яшчэ прыйдзеца адказваць на пытанье: “Верыць у Хрыста?”, прычым сцьвярджальны адказ

«Загадад 20 кастрычніка 1920 г.

Выказваю згоду падпісанему Цэйтліну на сфармаваньне пры штабе Народнай Дабравольнай Арміі асобнага гебрайскага аддзела.

Камандир Народнай Дабравольнай Арміі Генэрал-маёр Балаховіч.

Пінск, 20. X. 1920.) (Swoboda. 1920. № 85. 24.X.1920.)

«Наместачковай плюшчы гніўнях однікі, конскі гной і пыл. Бабы ў белых хустках, мужыкі ў белых кажуках. Гебраю амаль невідаць. Яны ўцяклі ў лясы разам са старымі, жонкамі і дзецьмі, з каровамі і хатнім скарбам. У іхніх вачох мы не вызваліцелі, а пагромшчыкі і забойцы. На іхнім месцыя б таксама ўцёк.

Пагромы, рабункі і гвалты забароненяя самым строгім загадам. За непаслушнства — кара съмерцю. Алея ведаю, што ўчораў другім эскадроне гулялі ў карты на гадзіннікі і пярсыцэнкі; што ротмістар Жгун абрабаваў гебрайскую крамку; што сяродуланаў з'явілася яд-некульвалюта — ці не амэрыканскія даляры; што ў лесе знайшли знявечанаежаноче цела. Расстрэльваць? Да іх яўжо расстраліяў. Аднак нельгажрасстраляць палю в палка...» (Ропшин В. (Савінков Б.) Конь вороной. Парыж 1924. С. 12.)

* Бараўы М. Пакрывавых съядох. Б. 37.

запаграбуе тэрміновай абароны са зброяй у руках хрысьціяnskай цывілізацыі! Паверце мne, пытань не будзе пастваўлена менавіта так: або перамагчы, або гібець у нэндзы, як нявольнікі, і ліаць пяткі бальшавіцкаму хаму!”»**

Пасъля Рыскага дагавору між Польшчай і Саветамі Булак-Балаховіч, на першы паліяд, апынуўся па-за змаганьнем супраць бальшавізму.

«Бацька спрабаваў са сваім аддзелам зрабіць пераварот, або ваенны пугч, як тады гаварылі: ён хацеў арыштаваць камандуючага арміі генэрала Юдзеніча, аднак ягоны алошні “буйны набег” ня ўдаўся, і Бацька з астаткамі свайго палка пакінуў Эстонію і ў чыне генэрал-маёра пераправіўся ў Польшчу. Там ён арганізуваў для сваіх “хлюпцаў” вялікія лясныя работы. Як некалі ў старожытным Рыме Цыцільят пасъля выратавання Айчыны перамяняў меч на плут, так і Бацька, хоць і ня выратаваў Бацькаўшчыну, аднак, павесіўшы зброю насыцяну, узяўся за сякеру ѹпілу³¹⁸.

Празь некаторы час Бацька набыў пад Варшаваю невялікі маёнтак і, запісаны ў рэзэрве польскай арміі ў чыне генэрала, жыў мірна, як хутаранін, займаўся сельскай гаспадаркай»³¹⁹.

У сапраўднасці, за кулісамі, ён яшчэ доўгі час, спачатку разам з Савінкавым, а пазней сам, арганізоўваў на тэрыторыі Польшчы парльтванскія атрады, якія пасъля перакідаў празь мяжу ў Савецкі Союз³²⁰. Адначасна ён дамогся адпольскіх уладаў абыццяня, згодна

* *Бараўы М. Пакрывавых съядох. Б. 37.*

** *Беларус. Бацька Булак-Балаховіч// Голос Беларуса. 1948. № 3. Б. 5.*

*** *Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 131.*

**** «Аб Вас ведае ўжо ўся беларуская, латысская і нямецкая прэса. Усе спатыкаюць вельмі прыкільна. Хутка будзе трубіць французская, ангельская і амэрыканская. Крокі ўжо зроблены. Моцна трымайцесь, як бы цяжка ні было. Ваша традавінен прыйсціна бацькаўшчыну зтакімжа троумфам, якаград Галлера ў Польшчу. Прыветадсэрца. Генэраль-маёр Вэнт П. Вайсювайраіца Вайсюва-Дыпліматьчнай місіі Б.Н.Р. у Эстоніі і Латвіі». (Зозыкоў А. Крывавыпшлях... Б. 69).

зъякімбылыя балахойцы атрымівалі некаторыя прыўлеі парайнальна зъ іншымі эмігрантамі³²¹.

У 1937 г. Булак-Балаховіч выехаў у Гішпанію. Там ён прымаў актыўны ўдзел у грамадзянскай вайне на баку генэрала Франка³²². За герайму баёх пад Мадрыдам атрымаў гішпанскія ваенныя ўзнагароды.

«Пасьля разгрому Польшчы ў 1939 г. Бацька Булак жыў у падпольі Варшавы, дзе, як гаварылі, ён адыгрываў грунуюю ролю, магчыма, меў нелегальную арганізацыю. Той жа самы паплечнік Бацькі пісаў мнё, што ў 1940 г. бачыў Булака-Балаховіча ў прадмесці Варшавы — Празе. Ён не адразу пазнаў генэрала-партызана, бо той быў “закансыпраўаны” — у нехлямяжай вопратцы і зь вялікімі рагавымі акулярамі на носе. <...>

А празь некалькі месяцаў пасьля гэтае сустрэчы Бацька быў забіты там жа, у Празе. Менавіта хто забіў яго — немцы ці бальшавікі — сказаць цяжка. Падрабязнасьці гэтага забойства вельмі нешматлікія. Некаторыя сьведкі расказваюць, што пад вечар, калі генэрал ішоў па ходніку, яго нагнаў амаль супраць Віленскага вакзалу нейкі чорны аўтамабіль, дзе сядзела чатырох або пяцёх мужчын у цывільнym. Як па камандзе, усе выстралілі з рэвальвераў (нехта сцівярджаў, што стралілі з наганаў) у сыпіну Булака-Балаховіча, які як сноў паваліўся на зямлю. Пачалася паніка, падчас яе забойцы зьніклі.

Так сумна закончылася жыцьцё генэрала-партызана, заклятага ворага бальшавікоў. Загінуў ён пры абставінах, далёкіх ад рамантыкі, — адподных забойцаў з-за вугла.

Хутка пасьля гэтай крывавай падзеі немцы арыштавалі намесніка Бацькі — есаула Якаўлева³²³, адправілі яго ў канцэнтрацыйны лягер Аўшвіц³²⁴, дзе ёні загінуў у красавіку 1941 г.»*

* Акінчыц Ф. Спэкулянты беларускай душой. Б. 15.

** Neo-Silvester Г. Батю Булак-Балахович. С. 127.

Мсьціслаўская сялянская дэманстрацыя

А. П.

беларус, былы член РКП(б), выключаны зь яе ў 1936 г. У час дэманстрацыі працаў у Мсьціславскім павяткам РКП(б), меў 23 гады (1898 году нар.)

Тэлефонная гутарка, якая адбылася напярэдадні сялянскае антыбальшавіцкае дэманстрацыі паміж сакратаром Мсьціславскага павяткаму РКП(б) і сакратаром Гомельскага губкаму РКП(б), перадаецца тут ніжэй, хоць і па памяці, аднак са стэнаграфічнай дакладнасцю. Съведкі гэтае гутаркі з абодвух бакоў, супротышыліся пазней, цалкам аднавілі сіны зъмест, амінуўшы толькі брудную расейскую ляйнку, якой яна збытавала. Зазначым, што памяноны дыялёт параўнальна дакладна пераказаў на закрытым партыйным сходзе ў Мсьціславскім павяткам і ягоны сакрагар, калі не лічыць апушчаных ім усіх шматлікіх нецензурных слоў, непасрэдна адрасаваных яму з Гомелю. Аднак першым перайсыці да гэтае гутаркі, што адбылася паміж партыйнымі ўладарамі, неабходна спыніцца на абставінках, якія яе выклікалі. Тым больш што гэтыя акалічнасці нас галоўным чынам і цікавяць, а гутарка па тэлефоне зьяўляецца толькі бальшавіцкім зьвязкам, савецкім гвалтам над імі.

У той час увачавідкі для ўсіх савецкай краінаціяжкахварэла. Кагадзе бальшавікі раздущылі Кранштадзкае паўстанье³²⁵, якому папярэднічалі і спадарожнічалі сялянскія хваляваныні паўсёй краіне, забастоўкі работнікаў у Петраградзе і іншых прамысловых цэнтрах. Непасрэднай прычынай гэтага агульнага незадаваленняня зьяўлялася палітыка РКП(б), менавіта — «васныкамунізм», для якога характэрны харчразьмеркаваныне, забарона вольнага гандлю і тэрор ЧК. Самая РКП(б) перажывала крызіс, выкліканы «работніцкай апазыцыяй»³²⁶.

* *Нео-Сильвестр Г.Батю Буляк-Балахович. С. 126.*

Шапашнікаў³²⁷, якая мелавялікую колькасць прыхільнікаў сярод партыйцаў. Як ведама, Кранштадзкія паўстанцы-матросы, паміж якіх меўся значны працэнт беларусаў, усваёй рэвалюцыі ад 28 лютага 1921 г. патрабавалі «вольнае агітацыі для ўсіх работнікаў, сялянаў і левасацьцяў лістычных партыяў», яны зазначылі далей, што «узынялі съязг паўстаннія супраць трохгадовасці камуністы, супраць самавольства, што зацмілася бойтроном, супраць дэстапыю царызму, і што яны ўважаюць за лепшае смерць, чым скласці зброю». Адказ большавікоў нагэтыя патрабаванні знойшоў адбітак у дзёньніку съведка паўстаннія амэрыканскага анархіста Аляксандра Беркмана³²⁸, які запісаў: «17 красавіка Кранштадт сёньня капітулюваў. Тысячы трулаў матросаў і работнікаў ляжаць на вуліцах. Працягваецца пагалоўны расстрэл палоннікі закладнікаў...»*

Аднак Хэйзэд РКП(б), што праходзіў у той час у Маскве і зрабіў перапынак, каб прыняць чынны ўдзел у прыдущэйні Кранштадзкага паўстання, аднавіўшы зноў свае паседжанні, перш за ёсё вызнаў наяву гаспадарчага, палітычнага й партыйнага крызісу ў краіне. У выніку Ленін, спадзяючыся з дапамогай чэкістай ліквідаваць палітычны й партыйны крызіс, аб'явіў адступленне на гаспадарчым фронце, а менавіта — НЭП (новую эканамічную палітыку), якую харектарызуяць харчпадатак, вольны гандаль, канцэрн замежнаму капіталу. Разам з тым, да гэтага дэкрэту Ленін дадаў: «а меншавікі і эсраў трymаць у турмах»*.

Стараадауні беларускі горад Мсьціслаў, дзе вясною 1921 году адбылася сялянская антыбальшавіцкая дэманстрацыя, зьяўляўся цэнтрам багатага павету, глеба якога складалася пераважна з шэрых, а болак звяных пшанічных суплінкаўці плею. Сялянства туту сваёй бальшыні жыло заможна. Таму яно без асаблівае радасці сустрэла першапанятковыя бальшавіцкія лёунгі, а потым найбльш папакутвала ад бальшавікоў у часе «ваеннага камунізму». Зразумела, што і адносіны ягоныя да выбараў у першай стыя савецкія ў становы (сельсавет, вальвыканкам, паветвыканкам), якія тут тады праходзілі, зусім не

* *Нео-Сільвестр Г.Батю Булак-Балахович. С. 127—128.*

адпавядалі «генэральнай лініі» партыі.

Трэба зазначыць, што, нягледзячы натэрор ЧК, выбары ў той час праводзіліся ўсёж крыху інакш, большадомакральчна, чыму «эпоху сталінскае канстытуцыі». Усе, не пазбаўленыя паводле «ленінскай канстытуцыі» права галасаваць, на прадвыбарных сходах вызначалі сваіх кандыдатаў і выбіралі іх бальшынёй галасоў. Натуральная, што гэта вылучэнне кандыдатаў не абыходзілася бяз гвалту і скузу з боку тутэйшых партыйных ячэек і камітэтаў беднатаў, аднак падчас галасавання сяляне ўсяроўна выказваліся за сваіх кандыдатаў. Пазней бальшавікі ўлічыць гэту акапічнасць і прымусіць сялянскую масу галасаваць за прапанаваных ёй кандыдатаў, аднак тады яшчэ існавала адносная дэмакральчнасць. І сялянства Мсыціслайшчыны шырокаяе выкарыстала.

Сяляне Мсыціслайшчыны перамаглі ціск з боку камуністай і камбідаўцаў³²⁹. Пераважная большыня абраных сябраў першай стыхі савецкіх установаў складалася зь беспартыйных, а не з камуністай. А бальшыня з гэтай пераважнай бальшыні складалася зь беспартыйных па форме і былых эсераў па сутнасці. Парадайнальна нядаўна перад гэтым яны публічна вы ракліся сваіх эсераўскіх поглядаў і таму ўцалелі ад тэрору ЧК, аднак у душы засталіся эсарамі — гэта была новая тактыка іхняе нелегальнае партыі. Няма таксама нічога дзіўнага ў tym, што менавіта іх абраў добра знайшыя іх сяляне, бо эсэры па сваёй праграме бліжэй за ўсе іншыя партыі стаялі да сялянства — яны зьяўляліся сялянскай партыяй у поўным сэнсе гэтага разумення. Такія «беспартыйныя» спачатку аганаўлі сельсаветы, валвыканкамы, і нарэшце зь іх пачаў камплектавацца павятовы выканкам, старшынёй якога стаўся «беспартыйны» эсэр Асмалоўскі. Пасутнасці, гэта зьяўлялася мірнай дэмакральнай заваёвой эсарамі Мсыціслайлю і пры гэтым без усякага парушэння «ленінскай канстытуцыі». Таму разгубленасць тутэйшых камуністай, а тым больш адказнага за выбары сакратара павяткаму РКП(б) была большым зразумелая.

* Двино в Б. Кронштадт // Новое Русское Слово. 1951. 7 марта.

Якраз у гэты часі адбылася гутарка па тэлефонаміж сакратарамі павяткаму й губкаму. Калі першы грунтуюна пайнфармаваў другога пра вынікі выбараў, то пачаў у адказ: «Шляпа* . Пусьціу выбары плазам! Выбарчы статут— усяго толькі форма, уякоую ліваеца бальшавіцкая існасьць. Боўдзіла! Ты, можа, цяпер, паслья гэтых выбараў, распачнеш выбары да Устаноўчага Сойму? А можа, утвайм кабінечце ўжо вісіць партрэт Керанскага³³⁰? Ёлупень! А кадрты³³¹ ў твой выканкам ня трапілі? Яшчэ пыгаетшся, што рабіць? Эх ты, рубель без капейкі! Без адкладу арыштаваць увесы прэзыдыюм новагапавятаўлага выканкаму, прафільтраваць усе валвыканкамій сельсаветы, апаслья гэтага зрабіць перавыбары. Хаця не! Пачакай. Хто ведае, кагогэтая стыкія зноў абяро. Перавыбараў не праводзішь, а з абраных цяпер камуністай павяткам РКП(б) главінен вылучыць аднаго ў старшыні павятовагавыканкаму, а ён дабярэ з камуністай і зь беспартыйных бальшавікоў сябраў прэзыдыюму, пагярэдне ўзгадніўшы кужнага зь іх паасобку з павяткам РКП(б). Зразумела? За гэтыя выбары я ўклёю табе ў партыйную справу сурогуовымуз пагярэджаньнем і сам атрымаю за іх, чуе мæсэрца, вымову ад ЦК партыі. Дурыбала!»

Новы прэзыдыюм выканкаму яшчэ прымай справы адсторога, калі чэкісты яго арыштавалі і ўвязнілі ў тутэйшай турме. Адначасна на паседжанні павяткаму быў вылучаны на пасаду старшыні паветвыканкаму замест арыштаванага эсэра Асмалоўскага камуніст Юранка³³², які атрымаў часэвьбараў нязначную колькасць галасоў. На tym жа паседжанні павяткаму быў выдзелены камуністы, што на кіроўваліся ў павет, каб там на месцы праверыць склад валвыканкаму і сельсаветаў. Магчыма, што сакратар павяткаму, які кагад зестраціў ласку партыйнаганачальства, быў цяпер задаволены з праробленай ім паводле інструкцыі зверху работы, аднак ён уёс ж шматчаго непрадбачыў. Сялянстватадыя юшчэ заставалася сялянсвам, а не калгасні камі, гэта значыць паслухмянымі выканаўцамі ўсіх партыйных і савецкіх дырэктыў.

Надругі дзень гасьля арышту абранага выканкаму Месьціславі, на паседжанні юедзеньгэы нібы ў нісьвяточныімі ні кірмашовым, з саме раніцы пачалі зьбірацца групкі сялянаў. Паступова

павлічваються, гэтыя групкі ператварыліся ў налоўты Янырушылі па ўсіх дарогах з бліжэйшых да гораду валасьцей — Падсольтаўскай, Старасельскай, Татарчынскай і Казімірава-Слабодзкай. Падобна таму, як затрыгады перад гэтым 50 тысячам тліскіх слянаў ішлі нагорад, каб дамагчыся прауды, дык ціпер мсыцлаўскія слянеіші на свой горад у пошуках тae ж справядлівасці. Аднак калі вялікія сляняне ішлі ўзброеныя вінтоўкамі, сякерамі, косамі, віламі й каламі, то мсыцлаўскія ішлі без усякае зброі. Пасыля таго як бальшавікі кагадзегапашлі ў крыві ўзброены цяжкай морскай артылерыйяй мяцежны Кранштадт, маючы датаго яшчу ў тылене спакойны, ако плены забастоўкамі Петраград, дык зравумета, усялякія іншыя аньбальшавіцкія ўзброеныя паўстаны былі загадзя асуджаны на яду. Гэта ўлічылі кіраўнікі Мсціслаўскае слянскай дэмманстрацыі — эсэры началяе з настаўнікам Цацянковым. Блізу паўдня сляняне, падышоўшы дабудынку павяткаму, які ў той час ужо аховаў алі ўзброеныя чэкісткі міліцыянэры, началі кричаць:

— Патрабуем вызваленія Асмалоўскага! Патрабуем аднаўленія абранаў намі выканкаму!³³³

Сляняне не спрабавалі ўварвацца ў будынкі павяткаму, хоць на іхнія выкryкі спачатку ніхто ніяк не рэагаваў. Толькі тады, калі крыва стаўся асабліва настойлівымі некалькічэкістай стрэллі ігору, у адчыненымакні павяткаму паказаўся ягоны сакратар. Ёнузыняў руку й закрычаў:

— Таварышы! Заклікаю вас да парадку! Ня слухайце розных недабітых правакатаў. Яны, скарыстаўшы тыя часовыя цяжкасьці, зь якімі змагаецца і перамагае нашая савецкая краіна, нацкоўваюць вас супраць вашае ж работніцка-сялянскае ўлады. Яны спрабуюць схаваць ад вас або перакруціць апошні гістарычны дэкрэт нашага ўраду празамену харчразьмеркаванья харчпадаткам і абдаволе вольнагагандлю. Мы ўжо амаль перамаглі цяжкасьці, і гэты дэкрэтадразу жі назайсёдызьменіць нашаестановіщча ўлепшы бок. Таварышы! Бальшыня абраных вамі людзей ашукала ваш давер як выбаршчыкаў, бояны — вашыя зачілья ворагі, хоць і замаскаваныя. Менавіт татаму яны намі арыштаваны і ўжо адпраўлены ў Гомель, дзе

* У мовесавецкіх служачых — дурань, разява.

іх пакарае рука пралетарскага праўдзівага суда. Іхняе месца занялі цяпер годныя сыны народу з асяродзьдзя вамі ж абраных дэпутатаў. Ізвечэж цяпер спакойна давашых вёсак. Калі, снакаўшы гадзіну, каго-небудзь зъ сялянаў зауважаць у горадзе, ён будзе арыштаваны і адправедна пакараны як завадыяш бунту супраць работніцка-сялянскае ўлады... Няхай жыве таварыш Ленін! Ур-р-а!

Чэкісты, што ўвесь час трывалі наглагатэ, неадбіраючы вачэй аднаго ўпту падхаплі «Ур-р-а!» сакратара павяткаму, які зноў схаваўся ў будынку. Сяляне маўчалі, але маўчалі гэтак, што чэкістам здрадзілі нэрвы і яны заляскалі замкамі вінтовак. Нечакана сяляне заварушыліся і ўсе разам пакінулі плошчу. Толькі выйшаўшы з гораду, яны пачалі дзяліцца між сабой сваймі ўражаннямі. Некаторая частка сялянаў выказвала радасць, даведаўшыся ўпярэшыню аб замене падаткам і вольным гандлем харчаваньня. Сакратар губокаму памыліўся, назваўшы сакратара павяткаму «шляпай». Калі б чэкісты ймі лішцяянеры адкрылі палюсіях спральбу, то яна менш уразіла б гэту частку сялянаў, чым словы сакратара пра НЭП.

Аднак пераважная бальшыня тых сялянаў, што ішлі цяпер да сваіх хатаў, не давала веры доўгаму веку і шчырасці гэтага дэкрэту. Яны кагадзе ўвачавідкі пераканаліся ў хлусълівасці «ленінскае канстытуцыі». Яны пайшлі назад толькі таму, што іхня выбранынікі, як ім паведамілі, знаходзіліся ўжо не ў Мсьціслаўлі, а ў гомельскай чэкіцкай катавальні.

Юрчанка старынняваў у павятовым выканкаме вельмі кароткі час. Яго падпільнавалі і забілі «зялёнаармейцы» — партызаны скрэз з ведамага на Магілёўшчыне Цёмнага Лесу³³⁴. Юрчанку вельмі ўрачыста пахавалі ў гарадзкім парку, паставілі над ягонай магілай помнік. У ягоны гонар перайменавалі Спаскую вуліцу. Ягоны партрэту вялікай чорнай аправе аздабляў кабінетусіх ягоных наступнікаў аж да Другога сусветнага вайны. Бальшавікі шануюць бальшавікоў. А між тым забойства непаўнарэннага «народнага выбраныніка» Юрчанкі было нічымішым, як лігічным завяршэннем Мсьціслаўская сялянскае дэмманстрацыі. Прынамсі, гэтае забойства, як і дэмманстрацыю, зусім не прадбачылі ў сваёй гутарцы па телефоне

бальшавіцкія сакратары.

Панькоўска-Будаўская паўстаньне

Я. К.

беларус, селянін, удзельнік партызанскай барацьбы на Магілёўшчыне, у час паўстання меў 28 гадоў (1901 году нар.)

Суцэльная калекцывізацыя і спадарожная ёй «ліквідацыя» кулацва як клясьці, або раскулачванье, выклікалі на Беларусі шэраг сялянскіх хваляваньняў, сярод якіх адным з найбольш характэрных зьяўлецца Панькоўска-Будаўская паўстаньне.

Беларусь. Радаń. Панькоўская Буда. З давен-даўна тут жывуць працаўніцы беларусы. На поўдзень ад Панькоўскае Буды, аж пад самы Гомель, пайшлі вялікія і малыя Буды, або ў перакладзе на сучасную мову — старыя, яшчэ радзіміцкія смалярні. А на поўнач ад Панькоўскае Буды праз усю Смаленшчыну й Віцебшчыну аж да Полацку пайшлі вялікія і малыя, яшчэ крываічам заснаваныя, Рудні. За савецкія часы Панькоўская Буда сталася цэнтрам аднайменнага сельсавету Касцюковіцкага раёну Магілёўская вобласці БССР.

Жылі ў Панькоўской Будзе два браты Маруды — Марка і Янка. Паміж іншых 150 гаспадароў сяла яны ўважаліся за найбольш заможных. Старэйшы, Марка, меў на сваім утрыманні бацькоў, дваіх дзяцей і кульгавага брата. У малодшага Янкі было чацьверо дзяцей, меншых за шэсць год. Братья мелі на абодвух адзін вятрак, перададзены ім непрацаўдатным бацькам. Заможнасьць гэтых дзівюю сем'яў тлумачылася тэй працаўніцасцю, якую харектарызуе прыказка «Хто рана ўстае, таму Бог дае». За гэтую працаўніцасць, што зусім не пасавала да іхняга прозвішча, уся Панькоўская Буда з павагай ставілася да братоў Марудаў.

Калі ў 1929 г. Панькоўскую Буду, як і ўсе іншыя Буды і Рудні, ахапіла

пошасыць судрль нае калектывізацыі, да братоў Марудаў увечары нечакана завіталі старшыня й сакратар тутэйшага сельсавету. Яны запрапанавалі ім заўтра, яшчэ досьвіткам, пакінуўшы ўсюмаёмыць і забраўшы з сабою толькі пілыдыякеры, зъявіццаравам зь сем'ямі на бліжэйшую чыгуначную станцыю Бялінкавічы, скуль цягнік завяze іх да Сібіру.

Пачуўшы гэтае, мужчыны насупліся, завойкалі старыя, загаласілі маладзіцы, а ў адказ ім, хадзя нічога і не разумеючы, плачма заплакалі дзеци. Маруды спрабавалі даводзіць, што, працуочы ці на млыне, ці на ральлі, яны ніколі ня мелі наймітаў, заўсёды спраўляліся самі, а значыцца, паводле савецкіх законуў не зъяўляюцца кулакамі. У адказ старшыня і сакратар зауважылі, што калі ўсюды ёсьць кулакі, яны мусіць быць і ў Панькоўскай Будзе. Адышходзячы, яны ў рашучы способ загадалі пакінуць досьвіткам сяло і зъявіцца на станцыю.

Вестка аб прызначаным на заўтра высяленыні маланкай аблія-
цела ўсіх аднавяскуюцай і абурыла іх. Некаторыя зь сялянаў пайшли
ў сельсавет, каб абараніць Марудаў. Старшыня абавязаў іх падку-
лачнікамі і прыстрашыў перавесь ці за гэтыя заходы на індыўвіду-
альны сельскагаспадарчы падаграк³³⁵. Другія пачалі складаць забратоў
агульнае хадайніцтваў раёні вобласць. Яны адзначылі ў хадайніцтве,
што добра ведаюць Марудаў як сумленнык працаунікоў, ручаніца іх
усёй сялянскай грамадой і просяць уладу, як канчалася хадайніцтва,
«пайменец ласку да старых, убогіх і дзяцей». Бяз малага ўёс сяло
падпісало хадайніцтва, пакрыўшы яго каравымі сялянскімі подпісамі,
а часам з прычыны пісменнасці, і крэйзыкамі. Птыміны прыйшлі
да братоў і скавалі:

— Ня хай заўтра Янка з гэтай заявай падасця ў Касцюковічы
дарэйніх уладаў, адругу юадтупль пашлепошлай Магілёўда абласных
уладаў Аты, Марка, пільнай сваю гаспадарку! Якія ж выкулакі? Вось
пан Цярэшчанка аднага лесумеў байдайшто дзесяць тысяч дзесяцінаў,
а ў вас толькі вятрак, які ад ветру ва ўсе бакі хіліца. Недамо вас у
крыху!

Досьвіткам Янка Маруда пайшоў з хадайніцтвам аднавяскуюцай у

Касыцюковічы. Ён і ня меў наўвеџе, што наглярэдадні старшыня сельсавету, даведаўшыся на конг хадайніцтва, паведаміў аб ім па телефоне дваццаціпяцітысячніка³³⁶, атой папрасіў раённую міліцыю затрымаць Янку яшчэ па дарозе ў Касыцюковічы за непастушэнства ўладам і пад канвоем прывесыці ў Панькоўскую Буду. Ужо да Касыцюковічаў заставалася нябольш якдакія мэтры, калі міліцыянэр, што выехаў адтуль, затрымаў Янку Маруду й загадаў яму ісьці назад. Правь некалькі гадзін стомлены, запленьены, пешы, ёнуваходзіць у роднае сяло, падганяны міліцыянёрам. І першы сустречны дзед, спачувальна паглядзеўши на пешага, крыкнуў юннаму:

— Эй, работніца-сялянскі! Тыб яшчэ пяць ляна ягону мужжыщую шыюнакіну!

Міліцыянэр замахнуўся на дзеда нагайкай.

У сваёй хаце Янка Маруда пабачыў старшыню сельсавету і дваццаціпяцітысячніка, які адразу паскудна выгляаў яго. Яны патрабавалі хадайніцтва, пэўне, жадаючы даведацца, хто яго падгісаў увогуле і хто першы.

— Няма ў мяне ніякіх хадайніцтваў, — сказаў Янка.

Яго старанаўшукалі іса праудынія кіх піперашаў незнайшлі. Ідуны назад ён, падгільнявашы мамонта, калі міліцыянэр, пакінуўшы яго без увагі, пачаў скручваць цыгарку, кінуў няўпрыщем паперку ў прыдарожную канаву. Разыюсаны старшыня дапытваўся:

— Арцём Лайрыненка пісаў?

— Я ўчора яго ў вочы ня бачыў, — адказаў Янка.

Старшыня штурхануў яго кулаком у грудзі і, адъходзячы, загадаў:

— Рыхтуйся! Заўтра мы цябе з братам нарэшце пасадзім на фурманкі. Цэлай кумпаніяй прыйдзем выпраўляшь.

І заўтра, на трэці дзень высяленья, да хатаў братоў разам са старшынёй, сакрагаром і дваццаціпяцітысячнікам прыйшоў увесь тутэйшы беспартыйны актыў. Аднак іх сустрэла грамада абураных сялянаў, якія шчыльней сыцяной стаялі вакол Марудавых хатай.

— Гэй, Кузьма! — крычалі яны актыўістам. — Што? Прапіў хату,

дыкця пер млынхочаш прагіць? Бач і Сідар тут! Тэй самы, што дзіця сваёў жонкі скраў ды ў карты прагуляў! А ты, Хведар, па суседzkіх клецях большне шпацьруеш?

Активісты паспрабавалі прарвацца да хатаў, аднак на іхня галовы і сыпіны бяз жалю абватліся цяжкія мужыцкія кулакі. Пачухваючы зьбітъя месцы, яны накіраваліся да будынку сельсавету, а ўслед ім кръчалі:

— Не дамо нашых Марудаў!

На чацьвёрты дзень высялення раніцою ў Панькоўскую Буду ўварваўся наўголёт вялікі зводны конны аддзел міліцыі з Касцюковічай і Хоцімску. Яшчэ перад самым сялом на ўзгорку яны паставілі кулямет і выпусцілі зь яго ўгору чаргу куляў. Зваліваючы сялянаў з ног сваймі коньмі, зьбіваючы іх направа й налева з усяго размаху нагайкамі, яны прарвацца да хатаў Марудаў. За імі да гэтых хатаў пад'ехалі на фурманках активісты. З хатаў вывалилаклі пад рукі жанчынаў, выгналі, падпітурховаўчы ў сыпіны, старых, пасадзілі іх на фурманкі, амаль кідаючы туды ж дзяцей. Спакойнія, нібы скамяньельні, твары былі ў Маркі і Янкі, аднак Бог адзінведае, як чуліся яны ў гэты час. Івось яны ўжо едуць павясковай вулицы ў кірунку дастанцыі. Важоліх удварады гарцуячы міліцыянеры, адганяючы нагайкамі сялянаў. Старая Ігнаціха прыціскае да грудзей пачарнелыадчасу абраз. Ейны сівабароды сямідзесяціпяцігадовы Ігнат, тримаючы руцэ торбачку зь беларускай зямлём прыўзынімаеща над фурманкай, хрысьціца і кланяецца на ўсе чатыры бакі грамадзе, як з дауніх часоў хрысьціліся і кланяліся ўсе тыя, якіх везылі на кару. Старэчым голасамёнкryчыць:

— Бывайце, хрысьціяне! Даруйце, дзеля Хрыста, калі часам кагонебудзь пакрыўдзіў. Недаволіў Бог спачышь пасля крывавых мазалёў народным могільніку. Хай будзе Ягоная съятая воля. Ведаю, што не вінавайцы вынашых пакутай.

— Бачыць Бог: не вінавайцы! — адказваючы згібелія ад шматлікіх год і цяжкое працы дзяды. — Даруй нам, Ігнат! Даруй!

Адна маладзіца, праскочыўшы праз ланцуг міліцыі нераў і не звяртаючы ўвагі на іхнюю обрудную лаянку і ўдары нагайкай, падае

Янкавай Агацебан і скрутак:

— Вось толькі што надаіла. Дзялту напоіш сърадоем. І блінцы прыпяканыя вазьмі.

А вось і ўзгорак, на якім па-ранейшаму стаіць тутарылы куля-мёг і за якім назаўсёды схаваецца роднае сяло.

— Бывайце, Марка і Янка! Пашчасльті вам Божа! — крычаць аднавяскуюць.

І Марка і Янка абарочваюцца і бяз словаў нізка да саме съре зямлі ў апошні раз кланяюцца роднай Панькоўскай Будзе.

Прайшло ладне часу. Сяло Панькоўская Буда ўжо даўно згубіла сваю старую радзіміцкую прыгожую назуву і менавалася калгасам імя Сяргея Міронавіча Кірава³³⁷. Здавалася, ніколі ў мінулым не існавала ні прымусоae калектывізацыі, ні паўстаньня, а наваг калі яны й меліся раней, дык раны ад іх нібы даўно ўжо загаіліся ў сялянскіх душах. Даўно зынклі ў лясох да скону жыцця, да апошнія кулі зацятая ворагі бальшавікоў — партызыны. Яны зынклі, аднак у 1937 г. на шмат якіх хвоях і ялінах бліжэйшага лесу зъявіліся лістоўкі з заклікам: «Бі прыгнятальнікаў сялянства — бальшавікоў».

Лістоўкі былі напісаныя ад рукі чарнілам. Адмыслова, у сувязі зь імі, прыехаў у калгас імя Кірава энкавэдист Мажайскі. Старшыня сельсавету разам з энкавэдистам, парашуноўваючы почарк лістоўкай з почаркам шматлікіх заяв, у розны час пададзеных у сельсавет, прыйшлі да выяснаву, што лістоўкі напісаў работнік тутэйшага саўгасу Арцём Лаўрыненка. Старшыня пры гэтым прыгадаў, што калісьці Лаўрыненку закідалі, нібы гэта ён напісаў хадайніцтва за раскулачаных братоў Марудаў.

Апоўначы энкавэдисты разам з панятым накроўваюцца да хаты Лаўрыненкі, каб яго арыштаваць. Яны доўгагрукаюць у дзвіверы, і ніхто на іхні грукат не адклікаецца. Нарэшце чуецца голас абуджанага васьмігадовага сына гаспадараў:

— Бацька з малкай съпяць на гарышчы.

Двое, што прыйшли арыштоўваць, падымаюцца па драбінах на падстражаша. Першы — паняты, другі — энкавэдист. Каб падмануць

Лаўрыненку, першы гаворыць:

— Ну, Арыём, сёньня твая чарга вартаваць.

Лаўрыненка, заўважыўшы за съпінай панятога энкавэдystsа, мінуючы драбіны, кумільгам саскоквае з падстрэшша і, убегшы ў хату, замыкаецца ў ёй. Пасъля настойлівага грукату ён адчыняе дзвіверы і пратушчае ў хату панятога, аднак калі парог пераступае энкавэдysts Мажайскі, на ягоную галаву зь сілай абвалваецца сякера. Спалоханы паняты кідаецца да акна і, выбіўшы яго, уцякае.

Калі праз колькі гадзінаў прыбылі энкавэдystsы, дык, адправіўшы ў Касцюковічы труп Мажайскага, распачалі допыт жонкі Лаўрыненкі. Уесь раён быў узняты на ногі ў пошуках Лаўрыненкі — і міліцыя, і камсамол, і калгасны актыў. Мінулі два-тры тыдні, а ён нібы скрользь зямлю праваліўся. Пазней сталася ведама, што Лаўрыненка ў гэты час перахоўваўся ў вёсцы Белая Дубрава ў свайго цесьця. Яго заўважылі камсамольцы, калі ён, пакінуўшы Белую Дубраву, зьбіраўся пераплысці раку Бесядзь, за якой пачынаўся лес. Яны схапілі яго ўжо ў вадзе і пасъля напаўжывым прывезлі Касцюковічы.

Неўзабаве адбыўся суд. Жонку Лаўрыненкі саславалі на шэсць год у аддалены сібірскі канцэнтрацыйны лягер. Арыёма Лаўрыненку не судзілі. Яго закатаўвалі ў НКВД да суда.

Так скончылася Панькоўска-Будаўская народнае паўстаньне. Ды толькі ж ці скончылася яно?

Гарыць і ня гасцне над попелам прысак. Налятуць вяतры, зьдзымухнучь попел, і аж над самае неба зноў шугане попымем ніколі не згасальны прысак.

Бешанковіцкае паўстаньне

І. Л.

беларус, настаўнік, ураджэнец вёскі Застарыньне Бешанковіцкага раёну, у часе паўстаньня меў

18 гадоў(1902 году нар.)

Ю. С.

беларус, кіраўнік навуковай экспедыцыі, які меў у час гістарычных росшукаў мястэчку Бешанковічы 34 гады (1905 году нар.)

Пачатак гэтаму паўстанню паклала вёска Заставынъе Ганкавіцкага сельсавету Бешанковіцкага раёну Віцебскай вобласці БССР. Да рэвалюцыі яна ўваходзіла ў Лапыгаўскую воласць Сененскага павету Магілёўскае губэрні Расейскае імперыі. Ад Заставынъя, дзе паўстаньне выбухла, да мястэчка Бешанковічы, дзе яно празь п'ять дзён заламалася, — дзесяць кілямэтраў з гакам. Насельніцтва гэтае вёскі напалову складалася з тубыльцаў беларусаў, а напалову з маскалёў, як называе наш народ расейцаў-стараўераў, што яшчэ ў XVIII ст. эмігравалі ў вольную Літву ад рэлігійных перасьледаў у Маскоўшчыну. Яны захавалі тут сваё веравызнанье, мову і звычай, выражана адрозніваючыся ад другой паловы вёскі. Таму і вёска падзялялася на два канцы — Літоўскі і Маскоўскі. Напрацігу стаў дзядзяўтъя дваканцы паміж сабой ніколі не спрачаліся, мірна жылі і гобяч, аднак, разам з тым, не злываліся, не радніліся, і асаблівай дружбы між імі небыло. Яны кожны па-свойму маліліся і хрысьціліся, шлюбоваліся і кахаліся, засявалі і зажыналі, пацяшаліся і наракалі на долю. Нават юней кожны запрагаў на свой лад. Аднак нараэшце злылес становічых разам, каб разам ж бязыліасна зышчыць.

Як пірун нараджаецца бліскавіцай, гэтак і паўстанню папярэднічала суцэльная калектывізацыя. Бальшавіцкія штурмавыя брыгады, дзе зманам, а дзе тэрорам, заганялі сялянаў у калгасы. Правядзеньне суцэльнай калектывізацыі ішло разам з раскулачваннем. Воля беларускага сялянства да супраціву і адпору была калі не зламаная, то ладне падбітая пасыля дасьведчання сялянскіх паўстанняў — Вяліскага, Парэцкага, Барысаўскага, Мірскага, Слуцкага, Койданаўскага, ды і цімаліншых, пагопленых бальшавікамі ўкрыты і съязвох. Аднак на вусамой Расей прымусовая калектывізацыя

выклікаламоства вялікіх малых паўстаныняў. Хоць бальшавікі гэтыя паўстаныні падаўлялі, аднак усё ж яны былі вымушаныя пайсьці на тымчасовыя хітрыкі. У выснаве зъявіўся артыкул Сталіна «Головокружение от успехов»³³⁸, і застарынцы дапаўнілі яму веру.

Калі адмыслова пасланы ў Бешанковічы застарынцы набылі таму абменнасаю і якія зачытана перад тым дадзенікамі нумар «Правды» з артыкулам Сталіна і ўсё Заставіннінэ з імпазаціяй — беларусы й рускія, праваслаўнія і стараверы, — кожны па-свойму ад радасці перахрысьціўся, а потым адразу ж дружна і разам расплачалі ліквідаванье калгасу. Яны забраўлілі назад з калгасных хлявоў сваю абагуленную перад тым жывёлу і бяз крываў падзялілі знайдзеную сьвірнах насенне.

Застарынне не было адзінокім. Тоё ж самае адбывалася ва ўсіх вёсках раёну. Сялянам здавалася, што штурмавыя брыгады з дагамогай сельскіх і раённых саветаў гвалтам заганялі іх у калгасы, а вось Сталін сваім артыкулам вярнуў ім собскія гаспадаркі. Аднак гэтых хітрых дзеяній двернеў забаверазьвеялася ворая рэнаінасыць.

Праз дводні пасля зыншчэння сялянамі калгасу Заставінне зноў вярнулася штурмавая брыгада, узмоцненая на гэты раз міліцыянэрамі. Яна пачала съледзіцца, дапытваючыся, хто хадзіў у містечка за газетай, выведваючы, хто заклікаў да падзелу калгаснае маёмыцці, хто першы адчыніў дзвіверы ў хлявох і сьвірнах. Дарэмна застарынцы спасылаліся на Сталіна і ягоны артыкул, штурмавікі ім даводзілі, што гэты артыкул мае дачыненіе да аднаасобнікаў, а не да калгаснікаў на штаты застарынцаў, якія, маўляў, самохаць стварылі калгас. Калі застарынцы адмовіліся зноў абагульваць жывёлу і інвентар, іх пачалі арыштоўваць ды адпраўляць у Бешанковіцкое раённае ГПУ. У адказ на гэта абураныя застарынцы забілі двух найбольш засцільных штурмавікоў. А на другі дзень, абраўшы сваім кірауніком беларуса Вадзія Гаркавага, зноў — беларусы й рускія, праваслаўнія і стараверы — пераксыдлілі кожны па-свойму рушылі на Бешанковічы, каб знайсьці там управу нагвалі, каб адшукаць там праўду.

Пайшлі ў Бешанковічы ўсе, амаль ні хто з застарынцаў не застаўся дома. Падарозе да іх датулыліся сяляне вёсак Ганкавічы, Рубеж,

Буднікі, Крывіна Верхняе. Аднак буў ужоне 1918, а 1930 годня першы, а трэці нацыялітаты год існаваньня савецкай улады. Таму калі Вялікае народнае паўстаньне з выпачкай хулкасьцю ахапіла 50 тысяч сялянаў, дыку Бешанковіцкіміх былоня больш за 500. Аднак тымбольшыя хіні гераізм. Ня маючы ні аднае віントукі, толькі ўзброенныя адвечнай сялянскай зброяй — сякерамі й віламі, яны ішлі на Бешанковічы. А тым часам ту гэйшыя бальшавікі ўзбройваліся дазубоў. Надапамогу ім сяпяшалася звяз Віцебскую часткай амблема словага прызначэння (ЧОН)³³⁹. Калі паўстанцы з боку старажытнага палацу ўвайшлі ў Бешанковічы, яны, без усялякага пагяджаньня, трапілі пад перакрыжаваны агонь бешанковіцкіх і віцебскіх гэтвеушнікаў. Пасыя кароткага бою сяляне разъбегліся, падбраўшы параненых і пакінуўшы забітых. Ня ведама дакладна, колькі было ахвяраў сярод паўстанцаў, аднак затое ведама, што начальнік Бешанковіцкага ГПУ адсеклі руку.

Бешанковіцкіе паўстанцыне — гэтазмаганье сякераў з кулямётамі, і ўсё ж толькі напяты дзень бальшавікі яго раздушылі. У Бешанковічах адбыўся суд выязное сесіі ГПУ БССР, якая прысудзіла дзеяць паўстанцаў разам з Васілём Гаркавым да расстрэлу, а пяцьдзясят чатырох — дасылкі наrozных тэрмінаў Сібір. Прайшлі год-два-тры, і паступова бадай усе астатнія застарынцы апынуліся ў канцлагерах. Някавісць бальшавікоў да іх была такая вялікая, што яны нават зынішчылі вясковы могільнік, на якім спачывалі дзяды і прадзеды сасланых застарынцаў. Аднак на гэты раз лёс жорстка надсмияўся з бальшавікоў.

У 1939 годзе ў Бешанковічы прыехала навуковая экспедыція па ўліку помнікаў гісторыі й мастацтва. Перш за ўсё яна звярнула ўвагу на мясцовы палац, дзе ў розныя часы затрымліваліся Пётр Першы, Аляксандар Першы і Напалеон Банапарт. Яна зацікавілася валам маршала Сэн-Сира³⁴⁰ і крыўіцкім курганамі. Нечакана работу экспедыцыі прыпыніў старшыня Бешанковіцкага райвыканкаму, які прапанаваў сягірша ўзяць на ўлік помнікі рэвалюцыі. Пакаваючы на нязграбны помнік Леніну і надзвемагілы, зь якіх адназнаходзілася на адзін бок палацу, а другая — на другі, старшыня зазначыў, што ён і

палова жыхароў мястечка — людзі нятугэйшыя і таму дакладна ня ведаюць, у якой магіле ляжаць героі рэвалюцыі (так ён назваў штурмавікоў), аў якой — бандыты (такённазваў паўстанцы). Магчыма, заўважыў ён, пра гэта ведае хто-небудзь з другой паловы жыхароў мястечка, аднак ён асабіста ставіцца да іх зь недаверам. Таму няхай экспедышыя канчаткова ўдакладніць, якая зь дзвінук магілаў і ёсьць помнік рэвалюцыі, каб належным чынам яе ўшанаваць.

Два дні кіраунік экспедышы, які цяпер знаходзіцца на эміграцыі, абыходзіў хаты прыроджаных і спадчынных местачкоўцу. Яны падазронна аглядалі яго з галавы да ног, а потым, спасылаючыся на розныя прычыны, адказвалі, што ня ведаюць, у якой магіле то пахаваны. Яны, нашчадкі ўладараў сваекраіны, нават прыгадалі навукоўцу сваёй прыгнечанасцю жаўнераў з 6-га Баварскага корпусу маршала Сэн-Сіра, якія, падбітыя фусам, менавіта гэта, у Бешанковічах, у 1812 годзе адзін уаднаго запльваліся:

— Дзе той дом, у які м паміраісць?

Аднак калі ён у гутарцы з вока на вока з тым-сім із сваіх туэтых суродзічаў расказаў пра далёкую старадауніну беларускіх Бешанковічаў, прыгадаўшы і ягоных колішніх гаспадароў Сапегаў, і тое, што яшчэ ў 1634 г. атрымалі іхняе продкі Магдэбурскія права, дык дэзнаўся праўды наkont магілаў. І можа, ня ма нічога дзіўнага ў тым, што, цімаг чым рэзыкуючы, кіраунік экспедышы і гэту праўду перагруціў. На трэці дзень, паказваючы на магілу паўстанцы, ён сказаў, што менавіта тут ляжаць штурмавікі. Абрадаваны старшыня райвыканкаму загадаў адразу ж пасадзіць на гэтай магіле квасі, а другую — зраўняць з зямлёю.

І дагэтуль стаіць там, пасярод Бешанковічаў, Ленін. Аднак і дагэтуль надтэй брацкай магілай, дзе ляжаць бешанковіцкія паўстанцы — беларусы йрасейцы, праваслаўнія і стараверы — разамса сваім Васілем Гаркавым, квітнёюць беласінжныя астры і крылавыя вяргіні. Таму зводдаль здаецца, што пакрывае яе бел-чырвона-белы сцяг. А магіла штурмавікоў зьнікла, параслачартаглохам ды сабачай мятай.

Барысаўскі галодны бунт

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага ваенкамату, потым рэпрэсаваны, прабыў у канцэнтрацыйным лягеры 5 гадоў, съведка бунту, у час якога меў 39 гадоў (1894 году нар.)

Н. П.

беларус, журналіст, адразу пасъля бунту быў у Барысаве як спэцыяльны карэспандэнт менскіх газэтаў, у той час меў 35 гадоў (1898 году нар.)

Звычайным спадарожнікам першых гадоў калектывізацыі вёскі быў голад. Калектывунае гаспадаранье выклікала рэзкае скарачэнне пасяўной плошчы й пазбавіла сялянаў магчымасці вырабляць таварны хлеб. Свабодны продаж хлеба, па-першае, караўся савецкім законамі, а па-другое, поўнасьцю выключаўся тым, што калгаснае сялянства не валодала зямлёнай, ня мела скарэння, інвэнтару і собсказе ініцыятывы. Бальшавіцкія абвінавачваны сялянаў у тым, што яны, ідуучы пад прымусам у калгасы, прыходзівалі хлеб на чорны дзень, закопваючы збожжа ў ямы, у значнай ступені не адпавядаюць сапраудніцтву. Ужо не было чаго прыходзіваць, хаця й было ад каго. Яшчэ дзяржаўнае харчразмеркаванье ў часе ваеннага камунізму апаратунала сялянскія засекі, і нават перадышка пры НЭПе не напоўніла іх зноў. І вёска, а тым больш горад, і Барысаўшчына, і Барысаў галадавалі.

Міжым савецкай дзяржава меладосьць харчу, аднак прызнаюць ён недля сваіх грамадзянай. Першы ўсёкідаліся ўвочы характэрнія для таго часу крамы «Торгсін»³⁴¹. Як съведчыць іхняя расейская скарочаная назва, яны прызначаліся нібы для гандлю з чужаземцамі. Савецкая ўлада для ажыццяўленняя сталінскіх пяцігодкаў, для індустрыялізацыі краіны адчувала патрэбу ў валюце, брыльянтах,

плаціне, золаце, срэбры, у абмен на якія ў гэтых крамах можна было атрымаць розныя марцьгапы, ня кажучыў жо грахлеб і глуши. Аднак якіх турыстаў чужаземцаў меўся зацікавіць Барысаў?

Помнікі Студзёнкі³⁴² на месцы ведамай усяму съвету трагічнай перагравы французскай арміі ў 1812 г. былі ўжоразбураныя павятовымі энкаўедыстамі, якія шукалі ў іхніх падмурках залатых грошай. Дом Напалеона Банапарта не пазнавальна перарабілі пад упраўленне саўгасу. У Новым Барысавенага старычных «Чылагайскіх Епарэз»³⁴³ ужо ляжалі сотні ахвяраў ЧК, расстралянныя ёю і пасля аньбыльшавіцкага паўстання 1919 г., і ўсувязі з партызанамі Монічам. Калі чужаземцаў савецкі Барысаў не цікавіў, дык якія валюта, брыльянты, плаціна, золата і срэбра меліся ў сялянай і работнікай Барысаўшчыны? Тым ня менш бацькі несьлі ў «Торгсин» свае вайсковыя крыжкі купельныя крыжкі, аметкі — свае заручальныя пярсыёнкі дзяячоў язвушніцы, абыполькі пракарміць сваіх галодных дзяцей. Іх не цікавілі ў гэтых крамах разнастайнія ласункі, іх цікавіў толькі хлеб бяз прымесяў, які, хоць і на кароткі час, заменіць хлеб зьмякінай хлеб зь лебядой, хлеб зь мязгой.

Міжтым гэтых хлеб ня трэба было прывозіць аднекуль у тутэйшы «Торгсин» — барысаўскія склады аж ламаліся ад свайго хлеба, адабранага раскулачаных із абліядзеных індывідуальнымі падаткамі сялянай. Аднак гэты тутэйшы хлеб ішо вылучна разгромскія гарады замежу ў абмен на валюту. Частка яго ужо ішла туды як дэмпінг, па съядома зь меншаных цэнах, каб «запаліць пажар сусьветнае рэвалюцыі».

Нельга ўсё ж съцвярджаць, што савецкая ўлада зусім не клацілася аб сваім апухлым ад голаду насельніцтве. У Барысаве, які ў іншых гарадох СССР, існавала карткавая сыстэма. Усё насельніцтва з 1928 г. па 1933 г. прытрыманыні харчовых нормаў было падзелена на наступныя катэгорыі:

1 катэгорыя. Камуністы, што ачольвалі партыйныя, савецкія і прафсаюзы ўстановы (так званыя адказныя работнікі). Работнікі цяжкое фізычнае працы, як кавалі, качагары, пільшчыкі, грабары

і г.д. Яныатрымлівалі 1 кг хлебана дзень.

2 катэгорыя. Рабочнікі менш цяжкое працы — 500 г хлеба.

3 катэгорыя. Рабочнікі на лёгкай работе — 300 г хлеба.

4 катэгорыя. Службоўцы й дарослыя ўтрыманцы асобаў усіх катэгорыяў — 150 г хлеба.

5 катэгорыя. Дзеці — 100 г хлеба.

Барысаў — горад лёгкае індустрый. З гэтае прычыны пераважная большыня ягоных жыхароў атрымлівала ад 300 да 500 г хлеба на дзень. Злоўжываньні пры падзвеле рабочых на катэгорыі паводле цяжкасці працы выклікалі зь іхняга боку вялікае незадаваленне. Акрамя таго, сама «лёткасць» гэтае працы мела ўмоўныя харктыары у сувязі з прымусовым агульным абавязкам «выканань пяцігодку за чатыры гады». Галодныя харчовыя нормы зусім не адпавядалі павялічаным нормам прадукцыйнасці працы. У работнікі каў падчас зъмены шумела ў вушох ад голаду, ідучы з фабрыкай і заводаў дамоў, яны хістапіся, а прыйшоўшы да хаты, дзялілі сваю і бяз гэтага недастатковую хлебную норму з галоднымі дзецьмі. Трэба адзначыць, што «лишены», г. зн. пазбаўленыя савецкіх выбарчых правоў, або бясстраўныя, а менавіта — бытвая абышарнікі і фабрыканты, бытвая купцы, дамаўласынікі, лесаграмислюць, чыноўнікі й камісіянэры і г. д.; бытвая ўрадоўцы, жандары, паліцыянты і г. д.; сьвятары ўсіх веравызнаньняў, улучаючы сюды нават царкоўных панамароў, касцельных званроў і гебрайскіх мяламедаў (настаянікі ў рэлігійных школах) разам зь іхнімі сем'ямі, — стаялі па-за катэгорыямі й ніякіх харчоў не атрымлівалі. Па-за катэгорыямі апынулася й сялянства — выпворца хлеба.

У канцы красавіка 1933 г. у Барысаве была атрымана непасрэдна з Масквы, мініяноны статычны для БССР Менск, дырэктыва аб знижэнні харчовых нормаў. Паводле яе:

1 катэгорыя мелася атрымаць па 500 г хлеба на дзень;

2 катэгорыя мелася атрымаць па 300 г хлеба на дзень;

3 катэгорыя мелася атрымаць па 150 г хлеба на дзень;

4 катэгорыя мелася апрымаць па 100 г хлебана дзень.

Даросльм утрыманцам і дзецим у хлебе было зусім адмоўлена.

На камуні стаў гэтае афіцыйнае зыніжэньне нормаў, па сутнасьці, не пашыралася. Кожнага зь іх цалкам забясьпечваў вельмі распаўсюджаны ў савецкай рэчаіснасьці «блат», г. зн. узаемазабесьпячэнне з чорнага ходу падуладных ім складаў і крамаў. У бухгальтарскіх справаўдацах гэты «блат» менаваўся як «усушка», «вышек», «раструшчванье», «недапёко» і г. д. Затое ўсё астагненне насельніцтва было асуджана на галодную смерць.

3 траўня 1933 г. галодныя жанчыны й дзеци выйшлі раніцай на вуліцы Барысава й накіраваліся да дзяржаўных установаў з патрабаваньнем хлеба. Па дарозе яны ўбачылі падводы з хлебам, што перавозілі язоз тутайшых складаў начыгуначную станцыюдзію вызывалі. Абураны галодныя напоўтварымаў гэтыя падводы і разбраўтой хлеб, што ляжаў на іх. Аднак ягобыло мала, каб накарміць усіх галодных. Тады а 2-3 гадзіне апоўдні напоўтлы, што па-ранейшаму складаліся пераважна з жанчынаў і дзяцей, началі разбураць харчовыя крамы, пранікаючы туды спачатку праз павыбіваныя вокны, а потым выламваючы і дзіверы. Тутэйшыя юношы атрад НКВД і міліцыі пачаў разганяць людзей, тогучы жанчын і дзяцей коньмі, аднак быў на ўстанеразаганць напоўт. Энкавэдысты і міліцыянэры яшчэ не пасыпелі прымяніць зброю, аднак ужо былі пакалечаныя конскімі капыгамі.

Тагачасная міліцыя яшчэ не была той старанна прафільтраванай і цалкам падтрымкаванай НКВД паліцыяй савецкай дзяржаўной сістэмы. Адvin з двух міліцыянераў, што срымлівалі нацск галодных на харчовую краму, нечакана падняў руку, каб зьвярнуць на сябе агульную ўвагу, і закрыгчай:

— Жанчыны! Маткі! Жонкі! Сёстры! Нівоштавыгэтаж мардуеца і без усялякае карысыці калечыце сябеі дзяцей? Ідзіце да сваіх хатаў, ідзіце да фабрыкай і цягніце сюды сваіх мужоў, сыноў ды братоў. Ніхай яны габароняць вас! Тады хутчэй будзе толк.

Два энкавэдысты, што стаялі поблізу, пачуўшы гэты зварот ад-

нагозь міліцыйнэраўданароду, началі страляць у іх з крыкам:

— Рукі ўгору!

У адказ міліцыйнэры двойчы стрэлілі ў энкавэдыштаў, а потым кінуліся ў цякаць. Але ім не пацанцавала: па ўсіх бліжэйшых вуліцах і завулках сыцінай стаялі людзі, да таго ж міліцыйнэры быткі ў форме, што здалёку кідалася ў очы. Яны быткі скончаныя энкавэдыштамі, якія скруцілі ім рукі і павялі ў НКВД, зьбіваючы па дарозе.

Заклік міліцыйнэра, прозвішча якога, на жаль, не захавалася ў памяці ўдзельнікаў і съведкаў галоднага бунту, не загінуў дарэмена. Работнікі самай вялікай у Барысаве запалкавай фабрыкі «Бярэзіна» нечакана стынілі працу і патрабавалі ад адміністрацыі павялічэння хлебных нормаў. Па сутнасьці, гэтым пачалося не што іншае, як забароненая і неўласцівая для савецкіх умоў забастоўка. У мінулым, да рэвалюцыі, работнікі неаднойчы баставалі супраць гаспадара фабрыкі, прад'яўляючы яму эканамічныя патрабаваньні. Часам яны, стыняючы працу, выхадзілі на вуліцу з палітычнымі патрабаваньнімі да царскагарэжыму. Цяперіхня воля была частковая паралізаваная савецкай дэмагогіяй аб «работніцка-сялянскай уладзе». Акурат гэтай дэмагогіі быланаўчанай прамова партторга — сакрагара фабрычнай партыйнай арганізацыі, якой ён спрабаваў адказаць на іхня патрабаваньні:

— Таварыщи! З кім змагаецца? Самі з сабою? Са сваёй работніцка-сялянскай уладай? З гістарычнымі дасягненіямі Вялікае Каstryчніцкае сацыялістычнае рэвалюцыі? Вярніцеся назад! Вярніцеся да сваіх асірацельных машынаў, на якіх вы куяце сусветную пралярскую рэвалюцыю. Калі раней мы недаядалі на радасць буржуям дыкция пермыгалаudemнастрак ім. Кажнае зернятка хлеба ёсьць удар пакапітальстыйчных акулах.

Яшчэ падчас свае прамовы партторг начуў з нагоўту забастоўшчыкаў такія рэплікі, як «Цецирук!», «Болбаг!», «Талалай!», і асаўліва не пераймаўся імі, хоць браў для сябе на вока ўсіх тых, хто кідаў гэтыя заўвагі ў ягоны адрес. Затое выснавы, зробленыя ра-

ботнікамі зь ягонае прамовы, былі ўсё ж для яго зусім нечаканымі.
Абурањя работнікі схаплі яго і пасцігнуліна раку Бярозу татіць.

— Камуністы, сяды! — крыкнуў парторг і адразу ж пераканаўся,
што большыня падуладных яму камуністай адсунічае. Яны, ратуючы
ўласную скру, разъбегліся яшчэ нагачапку забастоўкіх тоўсты. А частка
іх разам зь беспартыйнымі гайшлатапіць свайго парторга. Дайшоўши
да рабакі, работнікі ўзялі парторга за руку і заногі, раскачатлі кінулі ваду.
П'ёне, ніхтосур'ёзна нехашчую павбяўляць яго жыцьця, бо калі ён падагу,
дык ніхто ня кідаў усьлед каменьне, а калі ён паблізу вылез на бераг,
дык ніхто не памкнүўся яго пераймаць. Магчыма, нікчэмны выгляд
пераглоханага партыйца цалкам задавольніў работнікаў.

Міжтым жаныны, даякіх цяпера датчыццаўся ймужчыны, павярнулі
ад крамаў датутэйшых савецкіх і партыйных установаў і да будынку
НКВД. Сакратар Барысаўскага гарайкаму КГБ звярнуўся да галодных
людзей з ушчуўальняй прамовай, якая нагадвала прамову парторга з
фабрыкі «Бярэзіна». Аднак калі парторгатолькі нагалохалі, дык сакратар
быў збліты нагоркі яблык. Убачыўшы гэта, усе астатнія партыйныя й
савецкія службоўцы пахаваліся хто куды. Толькі энкаўэдисты зь
вінтоўкамі ў руках густым частаколама кружылі будынак НКВД.

Награбаваны галодных вызваліць двух харыштаваных мішчыя-
нэраў што знаходзіліся ў гэтым будынку ім адказалі рашучай адмовай.
Людзі хваляваліся. Гэты энкаўэдисты стрэлілі некалькі разоў угору.
Нагоўшня толькі не разышлоўся, аднак наадварот, з кожнай хвілінай
павялічваўся, пагражаючы зламаць акову і ўварваша ў будынак. Хілкае
становішча агнонія ёсавецкае падалі ў Барысаўскі рабочаў начальнік
НКВД. Ён выйшаў на балкон зь нейкай паперкай у руці і сказаў, што
кагадзе апрымаў тэлеграму з Москвы, якая дазваляе захаваць старыя
харчовыя нормы. Задаволены нагоўшчай паступоваменшчы. Шмат
хто з галодных цесьціўся сасвае перамогі.

Унаны барысаўскія энкаўэдисты разам прыбыльм вялікі матрадам
менскіх энкаўэдистаў арыштавалі 1400 (тысяччатарыста!) барысаўцаў.
У горадзе небыло аб'яўленаваеннае становішча, аднак надругі дзень
па ўсіх ягоных вуліцах і завулках паходжвалі ўзброенныя патрулі, якія

забаранялі жыхаром зьбірацца разам па двое-тroe і больш чалавек. Фабрыка «Бярэзіна» ўсuvязі з арыштам работнікаў часова спынілася. Правь некалькі дзён прыехала надзвычайная сесія Рэвалюцыйнага трывбуналу БССР і пачаласудзіць арыштаваных. Гэтая бальшавіцкая сячкарны непрызнавала складаній юрыдычнай працэдуры. 1200 чалавек былі сасланыя на тэрмінад 8 да 10 год у аддаленія кэнтрацыінныя лягеры бяз права ліставання, 200 барысаўцоў былі расстраляныя на тых жа самых крывавых Чычагаўскіх Батарэях*, дзеў 1919 г. члкісты й ваенны камісар Бенгер, а ў 1921 г. надзвычайная тройка ЧК ужо расстралялі сотні іхніх сваякоў і знаёмых.

Тыя барысаўцы, што засталіся жыць, асірацетыя, тэрарызаваныя й па-ранейшаму галодныя, не атрымалі абышных начальнікам НКВД ранейшых харчовых нормаў. Штодзень і штоноч рабіліся павальныя вобысکі ў пошуках разабранага хлеба, і тыя, у каго ён знайшоўся, адразу ж арыштуюваліся. Адначасна харчовыя верхаводы з Саўнаркаму СССР вырашылі, што паколькі барысаўцы «самазабісьцячыліся» зь дзяржаўных складаў і крамаў, трэба пазбавіць іх харчовага забесьпячэння на неакрэслены час. Тыя барысаўцы, што засталіся жыць, не атрымалі нават і зынжанай харчовай нормы.

А тыя барысаўцы, што паляглі на Чычагаўскіх Батарэях, не адчувалі больш пакутаў голаду. Паміж імі быў былы барысаўскі дарэвалюцыйны гарадзі галава Паўлюўскі³⁴⁴, коенц-дэнктуэтчыца касыцёту Марыевіч, два мільёны нэры, штомелі ў грудзёх чалавечас, а не энкаўэздыстайскае срэць, работнік «Бярэзіны» і іншых барысаўскіх фабрыкаў, аднак пераважную бальшыню расстраляных складалі жанчыны, дзячучы і амаль дзеці. Яны прасілі лусту свайго роднага беларускага хлеба. Яны прасілі толькі лусту хлеба...

Партызанская барацьба на Беларусі

Ю. С.

беларус, літаратар, съведка і ўдзельнік Вяліскага паўстання ѹ партызанскай барацьбы на Віцебшчыне й Смаленшчыне

М. Л.

беларус, селянін, съведка і ўдзельнік партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

А. П.

беларус, селянін, съведка партызанскай барацьбы на Магілёўшчыне

А. III.

беларус, селянін, съведка партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

А. Б.

беларус, доктар, съведка партызанскай барацьбы на Случчыне

Н. Ж.

беларус, аграном, съведка партызанскай барацьбы на Гомельшчыне

Я. К.

беларус, настаўнік, съведка партызанскай барацьбы на Лепельшчыне

П. П.

беларус, служачы, съведка партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

В. Н.

беларус, настайнік, съведка партызанскай барацьбына Случчыне

А. Р.

беларус, работнік, съведка партызанскай барацьбына Віцебшчыне

В. П.

беларус, сывагар, съведка партызанскай барацьбына Віцебшчыне

І. К.

беларус, селянін, удзельнік партызанскай барацьбына Магілёўшчыне

Агульнаядома, што савецкае заканадаўства істотна адрозніваеца ад заканадаўства ўсіх несавецкіх краінаў съвету. Калі, напрыклад, адпаведна Зводу Заёнаў Расейскай Імперыі, экспрапрыяцця Сталіным у 1907 г. 341 тысячу рублём Тыфліскага банку³⁴⁵ — палітычнае злачынства, то, адпаведна кодэксам СССР, экспрапрыяцця беларускім партызанам Сапляком мізэрных грошовых сумau, што перавозіліся поштай зь мястэчка Брагін у мястэчка Хойнікі, кваліфікуюцца выключна як крымінальны бандытывм. Таму, калі ніжэй будуць пададзеныя цыплаты з савецкіх краін

* «Батарэй», або, якіх яшчэ інакш называюць, «Чынагаўскія Батарэйі», звязаны з іменем адмірала Чынагава, дзякуючы памылцы якога французская армія не была поўнасцю знішчана падчас страшнай трохдзённай пераправы яе праз раку Бярэзіну каля вёскі Студзёнкі.

Батарэй — гэта ўмацаваныне гарадзюгапрадмесця (плошча 1700 на 1 700 м) з вялікімі абароннымі валамі і глыбокімі аюпамі, парослымі цяпер рэдкім хвёвым лесам. Падчас грамадзянскай вайны, уnoch з 26 на 27 траўня 1920 г., польская армія выпусыціла адсюль па Барысаве больш за тысяччу снарадаў цяжкога калібра. Балышавікі перагварылі Батарэй ў адну з «Катынёў» беларускага народу, дзе яны расстралялі ўагульны юлькасыцікаля 1 200 чалавек.

бязь зъменыг уласыцвых імтэрмінаў, гэтавусім неазначае згоду з такой заганай па сваёй сутнасьці тэрміналёгіяй.

Партызаны ў большасці сваёй зъяўляліся ўдзельнікамі былых паўстаныяў, падаўленых бальшавікамі, значная частка іх была таксама дээртырамі, што не хацелі бараніць савецкую ўладу. Узброенныя да зубоў, яны мелі вялікія баявыя воньги, добра зналі мясцовасць, дзе і мі прыходзіліся дзейнічаць, карысталіся сымпатыяй і падтрымкай насельніцтва, а самае галоўнае — усёй душою ненавідзелі бальшавізму і таму былі для бальшавікоў сур'ёзной пагрозай. Зразумела, што беларускія партызаны, як і ўсе партызаны наагул, не малі перамагчы дзяржаўны лад, усё ж парою яны літаральна паралізоўвалі дзейнасць савецкіх і партыйных устаноў. Магчыма, штозначная частка партызанаў адчувала асуджанасць сваёй няроўнай барацьбы, аднак ня бачыла іншага выйсця і змагалася, жывучы надзеяй на інгэрвэнцыю або новае паўстаньне.

Акрамя партызанаў мясцовага паходжання, была яшчэ значная частка партызанаў, перакінутых цераз мяжу з суседнімі дзяржавамі, галоўным чынам з Польшчай. Гэта былі, у асноўным, эмігранты з Усходняй Беларусі — салдаты Слуцкай Дывізіі БНР, балахоўцы, стракападаўцы, гэта значыць бытыва ўдзельнікамі актыўнай барацьбы супраць Саветаў. Забівачаныя Барысу Савінкаву на судзе вынікае, што ягоны «апэраторы» атрада кіраваў бандысткай дзейнасцю на савецкай тэрыторыі. Паказаныні съведкаў, прызнаныні ўдзельнікамі бандай і дакументаваныя факты пацьвярджаюць, што ўдзельнікі бандысткіх атрадаў набірапіся зьліку інгерацівных улягерах асабіста ведамых начальніку аграду. Адпаведна даговору з польскім генэральным штабам партызаны, атрымаўшы ад яго дакументы і пропускі, пераграўляліся ў раён Глыбокага або Лунінца, дзе польская пагранічніца часткі прагулкалі іх цераз мяжу з абавязковай умовай — пачаць дзеянні не бліжэй, чым за 50—70 вёрст да граніцы, каб стварыць ілюзію мясцовых атрадаў. Такіх бандай-атрадаў была пераграўленадаўолівайтакая колькасць**.

Як съведчыць М. Баравы, усепартызанская арганізацыя «на абшарах БССР і за руляжом былі аб'яднаны Савінкаўскім “союзам захіты”

родины и свободы”, зь якім у цесным кантакце працавалі Булак-Балаховіч і “Беларускі палітычны камітэт”... Агульнае кіраўніцтва агерацыямі належала да “галоўнага штабу беларускіх партызанаў” за граніцую»**.

«На 1-е мая 1921 г. на абшарах тагачаснае БССР (у межах ня-поўнае Меншчыны) было зарэгістравана прыблізна каля 1000 бандытў, к палове мая гэтая лічба падвойлася, а к 1-му чэрвеня лічба іх дасягнула трох з паловаюцца, прычым каля трох са сень кошнікаў»*.

Аднак «усяго да сакавіка 1921 г. зарэгістравана 40 выпадкаў наётай і пагромаў, у гэтай лічбе 29 выпадкаў прыходзіцца на долю балахоўцаў, што заслужіліся ў межах БССР»**.

Было бвялікай памылкай зрабіць цяпервыснаў, штоўся партызанская барацьбана Беларусі мела адзінцыентр. Дзеянасьць Савінкавай Булак-Балаховіча, «Саюзу Абароны Радзімы Свабоды» і «Беларускага Палітычнага Камітэту» працьцівятася толькі наневялікую часыцінку падсавецкай этнографічнай Беларусі — ад граніцы да Бярэзіны, а ў рэдкіх выпадках — да Дняпра. Нармалёва, што кіраўніцтваз-за мяжы, пры адсутнасці радыё і самалётаў, было выпадковым і нежыццяздольным, хаты, як сцывярджжае абвінаваўчы акт, прад'яўлены большавікамі Савінкаву, «за перыяд з 1921 па 1923 год органамі ВЧК — ГПУ ліквідаваныя былі наступныя аддэлі «Саюзу Абароны Радзімы і Свабоды», якія займаліся школніцка-шпіёнскай дзеянасьцю, накіраванай выключна на зынішчэнне савецкай улады: Захадні абласны камітэт і ягоныя арганізацыі колькасцю звыш 300 чалавек»***.

Не малая кіраваць дзеяньнямі ўсіх беларускіх партызанаў і Рада БНР, што знаходзілася на эміграцыі, бо, па-першае, яна мела меншмагчымасціцяй, чым Савінкай і Булак-Балаховіч, а па-другое, як съведчыць пратакол трэцяга паседжання (28 верасьня 1921 г.) Беларускай Нацыянальнай-Палітычнай Нарады ў Празе: «Нарада перасыцерагае беларускі народ ад непадрэбнага праліцця крыві і заклікае яго каваць к моманту агульнарэвалюцыйнага змагання кожнага народу быць гаспадарамі ў сваім краі»****.

Пераважная большасць беларускіх партызанаў ня меаміж сабою арганізацыйнай сувязі. Яны часамаб'ядноўваліся пры нападзеніі той або іншы бальшавіцкіаб'ект, а пасыля адразу ж распадаліся на ранейшыя асобныя групы, тройкі, двойкі і адзінкі. Гэтарабіла іхменш заўважнымі, меншуючымі. Менавіт адзякуноны такім тактыцы яны былі больш жыццяздольнымі, чым шматлюдныя атрады Булака-Балаховіча й Савінкава, перакінутыя з-замяжы.

Першым перайсыці да апісання баявой дзеянасці партызанаў, вартасцініца на іх нацыянальным, сацыяльным і клясавым складзе. Натуральная, што пераважную большасць партызанаў, як мясцовых, так і перакінутых цераз мяжу, складалі беларусы. Пра іхнюю нацыянальнасць съведчаць: месца нараджэння (тое або іншае паселішча этнографічнай Беларусі), прозвішчы (Моніч, Нілёнак, Ружынскі, Семянюк, Куль, Мялешка і г. д.), імёны (Паўлюк, Лукаш, Люсцін, Рыгор, Юрка, Міхась, Тодар, Янка, Алеся і г. д.) і мова — часам літаратурная беларуская, часам тойці іншы дыялект беларускай мовы. Беларусаў ня толькі па сваім паходжанні, але і па сваіх перакананыях былобольшся род партызанаў, перакінутых цераз мяжу Булак-Балаховічамі Беларускім Галічым Камітэтам, і менш — сярод мясцовых партызанаў. Прывільным чым далей на ўсход этнографічнай Беларусі, тым радзей сустракаліся сярод беларускіх партызанаў змагары занезалежнасці Беларусі, хоць выключэнню нему гэтых адносінах зьяўляецца часткавяліскіх гімназістай. Акрамя беларусаў, сярод партызанаў былі рускія — Грамабой, Музыкантаў іншыя, украінцы — Шут і іншыя, легувісі — Таварас і іншыя. На нацыянальны плебес сярод партызанаў Беларусі не зауважалася ні якіх супяречнасцяў. У саслоўных і клясавых адносінах склад партызанаў быў вельмі разнастайны. Пра наяўнасць сярод іх інглігентаў съведчаць псеўданімы, што зьяўляюцца характэрнай прыметай ня толькі піэтату і артыстай, аднак яшчэ ў значна большай ступені — палітычных барацьбітou, да якіх і належалі партызаны. Характэрныя для іх такія

* Суд над Савінковым. Ленинград 1924. С.25.

** Барацьбы М. Пакрывавых съядох. Б.38.

псэўданімы, як Абярон—ад імя шэкспіраўскага цара лясных духаў, Фульгур—«маланка» на лацінскай мове. Абярон, Анушчанка паводле паходжаньня быў селянінам, вывучыўся на настаўніка; Фульгур—вялікі гімназіст сялянскі сын Раман Ільлін. Перш чым стаў народнымі мысцікамі—партызанамі, былі гімназістамі: Тавараў, Макуя, Шалепін, Філіпаў, Лясоўскі, Адахоўскі, Бароўскі і іншыя; народнымі настаўнікамі: Воранаў, Моніч, Анушчанка, Чырванец і іншыя. Сярод партызану было шмат бывшых фараў царскай арміі, такіх, як Воранаў, Моніч, Ружынскі, Жыгалавы, Музыкантаў, Анушчанка, Чырванец і іншыя. Неабходна адзначыць, што ў партызаны пайшлі мноў дзвецісьмятароў: Жыгалавы, Шалепін, Гарнастаяў і іншыя. Бальшыня ж партызанаў быў лаз сялянай—заможных, як Семянюк, Скалуровіч, Рабцов і іншыя; сяродняга дастапку, як Нілёнак, Саплякі і іншыя; і беднякі, як Марк Сінічынскі. Нягледзячы на спрыбы бальшавікоў распяліць прыдатамозе адозваў сярод партызанаў «клясавую барацьбу», яе не было. Разам змагаліся ў паміратлі дваранін, сын памешчыка Чырванец патомны бядняк Марк Сінічынскі. Нягледзячы нагакі неаднастайны нацыянальны, сацыяльны і клясавы склад партызанаў, іх аўтэнтычна атрымала аднаагульная мэта—барацьба баз бальшавікамі.

Прыродным саюзыкам беларускіх партызанаў была географія краіны—яе пушчы й лісіны, балоты, шматлікія ракі й рэчкі, мноства азёраў з вузкімі перашыйкамі паміж імі. Найбольшыя пушчы Беларусі, такія, як Белавеская, Налібоцкая, Аўгустоўская, Рудніцкая, адышлі, праўда, да Польшчы, аднак ва ўсходній падсавецкай Беларусі засталіся такія супернікі лясных масівов, як Вокачскі Лес або Бельскэе Палесьсе, Любашанская і Акуліцкая пушчы, Бранскі Лес, барысаўскія й вялікія лісы, Сямічоўскі і Сянкоўскі бары, Цёмны Лес і шмат іншых. Гэтых лясоў было столькі, што, амаль не выходзячы з іх, можна было перасекчы ўсю Беларусь з поўначы на поўдзень і з захаду на ўсход. Некаторы

* Бараравы М. Пакрывавых съядох. Б. 38.

** Тамсама. Б. 37.

*** Суднад Савінковым. С. 27.

**** Зозькоў А. Крылавышиах... Б. 87.

рыя зь іх былі такія густыя, што нават у ясны дзень у іх было цёмна. Такія балоты, як Верацейскае, Грычын, Жакаўскі Мок і іншыя, займаюць сотні квадратных кілямэтраў і багатыя на багны, якія паглынаюць усё жывое, што выпадкова туды трапіць. Балотная расліннасць — трысьнёг, чарот — па сваёй гушчыні й вышыні нагадвае маньчжурскі галян, дзе можа схавацца вёхнік разам з канём. Па звярыных сцежках, што агінаюць «чортавыя вокны», прабіраліся партызаны да сваіх лягеру, дзе размыщчаліся ў добра прыстасаваных да жыцця, дагледжаных зямлянках.

Ведамы выпадак, калі ў г. Сураж Віцебскай губерні ноччу да мясцовагадоктара з'явіліся партызаны і праганавалі паехаць разам зь імі ў лес, абыцоны, што праз п'ёны час дастаўяць яго назад. Доктара павезылі, завязаўшы яму вочы. Калі праз пяць-шэсць гадзін язды зынліў яго з вачэй павязку, доктар убачыў, што стаць удаволі плыбакай і вялікай зямлянцы. На покуті перад іконамі цеплілася лампада, на сценах віслелі дываны, малы, карціны, зброя, музычныя інструменты. Усюды ляжалі книгі, часопісы й газеты. Доктар аказаў мэдышынскую дагамогухвараму партызану і ўнаступнуюночгэтым жашляхам быў дастаўлены назад, у Сураж. Менавіта такім чынам вясковы съвятар Вяліскага павету быў прывезены ў іншую, ня менш камфартабельную зямлянку, каб прычасыць перад смерцю цяжкапараненага партызана.

У чым заключалася баявая практика партызанаў? Перш за ёсё, у фізичным зыншчэнні камуністаў. На чырвоны тэрор яны адказалі зялёнym тэрорам. Ні адзін сельскі камуніст не рашаўся паказацца на вясковай вуліцы безь вінтоўкі, аднак вельмі часта ён не паспіваў нават зынць яе з пляча. Аднак нельга гаварыць пра пагалоўнае забойства ўсіх бальшавікоў. Часам замест расстрэлу прымянялася фізычнае пакаранье шомпаламі. Затое без усякага суда й літасці забівалі асабліва ненавісных сялянам харчкамі-раў і харчармейцаў. Ведамы страшэнны выпадак, калі забітаму сурожскому харчкамісару Сыцяпану Пасыцегіну партызаны выраслі машонку й паслаў яе ў Сураж з глумачнінем, што «падаграк на яйкі выкананы». Зялёны тэрор паралізаваў дзеянасць сельскіх

камуністай, ёння толькі прыпыніў рост партыі, аднак выклікаў наваг рэзкае зъмяншэнне яе членаў. У Вялікі на Лідавай Гары, перайменаванай у Гару Камунараў, былі заложаныя могілкі для забітых партызанамі камуністай і камсамольцаў. Ужо ў 1929 г. тут было некалькі сотняў магіл.

У самы разгар партызанскай барацьбы кожную ноч дзе-небудзь на небешугалапольмі. Таму невыгадкова, што калі латыскія сіроткі вялі ноччу на расстрэл вяліскага партызана гімназіста Адахоўскага, то ён упаў голасу нагляваў ведамую песню паўднёваафрыканскіх нязломных бураў³⁴⁶:

Трансааль, Трансааль, краінамая,
ты ўся гарыш уагні..

Гарэлі будынкі сельсаветаў і павятвыканкамаў разам з усімі актамі й пічапкамі; гарэлі склады здадзеных улік харчаваў фрукткі хлеба, бульбы, ільну сена; гарэлі крамы, пошты, масты, ільназаводы, сыраварні; гарэў лес, падрыхтаваны для ясновага сплаву па рэках. Спачапку партызаны (Воранаў, «Барон Кіш», Музыкантай, Таварас і іншыя), перш чым падпіліць складальбо краму раздадзаті ўсё што там было, насельніцтву, аднак бальшавіцкія рэпрэсіі супраць сялян у адказ на партызанская дзеяніні прымусілі адмовіцца ўдалейшым адтакойраздачы.

Асаблівую ўвагу ўдзялялі партызаны транспарту й сувязі. Так, партызан Моніч на станцыі Прыямі на Маскоўска-Брэсцкай чыгункі затрымаў цягнік. Партызан Воранаў на рацэ Усьвячы затрымаў і пагапіў буксірны параход «Камуніст», а разам зь ім і дзве баржы з хлебам, якія той вёў на буксіры. Партызан Чырванец, акрамя спаленага ім на рацэ Сож пасажырскага параходу, затрымліваў пошту, зьнішчаў усю карэспандэнцыю, пераразаў тэлеграфныя й тэлефонныя правады. Партызан Грамабой каля станцыі Заходняя Дзівіна Маскоўска-Відзўскай чыгункі спусціў пад адкос ваенны эшафон.

Ліквідаваўшы свае зынешнія франты, бальшавікі перакінулі большшыя сілы на ўнутраны партызанскі фронт. Аднак калі на зынешніх франтох вырашальную ролю адыгралі мабілізаваныя ў

Чырвоную Армію тона ўнутраным фронце іхняя роля сышлана нішто. Бальшавікі (і не без падстаў) не дав яралі мабілізаваным. Гэтыя мабілізаваныя ўмінульым ужонеаднойчы адмаўляліся ўдзельнічаць у падаўленні паўстанняй і ў барацьбе з партызанамі. Больш таго— ведамы шэраг выпадкаў, калі яны пераходзілі на бок паўстанцаў і партызанаў. Таму для ўнутранага фронту бальшавікі стварылі іншыя вайсковыя, або, дакладней, вайскова-палітычныя падраздзяленні: роты, батальённыя палкі ЧК, інтэрнацыянальныя войскі, уклінаючы сюды першза ўсё латыскіх стралкоў, часткі асобаганазначэння (ЧОН), што фармаваліся выключна з мясцовых камуністу і камсамольцаў, экспедыцыйныя карнія аддзелы (ЭКО), якія складаліся з самых адборных галаўарэзай, камітэты пабарацьбе з дэзвэртыстам (Камдэзы), міліцыю і г.д. Аднак, нават маючы такія шматлікія стэцяльныя часткі, бальшавікам прыходзілася неаднойчы мяняць сваю тактыку на ўнутраным фронце.

Ранейшая адкрытая барацьба з партызанамі аказалася безвыніковай. Бальшавікі ўсё ж ня мелі дастаткова сіл, каб, ідуучы ўзброеным ланцугом, «прачасць» усе бязъмежныя лісы й балоты. Акрамя таго, падчас такой акцыі адзін або два добра замаскаваныя партызаны-снайперы малі зьнішчыць поўнасцю або часткова аптыпартызанскі атрад, што неаднойчы і здаралася. Самае ж галоўнае — партызаны мелі сваю агенцтуру ў савецкіх установах і карысталіся падрымкай з боку насельніцтва. Непасыпяваў тойабо іншыя партызанскі атрад вырушыць з гораду, як партызаны ўжо зналі ягоны маршрут і, ачышчаючы яму шлях для руху наперад, нечакананападалі зыту або з флангаў. Ня будзе перебольшаньнем сказаць, што прыгатойтактышы на аднаго забітага партызана прыходзілася няменш як дзесяць забітых бальшавікоў.

Бальшавікам прыйшлося памяняць гэтую сваю першапачатковую тактыку. Галоўны свой удар яны накіравалі цяпер на супраць партызанаў, а супраць насельніцтва. Пры гэтым яны арыштоўвалі, ссылавшіся на толькі пагалоўна ўсіх сямейнікаў і сваякоў партызанаў, аднак і жыхароў усіх вёсак, калія якіх тая ці іншая партызанская акцыя мела месца. Так, напрыклад, была

поўнасьцю выселена ў Сібір вёскі Вароніна Вяліскага павету, адкуль паходзілі партызаны Нілёнкі. Былі расстраляныя сем'і жыхароў вёскі Верхнія Секачы Будніцкай воласці Вяліскага павету, калі якіхнайшлі забітага вяліскага гарчкамі сара Кузняцова. Новая антыпартизанская тактыка толькі часткова аказалася плаховой. Зразумела, тая частка сялянаў, што перад тымі толькі ўсюснабыла звязаная з партызанамі, цяпер пазбягала ўсялякага дачынення з імі, аднак затое самі партызаны начапліжорстка помсыць за сваіх родных і сяброў, значна павялічыўшыся ажтыкальнасць.

Потым бальшавікі прымяnilі іншы тактычны ход. Яны аб'явілі поўную амністыю ўсім бытлым паўстанцам і тагачасным партызанам, калі яны дабравольна звязацца ў павятовыя і раённыя цэнтры з пакаяньнем і са зброяй у руках. Некаторыя партызаны паверылі гэтым абліянтымамністям і звязаліся. Падыходдзя іх з боку бальшавікоў быў дваякі, аднак з аднолькавым вынікам. Адны з тых, хто паверый і пакаяўся, як, напрыклад, дабранскі партызан Лягон Зяньковіч, былі рэпрэсаваныя праз год-два пасля амністыі. Другіх, як, напрыклад, вяліскага партызана Воранава, чакаў іншы лёс. Сыпярша памочнік начальніка вяліскай ЧК Хадакоў урачыста прадставіў яго мясцовым камуністам, а праз дзень-два конныя чонаўцы канваіравалі яго, пешага, з Вяліку ў Віцебск, ала дарозе — калі вёскі Дзятлава — забілі.

Нарэшце, бальшавікі, выкарыстаўшы ў антыпартизанская барацьбе ўсе сродкі, аб'явілі грашовую ўзнагароду за дастаўленых імжывых або мёртвых партызан. Ниведамъя выпадкі, калі партызаны жывымі трагіялі ў паслку з дзяднікам. Аднак засвідчаны не адзін выпадак, калі партызану (Моніч, Сагляк, Грабянок і іншыя) забівалі прадажнікі.

Натуральная, што калі партызаны мелі сваіх агентаў у савецкіх установах, то й бальшавікі стараліся заслаць сваіх лягей у партызанскае асяродзьдзе. Аднак калі партызанскі агент перадаваў інфармацыю партызанам праз дзясяткі руکі, застаючыся сам вышэй падазронасці, то савецкі агент у лесе мог перадаць інфармацыю толькі сам непасрэдна або праз давераных асоб, таму яго лёгка было выкрыць. Звычайна такіх раскрытых выведнікаў партызаны расстрэльвалі калі бойкай дарогі, прымацаваўшы на

грудзёх паперку знадпісам: «ПравакатараСабаку—сабачая съмерць».

Ад адзінкавых правакатарапу бальшавікі перайшлі да масавых правакацяў. Характэрная ў гэтых адносінах гісторыя вялікага коннага атраду, што паявіўся зі мою 1923 г. у Сянноўскім Бары каля г. Сурэжу. Перш за ўсё кідалася ў вочы нечаканасць зъяўлення такога вялікага атраду — ён быўцам зь неба зваліўся. Між тым, паколькі ўсепартызанская згуртаванніня мелі цэнтральныя базаў забесьпячэнья і абозаў, а знаходзіліся, так бы мовіць, на падножнай пашы, то і гэль новы атрад павінны быў добра ведаць сяляне ўрады ўсе хоць бы 100 кіляметраў. Па-другое, не малабыць незаўважанай мова байкоў гэтага атраду — яны гаварылі сокаўчым піаволеўскім дыяlekце расейскай мовы, а не на беларускай, як мясцовыя партызаны. Партызане, яны, адкрыта называючы сябе партызанскім атрадамімя Махно, чамусыці не трymаліся нікакі кансыптрацыі, знаёмічы ўсіх са сваім маршрутам і выказваючы надзею, што да іх дадушца ўсе астаннія партызаны.

Німа нічога дзвінага, што ніхто зъ мясцовых партызанаў не прымкнуў да гэтага вялікага атраду, які, удабавак, рухаўся не па звязырных съцежках, а па бальшакох. Затое Віцебскае ГПУ было, напэўна, вельмі зьдзіўленае, калі гэты атрад, пасланы з правакацыйнай мэгій, каля мястэчка Ўсьвіяты разграміў кааператыву, падзяліўшы між сабою ўвесь ягоны небагаты набытак, а потым падпаліў і сам будынак, каб схаваць канцы ў ваду. Пасля такога пачатку ілжепартызанскі атрад пачаў граміць усё, што траплялася на ягонай дарозе, зьбіваючы пры тым камуністай і міліцыянёў. Дзесьці каля г. Невель Віцебскае ГПУ ўступіла ў бой з гэтым сваім атрадам і потым само перастраляла ўсіх, хто ўцалеў пасля бою.

Калі атрад Віцебскага ГПУ да канца заставаўся бальшавіцкім і атрымаў кару толькі за крымінальны ўхіл, пасягнуўшы на дзяржаўную маёмастць, то атрад Слуцкага ГПУ з самага пачатку быў аны бальшавіцкім. Гэты атрад, на чале якога стаяў Іван Шаньцёр і які дзеянічаў на пачатку 1923 г., быў сфармаваны амаль выключна з мабілізаваных мясцовых сялянаў. Пры першым сутыкненіі з парты-

занамі гэты атрад меў вялікія страты забітымі, ня маючы, аднак, ніводнагапараненага. Ніхтоз слуцкіхгэгэвушнікаў незьвярнуў увагі на тое, што пры гэтым сутыкненыні атрад страціў забітымі ўсіх камуністай, камсамольцаў і ўсіх іхніх прыхільнікаў. Не было таксама прывезена ніводнага забітага або параненага партызана. Калі на наступны дзень атрад, добра наладаваны боепрыпасамі і прадуктамі, накіраваўся ў чарговы тыднёвы паход супраць партызанаў, то замест барацьбы з імі ён пачаў сыстэмайчнае пагалоўнае зньішчэнне ўсіх віясковых камуністай і камсамольцаў. Больш у Слуцак гэты атрад не вярнуўся.

Дасыледуючы партызанскую антыбальшавіцкую барацьбу і адзначаючы ўсё станоўчае ў ёй, нельга абмінуць тое адмоўнае, што яна таксама мела. Гэтым адмоўным зъяўляецца, у першую чаргу, аптысэмітывзм. Аднак адрэзу трэба падкрэсліць, што агульначалавечы погляд на аптысэмітывзм як на ганебную і злачынную зъяву зусім не супадае з бальшавіцкім вызначэннем аптысэмітывзму як зъявы, «народжанай клясавым эксплатаціярскім ладам, якая служыць у руках гэтагаладу аднымса сродкам барацьбы з рэвалюцыйными рухамі»*. Адпаведна гэтаму хістому азначэнню, бальшавікі, съядома не ўспамінаючы, напрыклад, пра дарадніка амерыканскіх презыдэнтаў Бэрнарда Боруха³⁴⁷ або пра лорда Дызраэлі³⁴⁸, могуць аб'явіць аптысэміцкім актамі суды над савецкім шпіёнам Фуксам³⁴⁹ і сужэнствам Розэнберг³⁵⁰. Адпаведна гэтаму ж «навуковаму» азначэнню, бальшавікі ўпрыядграмадзянскай вайны кожны выпадак забойства гебрая ў сваёй прэсе реєстравалі як факт аптысэмітывзму, імкнучыся настроіць сусьветную грамадзкую думку супраць партызанаў. Тут неабходна зрабіць адну вельмі істотную паграўку. Забойства беларускімі партызанамі гебрая за тое, што ён бальшавік, камсамолец, чэкіст, чонавец, камісар і г. д., не зъяўляецца аптысэмітывзмам. Бальшавік-гебрай нічым ня лепшы і ня горшы за бальшавіка-беларуса. Забойства ж беларускімі партызанамі чалавека толькі за тое, што ён па сваёй нацыянальнасці гебрай, — гнусны аптысэміцкі акт.

Можна прывесці шэраг прыкладаў, якія съведчаць пра тое,

што антысэмітыв ня быў уласцівы значнай частцы партызанаў. Паказальнае ў гэтых адносінах маленькае, амаль поўнасьцю гебрайскае мястечка Ільліно Вяліскага павету. Некалькі гадоў яно знаходзілася ў цесным партызанскім акружэнні, не адзін раз партызаны займалі яго — ні адзін ільлінскі гебрай ня быў забыты партызанамі. Ня менш паказальна й тое, што мясцовы каваль зь сяла Бабовая Лука Сартайскай воласці гебрай Левітан быў рэпрэсаваны бальшавікамі «за сувязь з бандыгамі», якая праявілася ў тым, што ён дабравольнаў бяз платы падкоўваў партызанскіх коней і адмовіўся, няпрыдзячы назагад павятовых бальшавікоў, падкаваць іх так, каб яны ахрамелі. Небыло падстаў аўбінавачваць у антысэмітывам партызану зь вяліскіх гімназій стаў і спракапытуць. Нават савецкія крыніцы вымушаныя прызнаць такія факты, як, напрыклад, той, што «ў паўстанні ў Старобінскай воласці, Слуцкага павету, 14 сакавіка [1920 г.] кулацтвумнога памагае ўрадская буржуазія»*.

Аднак можна прывесці таксама цыраг фактак, якія сьведчаць, што пэўнай частцы партызанаў антысэмітыв быў уласцівы. Характэрныя ў гэтым пляне неадзінкавыя выглядкі забойства балаголаў³⁵¹ (на гасцінцы паміж Вяліжам і Віцебскам, у Сінькоўскім Бары), хадзя апошніх заўёды ці кавілане палітыка, а кавалак хлеба для сваёй сям'і. Ведамыя выпадкі на Гомельшчыне, калі партызаны прысуджкалі камсамольца-беларуса да цялеснай кары, а камсамольца-гебрая расстрэльвалі. І хадзя потым самі бальшавікі расстрэльвалі такога камсамольца-беларуса, вінаватаўшы яго ў «здрадзе», аднак партызаны ў такім выпадку, без усякага сумнення, праявілі антысэмітыв. Зь беларускіх партызанаў антысэмітыв быў найбольш уласцівы Чырвону. Знайшты мястечка Краснапольле, ён уяніў там страшэнны гебрайскі пагром.

Другой адмоўнай зьявой у гісторыі партызанскай антыбальшавіцкай барацьбы быў і крымінальныя злачынствы. Калі партызан забіраў усе гроши з касы савецкай установы, паралізуочытым самым дзеянісць гэтай установы і звязаных зь ёю, то такая акцыя, безумоўна, належала да палітычнай барацьбы. Калі ж партызан зъяўляўся ноччу да мірнага жыхара, нават да свайго палітычнага аднадумца, і, пагражжаючы зброяй, патрабаваў зала-

тыя речы, то такі ўчыннак ваўсіх краінах (наваг у СССР, дзе таク званая канфіскацый золата і срэбра ў прыватных асобаў была манаполіяй дзяржавы) лічыўся крымінальным злачынствам. У першыя гады партызанская барацьбы колькасць крымінальных злачынстваў сроду партызанаў бытавала значная — яны адчуваю ідэянасьць свайго барацьбы і самі змагаліся з фактамі, якія маглі яе, а значыць, і іх асабі ста дыскрэдытацца у вачох насельніцтва. Загое ў апошнія гады партызанская барацьбы працэнт крымінальных злачынстваў значна вырас, што выклікалася агульнай дэмаралізацыяй партызанаў, якія страдалі ў баёх сваё кірауніцтва, а таксама і тым кінам, што з дапамогай рэпрэсіяў бальшавікі ўбілі паміж насельніцтвам і партызанамі. Акрамя таго, трэба ўлічваць: адначасна з партызанамі дзеянічалі простагандысты, якія ставілі перад сабою някіх палітычных мэтай.

Хаця партызаны спачатку часта атакоўвалі бальшавікоў і не адзін раз адольвалі іх, усё ж перамагчы, у канчатковым выніку, мог толькі бальшавізм, толькі дзяржава. Пазбаўленыя забесьпячэння боепрыпасамі звонку, паступова ўсё больш і больш ізоляваныя ад сялянства, якое раней дзялілася з імі харчамі, партызаны ўжо не маглі разлічваць нават на часовыя, дробныя перамогі. Магчыма, тым больш герайнае іхняе змаганьне. У барацьбе з партызанамі бальшавікі аб'яўлялі цэлья паветы ў стане алогі (аднак гэта толькі выклікала часовае перасялен'не партызанаў з адных паветаў у другія), град'яўлялі ўльтыматумы насельніцтву. Нават у перанасычаных бальшавіцкімі аграгадамі раёнах, як, напрыклад, Вялікім, улады звярталіся да такіх надзвычайных мерай. Так, начальнік аднаго з бальшавіцкіх аграгадаў у Вяліжы ляўши Даўбэ, капітальнік месціцьцю абавязковым парадку сабраліся на «мітынг прагэсту» супраць ультыматуму «канікаліста» Керзана³⁵², аб'явіў свой ультыматум: «Каліда канілагэтага месціца бандыты не складуць зброю, я расстралюю кожнага дзясятага з вас».

Крывавы Рэўваенцрыбунал 15-й армii, якая расстраляла тыся-

* Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. Антисемитизм. 1950. С. 512—513.

чы партызанаў разам зь іхнімі сямейнікамі, аграды ВЧК — ГПУ — НКВД, інгэрнцыяналь ныя аграды (латышы, эстонцы, мадзяры, кітайцы і іншыя), ЧОНЭКО, «рабоча-сялянскай» міліцый іг. д.не малі ня выклікаць спадпартизанскай барацьбы. Аднак яшчэ большы ўдар наёсёй НЭП, часова задавольніўшы значную частку сялянства, якое спыніла падрымку партызанаў. Яшчэ ў 1930-1935-1940 гг. дзе-нідзе будуць сустракацца ў беларускіх лясох партызаны. Некаторыя зь іх, як барысаўскі партызан Тарасевіч, дажывуць да Другоесусветнае вайны. Аднак гэта, хутчэй, ужо не партызаны, а эмігранты.

* * *

У газэце «Голос Народа» (Нямеччына, Мюнхэн) у № 12 (62) надрукаваны артыкул «Белорусские партизаны (Из прошлого антибольшевистской борьбы)» з паясьненнем: «по материалам Я. Моисеенко и С. Полякова». Прыемна, што расейская эміграцыйная прэса адзначае герайчнае змаганье беларускіх партызанаў з расейскім бальшавізмам, аднак, разам з тым, надзвычай прыкра, што вышэйназваныя аўтары съяў дома або несьвядома перакручваюць сапраўднасць, уводзячы гэтым у зман і рэдактараў, і грамадзкасць. Іхні артыкул амаль цалкам не адпавядае праўдзе...

Адзінай гістарычнай асобай, што прыгадваеца ў артыкуле, зьяўляецца агульнавядомы партызан з Магілёўшчыны Чырванец, аднак не адпавядае праўдзе съцверджанье, што ён «не чапаў насельніцтва, а нагадаў толькі на чужі стаў». Ніхто з беларускіх партызанаў не пратрупіў столькі крыўі мірнага насельніцтва, як Чырванец. Гэта асабліва кідаеца ў вочы, калі параўнаць яго з такімі нашымі «палітычнымі» партызанамі, як Лукаш Семянюк і Юрка Моніч (Барысаўшчына), браты Жыгалавы (Смаленшчына), палкоўнік Дзяркач-Адамовіч («Зялёны Дуб»), Паўлюк Нілёнак (Віцебшчына), Прыманок (Магілёўшчына), Паўлюк Калечыц (Койданаўшчына), Сагняк (Гомельшчына), Жылінскі (Ігуменшчына) і шмат, шматлікіх. Таму

* Шарбакоў В. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі і беларуская акупацыя. Мінск, 1930. Б. 92.

калі думаеш пратое станоўчае, што зрабіў Чырванец, дыкадначасна ў паміці ўстаноў і сабой гэтаястаноўчае засланяюць сотні акрываўленых ценяў закатаўных ім сумленных мірных працаўнікоў. Не адпавядаете сапраўднасці таксама ўтварэнікі пра тое, што калі чэкісты канваіравалі скопленага імі Чырванца ў Клімавічы (люты 1925 г.), дык партызаны спрабавалі вываліць яго. Небыло ж тады каму вызываць.

Вымыслам аўтараў зьяўляецца аддзел «Бацькі-агамана», які, паводле іхніх словаў, дзеянічаў каля Чавусаў. Ня кожучы ўжо пра тое, што беларусам, якія паходзяць з Чавусаў, нічога рапчуна ня ведама аб гэтым аддзеле, дык трэба зазначыць, што вакол гэтага гораду,радысам прынамі ў стокіляметраў, наяматакіх «непраходных балотаў», што прыгадваюцца ў артыкуле, празь якія трэба прабірацца толькі «з дагамогай пераносных мастоў». Такія балоты, сапраўды, ёсьць ва Ўсходняй Беларусі (Верацейскае, Грычынскі, Жакаўскі Мокі іншыя), аднак толькі не ў ваколіцах Чавусаў. Штодагоднасці «Бацькі-агамана», нададзенай аўтарамі кіраўніку міфічнага аддзелу, дыктакуюгоднасць паміж партызанамі Беларусі, незалежна ад раёну іхняе дзеянасці, меў толькі зусім неміфічны генерал Станіслаў Булак-Балаховіч.

Прыдумкай аўтараў зьяўляецца і тое, што «праўнальнасьць іншымі тэрторыямі — Украінай, Кубанью — Беларусь пашырпеланязъмерна менш, бо яе насельніцтва ніколі не было заможным, як на багатым Польшчы». Для ўсяго СССР не існавала адзінага крыгэрыю для вызначэння кулачка. Бяднякна Украінеабо на Кубані могбы лічыцца кулакомна Беларусі. Таму ў працынных адносінах беларускае сялянства пашырпела ад бальшавікоў ня менш, чымукраінскае або кубанскае.

Вымыслам аўтараў зьяўляецца большшая частка артыкулу, прысьвеченага партызанскому аддзелу «Белая Світка», на якім таму варта затримацца пра бязыней. Дзеля аб'ектуўнасці прывядзэм гэты текст поўнасцю:

Нельга, нарэшце, не сказаць пра партызанскія трад «Белая Світка». На працягу амаль 15 гадоў, амаль да 1934 году, гэты шматлікі трад (каля 700 чалавек) змагаўся су праць бальшавізму. Усе спробы чэкістаў выявіць

месцах оджаныне партызанаў аказваліся безвыніковымі да той пары, пакуль сярод саміх паўстанцаў не знайшоўся здраднік Памочнік начальніка «Штабу рэвалюцыйнай барацьбы з савецкай уладай» (так называў сябе атрад) Мікалай Уневіч, ахоплены пачуццём асабістай помсты, зьявіўся ў Віцебскае ГПУ і перадаў успішны размышчэння партыванаў.

Зімою 1934 году ў маленькім гарадку Вялічцы разыграўся апошні акт трагедыі дублесных патрыётагаў. Чэкісты акуружылі атраді перабілі яго амаль напалову. Многія дорага прадалі сваё жыццё, зъбераґаючы апошні выстрал дысябе. Тых партызанаў, што засталіся ўжывых (усяго 316 чалавек), большасць якіх была параненая, узялі ў палон. І «Белая Світка» перастала існаваць.

Параненых адправілі ў шпіталі. Іх старанна дылядалі, каб вылечыць, а потым «ладрыхтаваць» даспэцыяльнай сесіі Ваеннай Калегіі Вярховнага Суда ССР. У студзені 1934 г. усім падсуднымі быў вынесены смяротны прыгавор.

27 студзеня ў дзіве гадзіны ночы ў горадзе Вялічцы, на пустэчы за могілкамі царквою, прыгавор быў выкананы Кіраунік атраду Фёдар Іванавіч Сыч, ягоныя памочнікі Каліненка, Вайцяхоўскі, Красінец, Турэцкі і іншыя дублесныя патрыёты загінулі.

Перш за ёсё, трэба зазначыць, што пад горадам Вялічкай аўтары, пэўніе, разумеюць горад Вяліж Смаленскае вобласці (у мінультым — Віцебскае губэрні), які здаўна належыў да этнографічнай Беларусі і ўжоў яго называлі [гутарыартыкулу. — Рэд.] абодва выпадкова апынуліся ў часы Другога сусветнага вайны й не пасьпелі нават запомніць яго назыву. Увогулена тэрыторыя этнографічнае Беларусі нямні гарадоў, ні мястэчак з гэтай і падобнай назвой, калі не лічыць речку Вяліжку, што ў г. Вяліжкы ўцікае ў Заходнім Дзвіні. Горад Вялічка, славуты сваім салінымі капальнямі, знаходзіцца ў Пайдэвай

Полычы, наадлегасыці 1500 кілеметраў ад Вяліжу.

Аднак гэтае менш істотна ў парадайнай з наступным. Ніхто зь вяліжанаў, хто жыў у той час у Вяліжы, аци перзнаходзіцца эміграцыі, ня ведае пра існаванье калісьці аддзелу «Белая Світка», якія ведама ім таксаманічога наконгизациялага бою, які нібы адбыўся ў іншім горадзе ў 1934 г. паміжгэтым аддзеламі чэкістамі. Упяршыню чуюць яны і аб расстрэле «27 студвена а другой гадзіне ўначы» 316 партызанаў з гэтага аддзела. Затое яны да скону жыцця свайго не забудуць, што «за малінай съвятыній», гэта значыць на Пакроўскім Пагі, якое агрывала, міжіншым, сваю назву ад гэтае съвятыні, бальшавікамі расстралянья, пачынаючы ад Вяліскага пастаўства 1918 г. і амаль да Другоесусъвегнае вайны, калі 1000 паўстанцаў і партызанаў.

Заслугоўваюць далей увагі імёны асобаў якіх, гаводлеволі аўтараў, кіравалі «Белай Світкай» і былі ў 1934 г. расстралянныя. Імя Хведара Сыча ні комузь вяліжанаў ня ведамае. Затое ведамы — Вайцяхоўскі, Красінец Турык (а не «Турэж», які аўтараў). Абодва — Вайцяхоўскі і Красінец — зусім незагінулі ў 1934 г., абылі арыштаваныя ў лютым 1942 г. часткай Чырвонае арміі, якая захапіла прадмесце Вяліжу — Віцебскую Слабаду. Нам нічога яя ведама аб іхнім далейшым лёссе, аднак добра ведама, што яны былі арыштаваныя па справах, якія яны маюць ані якага дачыненія да беларускіх антыбальшавіцкіх партызанаў. Першы аўбінавачваўся ў тым, што пры адступленні бальшавікоў у чэрвені 1941 г. забіў камсамольца, які, згодна састаўленым загадам пра «голую зямлю», хацеў падпісаць дом Вайцяхоўскага. Другога — Красінца — арыштавалі як супрацоўніка нямецкага СД. Турык і чатыры іншыя антыбальшавікі (Шаганаў, Крупскі, Морман, Брандт) расстралянныя чэкістамі напярэдадні Вяліскага паўстання ў чэрвені 1918 г.

Калі нават пакінуць без увагі гэтыя шчырэя съведчаньні вяліжанаў, зусім не зацікаўленых у скажэнні праўды, дык нават і павярхоўна знаёмы з савецкай рэчаіснасцю прыме за жарт сыць верджаньне, што ў 1934 г. (другая стаўлінская пяцігодка) ме-ліся дзе-небудзь партызанскія аддзелы ў... 700 чалавек, гэта зна-

чыць коль касьцю байшоў, роўнай батальёну ваеннага часу. Шмат партызанскіх аддзелаў змагалася калі съці (да 1925—1926 гг.) у Вялікім павеце, аднак такога вялікага сярод іх не было. Прыгадваюцца тут славуны імены кіраунікоў герайчных партызанскіх аддзелаў, як Грамбай, «Барон Кіш», Воранаў, Таварас, Зашэрын, Музыкангаў, Нілёнак і іншыя. Аднак ні адзін з гэтых аддзелаў не налічваў больш за 40—50 партызанаў. На жаль, усё гэтае ня ведама аўтарам артыкулу. Што да самой рамантычнай назвы «Белая Світка», дык, верагодна, аўтары пазычылі яе з аднаго твора генэрала Краснова, дзе яна, сапрауды, упамінаецца.

Некалькі слоў пра помнік на брацкіх могілках расстраляных бальшавікамі вяліжанаў.

Па-першае, ён быў паставлены не «свякамі» ўдзельнікам «Белай Світкі», беларускімі смењнікамі-узвышэнцамі, які ўдзельнічаў у Вялікім падстаныні 1918 году і, паводле ягоных словаў, ужо тут, на эміграцыі, у 1952 годзе даведаўся пра «Белую Світку»³⁵³. (Звязаным, між іншым, што адзін з аўтараў памяціага артыкулу адмовіўся даць каня, каб перавезыці крыж з цэнтру гораду на Пакроўскае Полье, і ён быў перанесены туды — трох кіляметры — на руках групай патрыётаў).

Па-другое, гэты помнік быў не «гранітным крыжам», а з металу, перад вайной яго скінулі бальшавікі са зганьбанага імі вяліскага касыцёlu Найвышэйшых Апосталаў Пятра і Паўла.

Па-трэцяе, на крыжы быў ня той надпіс, які прыгадваеца ў артыкуле двух аўтараў, а наступны:

Тут бальшавікамі былі па-зывярынаму забітыя і бяз
трунаў закапаныя калі тысічы найлепшых сыноў бела-
рускага народу. Яны загінулі ў змаганьні за нашыя
шчаслеці волю. Вечная ім памяць і слава.

«Няма большай любові, калі хто пакладзе душу сваю
за сяброў сваіх». (Іоан, 15, 13)

Затое канец артыкулу цалкам супадае з праўдай, а менавіта: «Цяпер, зразумела, гэтага крыжа ўжо няма. Аднак надпіс быў зроблены ня толькі на ім, а і ў сэрцах усіх верных патрыётаў Белару-

руд — непрымірных ворагаў бальшавізму».

Да гэлага добраға канца трэба дадаць толькі адзін сказ. Змаганье беларускіх партызанаў з расейскім бальшавізмам настолькі герайчнае і зъмястоўнае, што для адлюстраванья яго зусім ня трэба карыстацца вымыслом, якія зъневажаюць Святу Памяць загінуўшых партызанаў і падрыванаюць даверда і хняга змаганьяў вачохсуродзічаў і чужынцаў.

Найбольш ведамыя партызаны

Дакумэнты. Успаміны съведкаў і ўдзельнікаў партызанскага змаганья. Народныя легенды

Лукаш Семянюк

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага ваенкамату, потым быў рэпрэсаваны, 5 гадоў прабыў у канцэнтрацыйным лягеры, асабіста ведаў Семянюка, меў у той час 25 гадоў (1894 годзе нар.)

А. Ш.

беларус, селянін, ураджэнец Крупецкага раёну БССР, асабіста знаў Семянюка, меў у той час 25 гадоў (1894 годзе нар.)

М. Л.

беларус, селянін, ураджэнец Барысаўскага раёну БССР, быў у аддзеле Семянюка, меў у той час 29 гадоў (1890 годзе нар.)

Калі прыгадваеш тых славутых беларускіх партызанаў, якія найбольш даліся бальшавіком у знакі, дык адразу ўстае перад вачыма магутная постаць Лукаша Семянюка — аднаго з найбольш актыўных партызанаў часоў грамадзянской вайны. Ад бацькоў

і дзядоў селянін, ён паходзіў зь мястэчка Халопенічы Барысаўскага павету Менскае губэрні. Плячысты, высокага росту, хадзіў крыху раскачваючыся, па-мядзьведжкаму, што ўласціва моцным людзям. Асьветумеў ніжойшую магчымас, скончыў царкоўна-парафіяльную або земскую школу. Аднак гэта зусім не перашкаджала яму лёгка чытаць вайсковыя карты, мець выдатныя арганізацыйныя здольнасці і неаднойчы выкаўцаць багаты прыродны разум. Хібатрэбаяшча дадаць, што як стары кадравы жаўнер царскае арміі, які праслужыў у ёй дзесяць мірных і ваенных гадоў, ён валаудаў вялікім баявым дзязнаныем.

Свой аддзел Лукаш Семянюк сформаваў пераважна з тых навабранцаў Чырвонае арміі, якія ў 1919 г., пакліканыя ў Барысаў, каб абараніць савецкую юладу, паднялі супраць яе паўстанніе. Іхнія сваякі пакутвалі за іх адкарных аддзелаў, нарыштей кожны з іх быў двойны завочна прысуджаны ЧК да расстрэлу — як дэзвартыр і як паўстанец. Яньдобра валодалі зброяй, з маленстваведамі ўсе сцяжкі, усе ваўкауні, усебярлогі ў непралазных хваёвых лясах Барысаўшчыны. Гэта была іхняя родзіма — Беларусь. Бальшавікі называлі іх бандыгамі, шляхцікамі недасекам, патоўскімі недабіткамі, самі ж яны менавалі сябе «вялёнімі, лесавікамі, балахоўцамі, партызанамі», анарод, усё болей і болей прыгнечаны бальшавікамі, ставіўся да іх з выпучнай спагадай і, заусёды і ва ўсім падтрымліваючы іх, не называў інакш, як «нашыя хлопцы, семянкоўцы».

Аддзел Семянюка складаўся прыблізна з 50 чалавек і ня меў сталага складу байцоў. Адны гінулі ў часе зачытага бою, другія, трапляючы параненымі ў савецкую катаўальню, паміратлі там жаклівай съмерцю, але на іхнія месцы прыходзілі новыя змагары. Аднак правакатару цяжкабыло гатрапіць у аддзел. Закожніганаўлага ручаліся сваім галаводамі — старыя семянкоўцы, што добра ведалі яго раней, а потым з пралітай рабам крывею прыходзілі данавічкоў давері пашина. Калі фронт патрабуе ад регулярнае арміі жалезнае дысыпліні, дык тым больш яна патрабная ў партызанскім аддзеле. На фронце ўсё ж ёсьць больш-менш простая лінія фронту й тыл, што цягнецца сотні абойнатаўсячы кіляметраў. Для партызаначасам, крый Божа, фронтам зьяўляецца вогненнае варожае акружэнне, якое ахапіла ягоны ад-

дзел, атылам — сыпіна таварышана адлегласці аднаго-двух дзясяткай крокай. Таму загад Семянюка зъ яўляўся непарушальным законам. Бліжэйшымі сябрамі, якія меліся ягозамяніць увыпадку чаго-небудзь благога, былі Скалубовіч Ліссыцін, Шаблінскі Міфод, Буры Стак, Казлоўскі Міхал. Зъ іх складаўся і штаб, пасыль нарады зъ якім Семянюк распачынаў чарговае мерапрыемства.

На працыту 1919 году Семянюк зъ яўляўся фактычным гаспадаром Халопеніцкае і Краснатацкае воласцей Барысаўскага павету. Маючы пяцьдзесят партызанаў, ён цалкам ачысьціў ад савецкіх і партыйных устаноў тэррыторыю, ня меншую пасваёй велічыні як Статэн Ісланд³⁵⁴, адзін з аблокаў Нью-Ёрку. І гэтая тэррыторыя сапраўды сталася зялёна-армейскім аблокам сярод чырвонага мора. Харчовыя камісары ездзілі сюды толькі пад аховай харчовых атрадаў, аднак назад часта замест хлебавезы толькі трулы чырвонаармейцаў. Той жа лёс насыцігаў і карнья атрады Барысаўскае ЧК. Семянюк заўсёды ведаў адсвае гарадзкое агенцтвы, калі накіроўваецца супраць яго такі атрад, і сустракаў яго на загадзя абранымі зручнымі для сябе месцы гранатамі й кулямі. Звычайна пасыль такіх экспедыцый на партызанскае фронгікчэмы барысаўскі духавы аркестр, і дучына гераду ве доўгіх пахавальных працэсій і перакручваноны прыгэтым на свой лад жалобны марш Шапэна³⁵⁵, меў ладнё працы.

Дзейнасць Семянюка паступова пашыралася й на сумежныя зъ ягоныя тэррыторыяў воласці³⁵⁶. На адзін з чэрвенскіх дзён 1919 г. старшыня валыканкаму Зачысьцеўскай воласці Потас прызначыў агульную валасць сялянскіх сход, разаслаўшы нагярэдадні абвесткі. Яго прыгэтым зусім не цікавіла, якое значэнне мае ў сялянскім жыцці чэрвень. Нагэтых абвестках, якія канчатлі пагрозамі заўхіленыне ад сходу, стаяла адно пытаныне, што падпягала разгляду на сходзе, а менавіта «Выкананыне харчразвёрсткі». Пакідаючы безувагі пагровы, на сход зявілася чацьвертая часткатаых, камуяны былі дасланыя, дыў тобольш з найбліжэйшых вёсак. Пачакаўшы яшчэ дзьве-тры гадзіны звышвызначанага часу, Потас съпяршавыгняўся, потым вышыгнуў на паліну перад будынкам валыканкаму стул і ўзылез на яго, як на трывану.

Калястала разъясыцілася ягоная асабістая гвардья — камбедаўцы — сябры камітэту бедната. А далейшчыльным хмурым наўгатам стайлі сяляне.

Потас пачаў зь міжнароднага становішча, як гэта звычайна робіцца на савецкіх сходах. Доўга і нудна гаварыў наkont Антанты, белапольскіх паноў, японскіх самураяў і, вылагаўшы іх усіх, з той жа лаянкай абвяліўся на тутэйшых сялянаў, якія, маўляў, усяляк абцяжарваюць нутранае становішча, бо ўхіляюцца ад харч-развёрсткі й тым самым не жадаюць абараняць «сваёй першай у съвеце работніцка-сялянскай дзяржавы».

Нечакана Потас перарваў на паўслове сваю прамову і зъбляеў. Сялянегачулі цокапонскіх гадковаў, а іхні старшыня, што стаяў вышэй за ўсіх, бачыў, як з двух канцоў у Зачысьце ўязджаюць куньнікі. Потас не паспелі нават саскочыць са стала, калі зауважыў, што да яго праз напоў, які адразу з павагай рассунуўся, ідзе мядзьведжай хадою шыракаглэчы і грузны мужчына, у якімён адразупазнаў Семянюка.

— Аштож тымне, Потас, авесткі непрыслай? Хібаж я немужык? Ну, дыкарымай адмяне харчразвёрстку.

Пачуўся кароткі рэвальверны стрэл, і забіты старшыня зваліўся са стала.

— А вось гэтымсацыялістычным галубкам, — паказаў Семянюк сваім семянкоўцам на камбедаўцаў, — кожнаму ўсыпаль па сорак дзвеяць шомпалаў. Па аднаму шомпалу закожны годжышчия нашага дарагога Ўладзімера Ільіча Леніна. А калі ня возьмечеся зарозум, дык на Кузьму-Дзямяна пашэсьць дзесят пяць карламаркавых атрымаеце. Я вас, сукіных сыноў, навучу палітграмаде!

Пасыля гэтага Семянюк зь дзіўнымі для ягонае вагі спрытам і хуткасцю ўскочыў на стол, які нават затрашччаў і захістаўся пад ім, і сваім гучным, чутным за некалькі кіляметраў голасам звярнуўся да сялянаў:

— Дзядзькі! Хлебаробы! Разыходзьцесь хутчэй па хатах. Нам, мужыкам, цяпера кожная хвіліна што той зімовы тыдзень. Хто яшчэ ня скончыў, дык няхай съпяшаецца сеять грэчку і проса. Бараўніце і абоўрайце бульбу! Касавіцу пачынайце! Вы тут, на схо-

дзе, атам бязваспчолыгачалі нараі дзяліца. І пашчасліў вам Божа! Жывіце і працуіце ў сваёй зялёной мужыцкай дзяржаве! Падаткаў нікуды не давайце! Пакуль жывуя, Лукаш Семянюк у крыўду вас ня дам. Заглянула сонца і ў нашае мужыцкае ваконца! Дык па хатах, дзядзькі!

Сяляне ўдзячнымі словамі адказалі на прамову Семянюка і паягнуліся да родных вёсак. За і мі ззаду вялізным вогнішчам гараплі акты вальвіканкаму і чуліся крыкі камбедаўцаў. А потым даляцела да сялянаў каманда: «На коней! Ма-а-а-рш!» — і ўсё больш і больш шадалены ў скотаконскіх падковаў, які гучайуся цішэйі цішэй, пакуль зусім незаплохнуў у барысаўскіх лясох.

Нядоўта глядзела сонца ў мужыцкае аконца! Нядоўта пражбыў пасля гэтага ѹ Лукаш Семянюк. Ад заходу сунуліся палякі і спыніліся ѿ жніўні 1919 году наўсцяж ракі Бярозы, не дайшоўшы якіх з дванаццаць кіляметраў да семянкоўскае мужыцкае дзяржавы. Савецкая 16-я армія стала фронтом на другім беразе ракі, а ейныя роты і звязы рассыпаліся па ўсіх, без вылучэння, вёсках Барысаўшчыны, якая сталася бліжэйшым тылам. Аддзел Семянюка, каб пазбегнуць няроўнага змагання, усё глыбей і глыбей зашываўся ѿ лясы. (Калі годам пазней Слуцкая Дывізія БНР цэль месяц стрымлівала наці ск 16-й Чырвонай арміі, дык яна ўсё ж налічвала дзесяць тысяч жаўнероў, а не 50.) Аддзел тым часам апынуўся паміж двумажарнавікамі. Страбапрагамаш савецкі фронт і перайсыці церазь Бярозу на бок палякаў сталася б для яго самагубствам, і нечаканая акапічнасць выратавала семянкоўцаў.

У канцы жніўня адна дывізія польскае арміі прарвала каля Барысава савецкі фронт і, пераправіўшыся на другі бок Бярозы, заняла ягонае прадмесце Стары Барысай. Гэты прарыў зьявіўся настолькі небясь печынным для ўсяе лініі савецкага фронту, што, як паведамляе савецкі гісторык І. Лочмель, «гаварыш Арджанікідзе³⁵⁷ вырашыў сам асабіста накіравацца ѿ пешую выведку»*. (Пазней шмат было напісаны хвалебных одаў і намалявана малянкаў наконг выведкі Арджанікідзе, які адваражыўся часова пакінуць палявы штаб 16-й арміі, што знаходзіўся на станцыі Прыйямі-

на, за дваццаць кілямэтраў ад Барысава, аднак справа, нарэшце, ня ў гэтым.) Бальшавіцкай арміі пашчасціла залатаць дзіру на фронце, адкінуўшы палякаў зноў на другі бераг Бярозы. Аднак перад гэтым адзвея Семянюка каля вёскі Ігрышчапасъпёў далучыўшада польскіх улану і разам з імі пачаў пераграву.

Першымі пераграваўляліся на другі бок Бярозы ўланы, іхнім ар'егардам быў адзвея Семянюка, ар'егардам жа свайго адзелу — камандзір Лукаш Семянюк. Ён зайсёды першым наступаў і апошнім адступаў. Ужо ўсе семянкоўцы пад шквальным варожым агнём перагрываў Бярову, ужоперагрываў яеі Семянюк, калі бальшавіцкай куляябарвала ягонаежкыцё. Ённават няускрыкнуў — съмерць была імгненнай.

Ніхто не хаваў Лукаша Семянюка, выконваючы над ягонай труной жалобныя маршы Шаўэна і Моцарта³⁵⁸. Толькі родная Бяроза далікатна змыла зь яго кроў. Ніхто не напісаў прысьвечаных Лукашу Семянюку одаў і малюнкаў. Толькі простыя людзі складалі аб ім забароненая прачулыя песні. Аднак жа прыйдзе, безусякагасумніву, прыйдзе тойдэн, калі назаусёды заглянесонца ў мужыцкае аконца, і тады незалежкы беларускі народ, прыгадваючы ўсіх змагароў за сваюволю і щасціе, скажана поўныголос: «Дзякую, Лукаш Семянюк! Чэсьць і слава семянкоўцам!».

Георгій (Юрка) Моніч

А. Ш.

беларус, селянін, ураджэнец Крупецкага раёну БССР, асабістая знаў Моніча, меў у той час 25 гадоў (1894 году нар.)

Моніч — адзін з найбольш ведамых антыбальшавіцкіх партызанаў Беларусі³⁵⁹, дзеянасць якога адлюстравана ў мастацкай літаратуре. Паводле нацыянальнасці ці — беларус, паводле паходжання — сялянскі сын вёскі Вялікія Жаберычы Крупецкага раёну БССР.

Перш чым стаць партызанам, ён быў настаўнікам, а потым

афіцэрам царской армii. Моніч дзейні чаў, галоўным чынам, у Халопеніцкім, Крулецкім і Барысаўскім раёнах. Найбліжэйшымі ягонымі пагляднікамі былі Васіль Грабянок зь вёскі Кругліца і Рыгор Мавідовіч зь вёскі Перасяка Двор Халопеніцкага раёну.

Праславіліся тады імёны беларускіх партызанскіх атаманаў Крука і Дзяргача*. Моніч меў зь імі сувязь, аднак трymаўся асобна. Быў съмелы й вельмі цаніў незалежнасць, каб нечым сябе звязваць. Са сваім аддзелам Моніч перасякаў паветы, праслыгваў празь межы губэрні, гуляў у шахматы са съмерлю. Лічыў ягоныя былі верныя — выбраныя адзінкі з сотняў, таму аддзел Моніча зь пяцідзесяці душ складаў моцную, гатовую да ўсяго садружнасць. Партызаны былі ўзброены лётка, аднак добра. Толькі частка зь іх мела кавалерыйскія вінтоўкі, усе астатнія — пісталеты і гранаты. На ўесь аддзел быў толькі адзін кулямёт. Правіянту браў з сабою мала. Мелі даспакова грошей з большавіцкіх банкаў і ўстаноў таму выгадней было купляць усё неабходнае па вёсках, каб не перагружанца абозам.

Партызанская аддзелы фармаваліся з сялянай, гарадзкіх жыхароў, работнікаў, дэзвертыраў Чырвонай армii. Інгалігенты гінулі пад большавіцкім нажом, як авечкі, няздолныя пакінуць гарады і адважыцца на няпрыываблівае, свабоднае, хаяць небясьпечнае жыццё. Сіла такіх аддзелаў былаў дасканальнм веданьні мясцовасці, спачувальных адносінах насельніцтва і хуткасці перамяшчэння. (Большавікі, перагруженыя абозамі і ўзбраенім, на працягу многіх тыдняў пррабіталіся праз пушчы, паякіху хулкімтэмпі шнуравалі партызаны.) Часам партызанская аддзелы разбіваліся на групы, кабу выпадку неабходнасці зноў аб'яднацца, канцэнтруючы большыя сілы. Гераважная эта была невялікія збройныя групы ад 20 да 30 чалавек, хаяць ведамай некалькі больш буйных.

Гэта была «падводная» (ад слова «падвода» — «воз») вайна Каўньяя атрады рэзвізavalі ў сялян падводы і, наладаваўшы іх узброенымі мужчынамі, ездзілі па сёлах вёсках, ганяючыся за «белымі бандыпамі» і «контрреволюнтарамі» — так называлі ўсіх хто ўёкад большавіцкіх парадкаў у лес, каб захаваць жыццё і свабоду.

Здарылася аднойчы так, што ўжо другі месяц аддзел Моніча пазъбягаў сустрэчы з карнымі батальёнамі. Некалькі разоў ён трапляў у бальшавіцкае акружэнне, аднак заўсёды вырываўся, пакідаючы за сабою трупы. Цяпер жа атрад паступова акружалі пераважныя сілы бальшавікоў. Заду было балота, наперадзе — згуртаваныя атрады праціўніка. Толькі днём партызаны заўважылі, што трапілі ў пастку. Сабраліся парайца. Вырашылі, што ноччу абавязкова павінны прарвашаць, бо на другі дзень можна чакаць падыходу іншых бальшавіцкіх атрадаў. У Моніча было 47 чалавек. Ён пакінуў на варце дзесяць, а іншых адпуштыў адчынываць.

— Кладзіцесь, хлопцы, спачь. Вечарам час чакае гарачая работай далёкая дарога.

Сам жа з двума дружбакамі пайшоў аглядць мясцовасць. Заду агіналі іх дугою балоты. Сухазем'е перад імі нагамінала кароткую струну, што быццам сцягвала непраходную дугу. Іх абстралялі чырвонаармейцы, якія замыкалі выхад. Партызаны адказалі некалькімі стрэламі й вярнуліся ў свой лагер. Уважліва разгледзелі на штабной карце навакольле й намецілі кірунак маршу. Вырашылі апоўначы ўдарыць у сярэдзіну «струны» і праобрацца ў лісы, што былі ад іх у трох кіляметрах і цігнуліся аж да самага Барысава.

Моніч спаў нядоўга. Прачнуўся пад вечар і зъяніў варту, умацаваў яе тымі, хто ўжо адчыніў. Іншых паслаў праціваць. Ён загадаў падрыхтаваць зь левага боку «струны» сем кастроў дроў для вогнішчаў. Вечарам іх запалі. Сабралі хор, съявівалі ведамыя беларускія песні.

Прыйшла ціхая лепняя ноч. Моніч загадаў партызанам павячэрці, не шкадуноўзапасаў. Пасля сабраў усіх, нават каравульных, і сказаў:

— Сябры, мы адrezаныя. Наш выхад вось тут, — ён паказаў на свой пісталет. — Праз паўгадзіны рушым у дарогу. Разуйцесь

* Лочмелль И. Ф. Очерк истории борьбы... С.27.

і падрыхтуйце зброю. На кароткі час чацьвёра застануцца пры вогнішчах. Трэба съпявань і шумець з усяе сілы. Калі зоймем пазыцьі, то хутка сыцягнем іх і гранатамі прарвем акружэнье. Ня першы ж раз... Трымайцеся разам...

Вогнішчы разгараліся ўсё ярчэй, полымі іграла на вершалінах дрэў. Прыемны голас з глыбокім пачуцьцём вёў песнью:

Хадвеце, хлопцы, у лес зялёны,
Зямлянка нас схавае там,
Матуля-ноч нас абароніць,
А бацька-лес дасыць волю нам...

Некалькі галасоў далучыліся да загиаваль, і песня ўдала, съмела плыланад зямтей, па якой нахабна паўзлі іхныя ворагі. Калі сюнчылі песню, пачалі іграць на губным гармоніку. А тымчасам сорак трыв босьяўброянья партызыні прасоўваліся наград. Вёў Моніч з двума пісталетамі ў руках. Ішлі асьцярожкі, бяз шораҳу.

Моніч адчуваў, штояны наблізіліся да бальшавіцкай лініі. Пачуліся нават ціхія галасы. У некалькіх мэтрах адягонештаб разбрула. Спініўся. Пасъля прайшоў ціха ўздоўж шарэнгі. Кожнаму шэптам сказаў:

— Сядзіся абуваіся.

Полым хутка пайшоў да вогнішчаў, адкуль даляталі гукі гармоніка.

— Хлопцы, хутка за мною!

Песня абарвалася. Вярталіся да аддзелу. Моніч і гэтым чатыром загадаў разуцца. Сам сеў пры іх і праз мінуту быў гатовы. Цяпер ішоў марудна... Людзей меў верных. Не адзін раз быў зь імі ў цяжкіх абставінах.

Ішлі малой калонай па чатыры ў рад. Між радамі былі мэтровыя водступы. Агні аддаляліся... Удаланях заціснулі гранаты... Моніч і некалькі ягоных найбліжэйшых паглечнікаў, лікам дадзесяці, крыху расступіліся і ўсе разам штурнулі гранаты... Раз і другі... А пасъля

* Палюнік Дзяргач-Адамовіч стаяў на чале беларускай антыбальшавіцкай арганізацыі «Зялёны дуб».

выбухаў кінуціся наперад. На бягучы час сістраялі перад сабою і ў бакі, калі заўважалі людзкія постасці. Моніч двойчы пераскочыў праз нерухомыя чалавечыя целы—забітых, параненых або прыснутых ад страху да зямлі.

Даволі хутка прабеглі каля двухсот метраў. Потым пярэдня замарудзілі рух. Праз трыста метраў спыніліся. Падбеглі апошнія. Заду не было чутно стрэлаў. Толькі недзе збоку чмыхаў кулямет і раздаваліся вітовачныя стрэлы... У недалёкай вёсцы таксама сістраялі. Нагэуна, там разъ мосьцілася камандаванье карнай экіпажы.

Моніч паклікаў аднага партызана, які добра ведаў мясцовасць, і сказаў:

— Павядзеш на Кулішова. Дарогу знаеш добра?

— Яшчэ б! Сыцежкамі дойдзем!

Моніч с'ядома накіраваў групу на поўнач, каб замаскаваць сапраудны кірунак свайго маршу. Ён хацеў пакінуць у гэтай вёсцы съед. Знаў, што там быў валвыканкам, які ахуювалі двааграды салдатай.

Пасыля гадзіннагамаршу прайшлі пяць кіляметраў і дабраўся да Кулішова Вісковая вуліца бытала пустая. Спыніліся. Пасыля кароткай нарады аддзел пайшоў вуліцай далей. У сярэдзіне вёскі, на лавачцы перад валвыканкам, сядзеў чырвонаармеец. Гэта і была варты савецкай установы. Моніч і двое партызанаў ішлі наперадзе. Пясок запушаў хнія крокі. Каравульны ўбачыў іх толькі тады, каліяны спалі перадім. Зынялізь яговінтуку і прыставілі дулакносу.

— Скажашхой аднослова—дастанеш у доб. Вядзі да камандзіра атраду.

Праз некалькі хвілін выхапілі зь бярлог усю ахову валвыканкаму. Забралі іхнюю зброю і амуніцыю, узялі харчы й вялікі мядзяны чайнік.

— Хто з вас камандзір аховы? — запытала Моніч у людзей, што стаялі ў аднай бялізьні з паднятымі ўверх рукамі і трэсліся ад страху.

Усе маўчалі. Аднак вызначыць камандзіра было няцяжка.

Моніч загадаў яму выйсыці наперад і весьці на кватэру старшыні валвыканкаму. Пайшлі туды й «навялі парадак»: загадалі аддаць зброю, акты валвыканкаму й пячаткі. Хутка ўсё абшукалі. Забралі каля пуда цукру і значную колькасць махоркі. Моніч звярнуўся да старшыні валвыканкаму й паказаў яму на камандзіра аховы:

— Бі яго па мордзе!

Той завагаўся.

— Ну! — Моніч падняў пісталет.

Старшыня ўдарыў вайскоўца.

— Ня так! Бі як сълед!

Старшыня ўдарыў зусяе аль.

— Цяпер ты лупі яго!

Вайсковецтва заехаў у зубыцьвільнай уладзе, што тойаж прысеў.

Навёўшы такім чынам «тарадак», Моніч гайшоў да ватаснога праўлењня й пакруціў ручку палявога тэлефона. Звязаўся зь вёскай, каля якой нядыяўна былі. Ужо ведаў, што там стаіць карны батальён. Загадаў тэрмінова паклікаць да тэлефона камандзіра па вельмі важнай справе. Праз хвіліну ўжо гаварыў:

— Паведамляю, што Моніч з аддзелам уварваўся ў Куляшова, абязброй салдат, забраў правіянт і добра набіў морды камандзіру аховы і старшыні валвыканкаму. Хто гаворыць?.. Гавару я... Моніч...

Наблізіў дула пісталета да тэлефона і стрэліў каля трубкі:

— Гэта мой подпіс.

Пасыля гэтага Моніч бразнуў з усія сілы тэлефонны апарат аб падлогу і выйшаў з праўлењня. Сабраў сваіх. Накіраваліся на поўнач. Праз гадзіну павінна было сьвітаць.

Прайшоўшы кіляметар за вёску, аддзел павярнуў на вузкую мяжу, а зь яе — на луг. Не пакідаючи сълядоў, хулка зьніклі ў лесе...

Колькасць забітых Монічам бальшавікоў не паддаецца ліку. Ды гэты ўлік, у адрозненіі ад партызана Чырваницы, ніколі не рабіўся, хая расстрэльвалі пасыля кароткага допыту на месцы толькі

бальшаві коў, а тых, што прымазваліся да іх з шкурных інтарэсаў, адпускалі ў бальшыні выпадкаў пасля фізычнага пакарањня шомталам ці нагайкай з пагрозай расправіца ў наступны раз, калі толькі ня возмущаза разум.

Найбольшую вядомасць Моніч набыў за межамі СССР пасля затрымання ім міжнароднага цыгніка. Праз Халопеніцкі і Крупецкі раёны праходзіць Маскоўска-Брэсцкая чыгунка. У красавіку 1921 г., адразу ж пасля савецкага дагавору, што разьдзяліў Беларусь на дзве часткі, па гэтай дарозе ўзнавілася непасрэдная сувязь Масквы з замежжам. Акрамя мясцовых цыгнікоў, шподзень пачаў праходзіць па ёй міжнародны кур'ерскі Парыж—Вена—Варшава—Москва—Маньчжурыя з выгоднымі вагонамі. Гэты цыгнік прызначаўся не для простых савецкіх грамадзянай. У ім звычайна хадзяла бальшавіцкая эліта для наладжвання дыпламатычных і эканамічных сувязей з замежжам. Моніч ня толькі ведаў расклад руху цыгнікоў пагэтайліні, аднак дасканала зарэйстраўпаў усё пра цыгнік, якімасабліва цікавіўся.

На пачатку траўня, ранім ранкам, недалёка ад станцыі Прыяміна, дзе чыгунка праходзіць праз лес, быў разьведзеныя рэйкі. Заўважыўшы гэта, машыніст міжнароднага цыгніка спыніў яго. Адразу ж састаў быў акружаны адзінкам Моніча. Калі не лічыць некалькіх адзінковых стрэлаў, то колькі-небудзь сур'ёзна га супраціўлення партызаны не сустрэлі. Ня так многа часу заняла і праверка дакументаў, асабліва пасля пагяджання, што той, хто ня мае пасьведчання, адразу ж будзе расстралены.

Аблюбаваўшы зараней калі дарогі невялікі паўкруглы ўзгорак, што амфітэтрам узвышаўся над палянай, Моніч загадаў:

— Усіх з партыйнымі белетам — на паляну. Астатнія — на па горак!

Праз п'ёны час на паляні стаяла калі шасцідзесяці ведамых камуністаў. Парэрэты некаторых зь іх не адзін раз сустракаліся ў савецкай прэсе. На схіле пагорку разьмесьцілася чалавек восемдзесят. І на тых, хто стаяў на паляні, і на тых, хто заняў пагорак, быў наведзены партызанская вінтоўкі. У тых, што на паляні, выгляд быў

сталоханый няшчасны: яны чакалі рассстрэлу. Магчыма, некаторыя зь іх навату зрадаваліся, калі камандзір партызанаў, алабраўшы найбольш магутных байцоў сасвайго аддзелу, загадаў:

— Сыцягніцез гэтых «будаўнікоў сацыялізму» порткі ды ўсыпце кожнаму па пяцьдзесят шомпалаў. Насіце — не губляйце, Моніча не забывайце — дадаўён, звяртаючыся да бальшавікоў.

А потым, зірнуўшы на ўзгорак, сказаў тым, што ліпелі на схіле:

— Ахвя руйце ў нашую зялёную касу! Хто колькі можа...

І ўсылед крыкнүй партызанам:

— Абдзярышце іх як ліпку! Бяз грошай хочуць спектакль глядзець?!

Добрасумленнае выкананьне ўсіх гэтых загадаў заняло ня больш якадзіну часу. Бальшавікі, съяўшы зубы, перанеслі экзекуцыю, хаяя некаторыя зь іх паслали яе ня малі падніцца з зямлі. Ніадзін бальшавік нагэты раз ня быў забіты. Савецкая прэса паведаміла пра партызанскі налёт, аднак, па прычынах ведамых, змаўчала пралупшоўку.

Партызанскі налёт на міжнародныя цягнікі з абрэзай «дзеяньнем» малікаў³⁶⁰ і грамык³⁶¹ таго часу давёў чэкістамі Масквы да шаленства. Яшчэ раней, чым партызаны наехаць на ваблівіх дастанцыі Прыйміна вёсак, пацярглі барысаўскія члкісты, якіх Москва зняла з пасадаў і аддалапад судзятое, што «ни справіліся з зліквідацыяй бандыпізму». ЗМасквы настанцыю Прыйміна прыбыў стацыйальныя вялікі чэкісткі атрад Лісоускага. Бальшавіцкая помста абрушилася, упершую чаргу, на мірнае сялянства.

У адзін із дзён траўня 1921 г. Барысаўская гарадзкая міліцыя загадала жыхаром шэррагу вуліц, што вялі ад ускраіны гораду да турмы, не выходзіць са сваіх дамоў і зачыніць усе вокны, дзвёры і брамы. Празь некаторы час па гэтых вуліцах пад узмоцненым чэкісткім канвоем прайшлоў тысячны сялянскі наступ. Тут былі багатыя й бедныя, старыя й дзеці, мужчыны й жанчыны, хлопцы — кроў з малаком — і няшчасныя калекі. Тут быў пойманы ўсе жыхары роднае вёскі Моніча Вялікія Жабрычы, вёскі Кругліца, адкуль паходзіў Грабянок, і разам са сваёй вёскай Перасіка Двор і шоў

схоплены Мавідовіч, запухлы мадлабояў тварамі скручацымі за сяпнай рукамі. Тут ішлі таксама сяляне з васьмі вёсак, найбліжэйшых да станцыі Прыйяміна.

З вялікай апэратыўнасцю атрад Лісоўскага арыштаваў мірных жыхароў, аднак барацьбе з Монічам ня бачылася канца. Гэта натуральна, бо вырас ён у барысаўскіх лясох, а не на Арбаче, Плющысе, Кароўім Бродзе або на якой-небудзь іншай маскоўскай вуліцы, дзе выгадаваліся прыехаўшыя на Беларусь чэкісты. Партызаны як бы скрэзъ зямлю правальваліся, больш того, яны рагтоўна зьяўляліся ноччу ў вёсках і зьнішчалі напаўсонных чэкісту. Ведамы вігадак, калі рэзыкуючы быў пазнаным, Грабянок зъявіўся ў Халопеніцкае раённае аддзяленніе міліцыі, адэжамэндаваўшыся чэкістамі атраду Лісоўскага, загадаў аддаць яму ўсю зброю, што яны зрабілі.

Тымчасам надзвычайная тройка ЧК судзіла ў Барысаве сялян як саудзельні каў партызанаў. Штоночы на Батарэі, ужо палітыя крываючо паўстанцаў, прыводзілі на расстрэл групы сялянаў. Усяго было расстраляна каля трохсот чалавек. Адначасна ЧК павесіла аб'яву пра ўзнагароду тым, хто заб'е Моніча і Грабянка, і пра яшчэ большую ўзнагароду тым, хто скопіць іх жывымі. Алюшняе адпадала: вельмі дасьведчанымі партызанамі былі Моніч і Грабянок, каб жывымі дацца ў руکі. Першы запінуў Грабянок — яго падпільниваў і застрэліў Мікалай Літовец. А празь некаторы час сын лясыніка з вёскі Радзіца забіў Моніча, калі той спаў у гумні вёскі Малыя Жаберичы³⁶².

Першым закапаць Моніча ў ні кому ня ведамай магіле, чэкісты доўга зыдзяжваліся над ягоным целам. Казалі, што ў гады Другое сусьветнае вайны сяляне ў літаральным сэнсе гэтага слова разарвалі на кавалкі забойцу Моніча. Цяпер цяжка праверыць гэты факт, аднак з вялікай долей верагоднасці можна меркаваць, што гэта так.

Чырванец (Чырвонцаў)

У. Н.

беларус, настаўнік, жыхар г. Чэркаса. Меў у той час 35 гадоў (1886 году нар.)

А. П.

беларус, былы член ВКП(б), выключаны зь яе ў 1926 г. Меў у той час 26 гадоў (1895 году нар.)

Пад прозвішчам Чырванец — скарочанае ад Чырвонцаў — дзейнічаў шырака ведамы ва ўсходняй частцы Беларусі партызан. Нарадзіўся Святаслаў Чырвонцаў у сям'і буйнога абшарніка Мсьціслаўскага павету Магілёўскае губэрні. Першая сусветная вайна не дазволіла му скончыць тэхналагічны інстытуту Пецярбургу, пасля адмысловай падрыхтоўкі ён трапіў на фронт як таручнік царскай арміі. Служыў у драгунах, быў тройчы паранены, за сваё геройства ўзнагароджаны афіцэрскім Георгіеўскім кръжакам.

У 1918 г. вясковая галечазабіла бацьку Чырванца, спаліла ягоную сядзібу. Аднак нідзе йні колі сам Святаслаў Чырванецня помсыціўся сялянам. Ённе падаўся ні да Дзянікіна напоўдзень, ні да Ю. Отвеніча на поўнач, погляды якіх не падзяляў, а, вярнуўшыся на родную Магілёўшчыну, п'ёны час настаўнічаў, арганізаваў конны партызанскі аддзел, які моцна даўся ўзнакі камуністам. І з цігам самага кароткага часу Чырванец стаўся адным з найбольш знаных партызанаў на Беларусі.

Нягледзячы на адносна вялікую колькасць звестак пра Чырванца, паразнальна зь іншымі партызанамі Беларусі, нялёгка вызначыць, чым ён кіраваўся падчас сваёй дзейнасці, што было ягоным унутраным рухавіком. Беларускі драматург Васіль Шашалевіч³⁶³, які, трэба думаць, асабіста добра знаю Чырванца і прысьвяціў яму п'есу «Воўчыя ночы», укладае ў вусны свайму галоўнаму героя такія слова: «Усюды, дзе ступіць нашая нага, агонь сялянскіх паўстаньняў будзе пальхаць да самага неба. І гэта будзе

сялянская рэвалюцыя супраць бальшавіоў, рэвалюцыя, якой яшчэ ня бачыў съ свет. Крываў ай бурай мы пранясемся над краем. Сяляне вогненнай саранчой наляяцца нагарады і праглынуць іх»*.

Не беручы пад увагу спэцыфічную тэатральную мову, зусім не ўласцівую жывому Чырванцу, трэба ўсё ж такі зазначыць, што ў гэтым маналёгу амаль цалкам перададзена ягоная сутнасьць. Німа ніякага сумніву, што Чырванец лягта ненавідзеў бальшавікоў і бязылітасна распраўляўся зь імі. У гэтых адносінах ён карыстаўся сымпатыяй усіх, хто ненавідзеў бальшавізм. Аддавядзе сапраўднасці ўсе, што ён крываў ай бурай пранёсся па вялікай тэрыторыі. Аднак, налятаючы калі не на гарады, то на мястэчкі, ён зынішчаў ня толькі бальшавікоў, але і мірнае насельніцтва. Калі ж улічыць, што мястэчкі Беларусі насялялі амаль выключна гебраі, то налёты на іх Чырванца, пры падгрыванні пэўнай часткі сялянства, негазьбежна выліваліся ў старыя традыцыйныя яшчэ для Расейскай імперыі, гебрайскія пагромы. Антыбальшавіцкая і дзялёгія і заганная тактыка зрабілі Чырванца пэўнай ступені партызанам, аў пэўнай — бандыгам. Праўда, ён значна адрозніваўся ад шырака ведамага ўсёй дарэвалюцыйнай Магілёўскай губэрні крымнальнага злачынца Кабзара, які арабаваў дзясяткі банкаў і цэркваў. Аднак Чырванец адрозніваўся таксама ад тых палітычных партызанаў Беларусі, як Семянюк, Моніч, Воранаў, Жыгалавы, Нілёнак, Таварас і іншыя. Каб ня быць галаслоўнымі, пяройдзем дабольш падрабязнага разгляду дзейнасці Чырванца, аднак перш короткаспынімся нахарактарыстыцы тэрыторыі, дзе гэтая дзейнасць практыкала.

Калі антыбальшавіцкае змаганьне Моніча, Семянюка, Воранаў і іншых расцасці праклася на адзінства трыраёны, дык Чырванец дзейнічаў на тэрыторыі, якая ахоплівала раёны: Чэркаўскі, Горы-Горашкі, Дрыбінскі, Расцянянскі, Месьцілаўскі, Чавускі, Крычаўскі, Хіславіцкі, Шумяцкі, Прапойскі, Хоцімскі, Касцюковіцкі, Краснапольскі і Кармянскі. Ягонай рэзыдэнцыяй з'яўляўся бадай сумежныя вялікія лясы — Цёмны, Ліменічына, Ветрынскі й Гронайскі, што разълегліся на дзясяткі кіляметраў. Драбнейшыя бары, дубровы і гаі злучалі ўсё гэтыя лясы ў яшчэ большым адіх Бранскім лясным масивам.

У Цёмным Лесеадзел Чырванца зъявіўся каля 1921 г. Да яго тут было некалькі больш дробных партызанскіх адзелаў, аднак яны ўсе разам неадыгралі такой ролі, якія збройнае аўяднанье.

Адзел Чырванца, які ён называў эскадронам, налічваў блізу 60 барацьбітоў, а ў часе вялікіх агерацый да яго самохаць далучаліся сотні тутэйшых сялянаў. Чырванцуцы быті вельмі добра ўзброеныя, маючы, акрамя вінтовак, рэвалвераў, гранатаў і шашак, яшчэ два кулямёты. А ў дадзенак іхня заўсёды добра падзяленая кавалерыйскія коні дазвалялі і м хутка зъмяніць месца побыту і доўгі час быць няўлоўнымі. У гэтых адносінах Чырванец нагадваў ліскагапартызана Нілёнка. Бліжэйшымі памочнікамі Чырванца былі Віктар Гарнастaeў, сын сяятаразь сяла Рай Смаленскага павету, і Кузьма Рабцau — унтарафіцэр царскe армii, селянін зь вёскі Віхраны Мсьціслаўскага павету, дзе Віхра ўпадае ў Сож. А з шараговых чырванцуцай найбольш ведамыя Каңдрат Кажан, Піліп Кот і Ільмох Багор.

Чырванец меў вялікі съпіс зь пералікам імёнаў камуністаў, камсамольцаў, камісараў, чэкістаў, старшынь камунаў і саўгасаў і г. д. па ўсіх раёнах, якія ён кантраляваў. Зынішчыўшы таго або іншага камуніста, ён выкрэсліваў ягонае імя са свайго съпісу і ўкладаў яму ў рукі паперку з такім тэкстам:

Дадвеная камісару (імя) у тым, што ён камандыруе
ецца народным месьціцам Чырванцам на той съвет, па-
караным за свае злачынствы (ішоў пералік злачын-
стваў) перад працоўным народам.

Чырванец забіваў не адразу. Схопленаму ім бальшавіку ён спачатку выбіваў зубы, выколваў вочы, адразаў вушы й нос, выразаў на сыпіне і грудзёх зоркі і г. д. Жахлівы тады быў час, аднак сярод людзкіх пачвар Чырванец, безумоўна, займае адно зь першых месцаў. Чырванец сыстэмнайчына перарэзваваў ўсе тэлеграфныя й тэлефонныя драпы. Не пасыпяючы злучыць іх у адным месцы, якія адразу пераціналіся ў другім або ў некалькіх адразу. Фактычна тэлеграф і тэлефон за ягоныя часы амаль ня дзейнічалі. Пошта

рэдка даходзіла да адрасагаў, перахопленая па дарозе Чырванцом. Аднак паштальёнам ён не чагаў, дасылаоны зь імі свае пагрозы раёным уладам. Газэты адбіralіся ў першую чаргу. Савецкая пропаганда ўплыўвала напартызанаў толькі ў тымсэнсе, што распальвалайхлюдоўнянавісьць да Саветаў. Іх цікавілавылучна то, што робіца на франтох і граніцах. А пасля прачыганаўня газэты ўжываліся на цыгаркі.

Чырванец спаліў бадай усе будынкі савецкіх установаў. Зьнішчаліся таксама дашчэнту сховішчы збожжа й бульбы, ільну й сена, млыны й маstry, цагельні й смалакурні, бровары й тартакі. Пры ім заўжды ўночы недзе на небе палыхала зарыва, а часам і некалькі. Калі Чырванец падпальваў такі будынак, дык яго зусім не цікавіла, ці далёка ад гэтага будынку стаіць сялянская хата і ці на дзьве ў гэты час вядома, таму нярэдкоз ласкі Чырванца выгаралі цэлья вёскі. Ён падпальваў таксама на румох дровы й бярвеньне, прызначаныя для сплаву па Сажы і ягоных прытоках. Натым жа Сажы, ля мястэчка Карма, Чырванец затрымаў і спаліў пасажырскі параход «Парыскай Камунай», што ішоў з Гомеллю ў Прапойск. Аднак калі на рацэ Усьвяты вяліскі партызан Воранаў, пагапіўшы захоплены ім бускі рна-пасажырскі параход, адпусціць усю каманду й нешматлікіх пасажыраў, дык Чырванец забіў усіх гебраў, якія былі на параходзе.

У Чырванца меўся глян, паводле якога ён рыхтаваўся захапіць гарады Чэркаску, Чавусы, Крычаў і мястэчкі Прапойск, Хоцімск, Касцюковічы, Краснапольле. Сыпярша быў зроблены напад на Краснапольле*, які закончыўся дзікім гебрайскім пагромам, бо перад тым местачковыя камсамольцы арганізавалі атрад для змагання з Чырванцом і забілі чырванцуца Кандрата Кажана. (Між іншым, з гэтага самага Краснапольля паходвіў адзін з 26 бакінскіх камісараў Я. Зэвін³⁶⁴.) Два дні панаваў тут Чырванец, а адыхаўчы, спаліў мястэчка. Па дарозе да Цёмнага Лесу ён перахапіў

* Шышалевіч Васіль. Воўчыяночы. (Драматычныя абрэзы. Воўчынагава.) // Узвышша. 1929. № 7. Б. 45.

харчовую дапамогу АРА*, што прызначалася савецкай уладай красна-польскім камуністам. Лёгка прадбачылъ, што малю чакаць іншыя гарады, пазначаныя ў пляне Чырванца.

Семгод, даўжайкі хто іншы з беларускіх партызанаў, змагаўся з бальшавікамі Чырванец. Ён быў нязлоўны ня толькі таму, што меў зухаватых дзяцюкоў і добрых коней. Ні адзін карнаградня ўстанеў буй перахапіць ягоны эскадрон. Ведамы выгадак, калі пасыля аднае такое няўдале пагоні за ім Чырванец праз паштальённа даслаў начальніку Мсьціслаўскае міліцыі грошы й цыдулку: «Купі сваім коням аўса. Чырванец». Чырванец быў нязлоўны таксама таму, што, акрамя падрымкі з боку насельніцтва, ёнмеў сваіх агенцтваў у рабочых міліціях, а паміж імі асабліва дапамагаў яму начальнік мсьціслаўскага крымінальнага відэу Лагапкін. Гэтыя агенты загадзя пагаджвалі Чырванца абусіх небясыпеках, што му пагражалі.

Першым згінуў схоплены чэкістамі Віктар Гарнастаю. Прадчуваючы, што набліжаецца ягонае выяўлененне, Лагапкін вырашыў бязь съедзтва і суда забіць яго. Ён, як кажуць, прапанаваў Гарнастаеву, што сядзеў у адзіночнай камеры турмы, сімуляваць хваробу, і тады, маўляў, Лагапкін, пераводзячы ягоў бальніцу, дапаможа яму ўцячы. Даў верыгэтаму Гарнастаю і, сапраўды, выдаў сябе захворага, аднак па дарозе Лагапкін забіў яго стрэлему патыцішу, затруйніўшы потым чэкісту, што «канік ня ў стане быў перамагчы сваю нянявісіць да бацькі». Аднак пра звіншчылікі часіншыя съведкі выявілі гэлага подлага пірваваротні, і ён быў самім бальшавікамі расстрэляны.

Другім згінуў у рукі ЧК пасыля жорсткай сутычкі ля вёскі Перасідзеніне Кузьма Рабіцу. Незадоўга перад тым ён у выніку цяжкага паранення ў Мсьціслаўскім раёне згубіў руку.

І ўрэшце, на пачапку 1925 г. прыйшла чарга й няўлюнага Чырванца. У «Справаўднай Калінінскага акурговага выканаўкаму за тэрмін з жніўня 1924 г. па 1 красавіка 1925 г.» чытаєм:

На працягу сьнежня, студзеня й лютага месяцаў амаль уся ўвагаміці была звернутая на ліквідаванье не рэшткаў старога бацькызму, а таксама і аформленія бацькы Чырванцова, што апошнім часам дзеялічала

на тэрыгорыі Мсыцілаўскага раёну й сумежнае часткі Смаленшчыны. У выиснаве на пачатку лютага банда Чырванцова, а таксама бандыгтыШуп, Гарасічін, Жук і значная юлькасыцьсаудзельнікаў ўкрывальнікаўбылі зпоўленыя. Па трох крымінальных бандах затрыманыя і ўвязненыя 53 асобы*.

Чырванец быў расстраляны. Так закончыліся «воўчыя ночы»³⁶⁵. Беларускі народ не захаваў пра Чырванца і ёлых устадмай. І сапраўды, калі думаеш пра ягонае актыўнае антыбальшавіцкае змаганьне, дык адначасна ўстаноў у памяці і заспяняюць гэту барацьбу сотні скрываўленых ценяў замучаных ім няявінных чэсных працаўнікоў.

Трапны назоў даў сваёй п'есе «Воўчыя ночы» ўзвышэнец Васіль Шашалевіч.

Звычайна леў і тыгр аздабляюць сабой дзяржаўныя гербы. Чаму ня воўк? Трапіўшы ў клетку, леў і тыгр спакойна ўкладваюцца на ейнай падлозе ды дзвіяцца на лідзея, чакаючы ад іх екі. І толькі адзінвоўк безупынку бегае з кута ў кут, скватнапрагнучы волі, сумуючы палесе. І леў, і тыгр, падпрадкуючыся бізуну, скачуць праз абручы іштицыруюць назадніх лапах. А хто, калі й дзебачыў асвоенага ваўка? Паспрабуйце бліжэй падысьці да ягонае клепкі. Воўк адразу ашчэрышціа ітака какама сваёіклы. Нават калі, працягваючы кавалак мяса, вы добразычліва ўсіміхнечеся яму, ён зірне на вас позіркам, у якім гарыць ніколі ня згаснья няnavісць.

Фульгур
(Раман Ільлін)

У 1923 г. гасція працяглага змагання быў забітыя ліскі гімназіст, сын селяніна Раман Ільлін. Некалькі гадоў толькі адняягона мянушка «Фульгур», што на мове рымскіх легіянераў значыла «маланка», наводзіла жах на бальшавікоў усяго Вялікага павету. І цяпер, прыглядаяючыся дамёртвага целакволага бязвусага юнака, яны сваім вачам веры не давалі, што гэта і ёсьць страшны, няўлоўны Фульгур.

Выпрасаюныягоныя кішні, чонавецзнайшоу акрываўленую фотакарточку дзяўчыны з доўгай касой і таксама акрываўлены томік вершаў. Разгледзеўшы з цынічным каментарам фотакарточку, ён парваў яе, а потым кінуў у гразы і кніжку:

— У агонь лёрда! Няхай жыве Дзямян Бедны³⁶⁶!

Другі чонавец, што стаяў побач, з дакорам паківаў галавою й падняў кнігу. Прачыгаў зь цяжкасцю цо па складох:

— Байран³⁶⁷. «Чайльд Гарольд»... — і сказаў свайму другу: — Давай, Ваня, скруці м сабачую ножку. Папера тонкая.

Нічыпар Сапляк

Нічыпар Сапляк — беларус, селянін, ураджэнецвёскі Стратічава Хойніцкага раёну БССР. Ён належаў да маленյкае, аднак актыўнае партызанскае групы, што складалася толькі з чатырох самаахвярных змагароў. У Гомельскай газэце «Палеская праўда»³⁶⁸ многа пісалі ў той час пра гэтую групу. Амаль з нумару ў нумар на ейных старонках зъмешчаліся зацемкі над загалоўкамі: «Зноў кат Сапляку», «Съмерць бандыту Сапляку», «Дзякую таму, хто заб'е недабітага балахоўца Сапляку» і г. д. Наўрадці чыпаў гэтую шэршту газэцы Нічыпар Сапляк, аднак сапрауды ёндаўся ўзнакі большавіком Гомельшчыны. Станапку групу ўзначальваў былы афіцэр. Потымёні двайніцы загінулі ў няроўнай барацьбе.

Тады гэтае змаганьне, што сталася яшчэ больш няроўным, працягваў значны час адзін Нічыпар Сапляк. Сярод белага дня зъявіўся ён у вёску Астрагляды, зайшоў у памяшканье аднайменнага тутэйшага сельсавету і заб'оў ягонага старшыню камуніста, ад якога стогнам стагналі аколішнія сяляне. Шмат крыўды ўчыніў сялянам «селькор» — савецкі вясковы карэстандэнт —

* Мястэчка Краснапольлемелаў 1931 г. 2272 жыхароў. З іх беларусаў было 40,4 %, гебраў — 58,8 %, іншых — 0,8 %. (Мястэчкі БССР у рэканструкцыі пэршыяд Змагар’я — абсьядаваньня, праведнага Нацкамісіі ЦВК БССР і яўрэсктарам БАН у сакавіку — красавіку 1931 г. Менск, 1932. 55б.)

Стралічаўскага сельсавету, друкуючы ў мясцовых газетах данос за даносам якімдразу наступнічалі арышт ітурма. У 1928 г. на Вялікдзень, калі моладзь, а зь ёй камсамолец-карэспандэнт гулялі на вуліцах, у вёску нечакана ўехаў Сапляк. Ён звярнуўся да моладзі з традыцыйным павіншаваньнем «Хрыстос Уваскрос!» і адразу ж не зильваўся скані, застрэліў карэспандэнта, сказаўшы: «Трымай, сабака!».

Чальры, амо' гіць разоў Сапляк затрымліваў пошту паміж Брагінам і Хойнікам. Незабіваючы паштальён, ён спальваў баул з дзяржаўнай карэспандэнцыяй. Звычайна ён паяўляўся ў поўнай міліцыйскай форме, зьбіваючы з панталыкі тых, хто ня ведаў яго асабіста. Аднойчы ён зъявіўся ў саме мястечка Хойнікі на пільно ѹ забраў усё зь ейнае касы. З такім жа посьпехам ён наведаў аддзел дзяржаўнага банку ў мястечку Брагін, пакінуўшы цыдулку: «Мужыцкія грошы на змаганьне з балшавіцкімі гадамі цалкаматрымаў балаховец Нічыпар Сапляк».

Нарэшце раённае ГПУ накіравала на барацьбу з партызанамі Нічыпарам Сапляком адмысловы атрад. Яно ж усёды абвясціла аб вялікай грашовай узнагародзе за ягонае забойства. Сапляк вымушчаны быў пакінуть і амаль падпірадкаваны яму аднаму перад гэтым раён, і сваю асабістую рэздэнцыю — вёску Чахі. Увесень 1928 г. ён перахоўваўся ў непраходных балотах каля вёскі Пагане. Аднак лёс апошняга самога партызана быў вырашаны.

Суды ў балатах Сапляку прыносиў за грошы ежу адзін вясковы хлапец. Гэты хлапец выдаваў сябе ў вачох партызана за пакрыўджанага савецкай уладай, а ў сапраўднасці зъявляўся праvakатаром. Аднойчы, нясучы Сапляку бліны, хлапец, убачыўшы яго, нечакана ўдарыў, як у бубен, у бляшаныя талеркі і адразу ж

* APA (ARA скр. адапт. American ReliefAdministration — «Амерыканская Адміністрацыя Дапамогі». 1919—1923 гг., кіраунік Г. Гувэр) — арганізацыя, створаная ЗША для аказання дапамогі єўрапейскім краінам, якія пацярпелі ў гады Першага сусветнага вайны. APA пазней аказала істотную дапамогу падчас голаду 1921 г. у Паволжы, дзе выратавала ад смерці сотні тысяч людзей. Гэта не першы раз, калі потым балшавіком абынаваціца APA ў шпёнскай дзеянасці спыніць ейную працу на тэрыторыі РСФСР і БССР.

ніцма паваліўся на зямлю. Сапляк усё зразумеў і рынуўся ў цякаць. Аднак сыгнал правакатара быў пачуты прыведзеным ім у балаты атрадам і восем куль затрымалі Сапляка.

Наколькі Сапляк быў фізычна моцны, съведчыць тое, што на ват восем куль яго не забілі, а цяжка паранілі. Яго прывезлы ў Хойнікі і крыху падлячылі ў местажковай бальніцы, каб ён меў магчымасць хадзіць у часе суда, што прыгаварыў яго да смерці. Гэты прысуд Сапляк выслухаў спакойна і аб дарахаванні не прасіў. На рассрэдзяло цягнулі па зямлі, бо пасыла ранаў ёняшчэ не хадзіў. Перш чым яго дабілі, Нічыпар Сапляк пасыпей пабожна перахрысьціца.

Каля будынку Хойніцкага райвыканкаму знаходзіўся съметнік. Разгробшы съмецьце і выкапаўшы пад ім яму, бальшавікі закапалі ў ёй аднаго з апошніх беларускіх антыбальшавіцкіх партызанаў — Нічыпара Сапляка, накі даўшы на ягоную магілу зноў съмецьце. Правакатар атрымаў ад ГПУ ўзнагароду.

Грамабой

Востры на язык і быстры на руку матрос Грамабой Сваю мянушку атрымаў ад роднага, авенага славай крэйсера «Грамабой», імя якога залатымі літарамі гарэла на хвацка заламанай матроскай бесказырцы. І ён поўнасцю апраўдаў гэтае сланунае імя. Пранёсся Грамабой празь некалькі паветаў і пакі нуў яркі сълед у гісторыі грамадзянскай вайны. Пра ягоную съмеласць успамі налі шэптом старыя.

У адзін зь ліпеньскіх вечароў 1919 г. па ходніку аднёй з вуліц містечка Ўсьвяты Вяліскага павету ішлі дзьве камсамолкі. Усьлед за імі ехаў па бруку кавалерист з арліным профілем і выраз-

* Справа здача Калінінскага Акруговага Спаўніячага Камітэту Савета Рабочых, Селянскіх і Чырвонаармейскіх дэпутатаў Першаму Акруговаму Зьезду Саветаў аўстановішчынаў круга і аў сваёй працы затэрмін з жніўня 1924 г. па 1 красавіка 1925 г. Клімавічы, 1925. Б. 159.

ны мі чорнымі вачыма. Ссунышы на бок бесказырку, ёнхрыштымтэнам вёў:

Врагу не сдаётся нашгордый «Варяг»,
По шады никто не желает...

Не звяргаючи на яго ўвагі, камсамолкі ішлі й гаварылі пра партызанаў. Рагам адна з дрыжыкамі ў голасе зауважыла:

— А ўсё ж мне хацелася б убачыць гэтага самага Грамабоя.

І на іхні вялікі жах, кавалерыст, на якім замест галіфэ былі шыранэзныя штаны-клёш, скаваў:

— Ну, што ж, паглядзіце на альбатроса-матроса.

Камсамолкі зъялелі, у іх падкасліся ногі, а Грамабой ссунуў бесказырку на папытіцу й нясьпешлі ва паехаў далей, нагиваючы пра герайчнага «Варяга»:

Не думали, братцы, мы с вами вчера,
Что нынче умрём под волнами...

Не пад хвалімі загінуў Грамабой. Дзесяці ў глухіх бельскіх лясох звалілася назаўсёды зь ягонае кучараўае галавы бесказырка³⁶⁹. Аднак запое назаўсёды рась пісаўся ён на картах грамадзянскай вайны, і засталася пра яго ў народзе харошая памяць.

Браніслаў Таварас

У крыві і слязах гатаплі бальшавікі Вяліскае народнае паўстанне. Усамыагні гэтага паўстання можна бы любачыць съветлашэрья шынялі вялікіх гімнавістай. Шмагіх загінула аднак яшчэ больш пайшло ў лясы, каб адтуль працягваць змаганье не з ворагамі Башкайшчыны. Нельга ня ўспомніць іх са зьдзіўленнем і ўдзячнасцю. І адным зь першых прыгамінаецца летувіс, сын фельчара Браніслава Тавараса.

На пачатку чэрвеня 1920 г. у Вялікім тэатры давалі канцэрт для чырвонаармейцаў. За раплем, на бліскучай паверхні якога віднелася вышыганае цвіком кароткае лаянка вядомыя слова, сядзеў ведамы ўсёй краінёсівы кампазытар — бежанец з галоднагай халоднага Петраграду. З клявішаў абадралі сланёвую косьць, аднак дастапова было толькі

музыканту дакрануцца даіх, кабу залю, як марскі прыбой, уварваўся трагічны й мужны Бэтговэн³⁷⁰. З геніяльнай сілай клікаў ён зноў чалавецтва ад пакут да радасці.

Нечакана музыку перарвалі крыкі:

— Даёшь «Волгу»! «Яблочко»! Отколи «Барыню»!

Толькі адна дзяўчына, што сядзела ў самым куце залі, слухала музыку маўкліва, з захапленнем. Ні хто не звяртаў на яе ўагі. І калі кампазытар з запалымі ад недаяданьня вачыма пастухмяна зайграў «Барыню», дзяўчынанезаўажна выйшлаз тэатру. Праз юлькі хвілін узапоўварваліся чэкісты. Адзін з іх, стукнуўшы кулаком па раялі, ажтой азваяўся стогнам, закрычаў:

— Таварышы! Недзе тут знаходзіша абнаглелы гад Таварас. Съмерць гэтаму агіднаму забойцу нашых камунараў!

А ў гэты час за горадам ішоў, не съпяшаючыся, кірункам да лесу, высокі прыгожы юнак. Гэта й быў Браніслаў Таварас, які толькі што скінуў зь сябе ў прыдарожным хмызьняку жаноцкую адзежу. А яшчэ празь некалькі гадзін за дваццаць кіляметраў ад Вялікую гарэла падпаленая ягоным аддзелам камуна.

Браніслаў Таварас загінуў зімою 1921 г. Зямлянку, у якой ён быў адзін, нечакана акуружылі трыв дзясяткі міліцыянераў. Каля дзівюк гадзін цягнуўся няроўны бой, пакуль у Тавараса не застаяўся толькі адзін пагрон. І тады ён разьвітаўся з жыцьцём, паміраючы за Бацькаўшчыну, за Эўропу, за Бэтховена.

Мікалай Зацерын

Стары драгун, вусаты вахмістр Мікалай Зацерын. Зь беларускіх драгунаў і ўланau царскай арміі ён арганізаваў невялікі, але добра абумнудзіраваны, узброены й дысцыплінаваны юнны аддзел. Пакрытыя шрамамі ад ранаў, з ордэнамі на грудзёх, запіхвашкія рубакі й меткія стралкі, яны мелі шматгадовы баявы вопыт.

У траўні 1923 г. у Вялікіх заходахіўся вялікі экспедыцыйна-карны атрад і некалькі частак Чырвонай арміі. Пасля працяглага змаганьня, карыстаючыся колькаснай перавагай, ім удалося акуружыць шэраг партызанскіх аддзелаў, у тым ліку і Зацерына.

Радасыць тутэйшых камуністай была бязъмежная, і таму яны зъ нявыказным захаглењем віталіатрад, што ішоў у цудоўны гравенеўскі дзень праз горад. Нагерадзегэтага атраду лунаў вялікі чырвоны сцяг. Побач ехаў барадаты спакойны камандзір. На карабінах віднеліся чырвоныя стужкі, і пепі байцы, хоць іня надпадружна, рэвалюцыйную песьню.

Атрад праехаў паўз будынак ЧК і падаўся з гораду. Яшчэ Вяліж быў відзён, як на далані, калі камандзір сарваў зь сябе бараду і, стаўшыся зноў вусатым Зацерыным, усъміхаючыся, крыкнуў:

— Ну, хлопцы, выйшлі з акружэння, рві цяпер чырвонае рывзё. Мышчэпаказычым бальшавікоў сваімі кінкамі!

Аб яр онаўцы Маку ня, Філіпаў, Шалепін

14 сакавіка 1921 году ў Віцебску рэвалюцыйны ваенны трывнал 15-іармії судзіў вяліскіх гімназійцаў з партызанскааддзелу Абяrona (Анушчанкі). Той, хтолюбіць французскі й немецкі сярэднявекны эпас, той, хтолюбіць Шэкспіра³⁷¹ й Віланда³⁷², той знёмы із Абяronам³⁷³ — царом лісных духаў. Менавіта пад гэтым іменем дзеянічаў на вялізной тэрыторыі трах лісных гіверстаў — Вялікага, Парэцкага й Бельскага — Анушчанка³⁷⁴.

З выключнай годнасцю і ўпружненасцю трymalіся на судзе гімназісты абяronаўты Макуны й Філіпаў. Аднак асабліва запомнілася апошняе словагімназіста Леаніда Шалепіна. Зірнуўшы на перагону заплю, Леанід адчуў, яку яго сціснуліся кулакі. Ціфер яму хацелася сказаць прачулае словазムчанымя сялянам, што дзвіліся забяronаўцам апошнім кавалкам хлеба. Хацелася прыціснуць да грудзей свайго бацьку — съятара, у якога больш нікога не заставалася на съвеце. Дый самому хацелася жыць. Яму ж было толькі 22 гады, а павуліцах белі вясновыя ручай. Аднак яшчэ раз зірнуўшы заплюён сказаў:

— У апошнім слове абвінавачаны звычайна просіць памілаваньня. Аднак я так не навіджу вас, што немагу прынізіцца нават да маленъкай просьбы. Хвіліну перад тым я чую, што гэтamu рэўваенгрыванту

рэкамэндуюць падумаць пра маё перавыхаванье. Гэты грамадзянін спадзяецца мяне, абяронуца, ператварыць у дрэсіраванага пінчара. Якая бязплузьдзіца! Шкадую, што ў мяне няма гранаты,—самы раз было б яе цяптер выкарыстаць. Няхай мне даруе Ўсявышні, а ня вы. Некалі біблейскі прарок съцвярджаў, што жывы сабака лепшы за мёртвага ільва Не! Тысяча разоў не! Мёртвылеў непраунальнаўышэй за жывогабальшавіцкага сабаку.

Развошацца чэкісты пацягнулі Шалепіна із залі, аднак ён яшчэ паспелу крикнуч: «Няхай жыве Незалежная Беларусь!».

Марк Сінічынскі

Ягозаўёды называлі несаграўднымі прозвішчам, амянушкай— па назве вёскі Сінічына Чэпельскай воласці Вяліскага павету, дзе ён жыў жыцьцём земляроба. Каті вяліскія партызыаны звычайна аб'ядноўваліся ў аддзелы, дык Марк Сінічынскі дзеянічаў адзін, нагадваючы гэтым старога зубра-адзінца. Загартаваны ў баёх Першае сусветнае вайны, пра пахнуўшы да кась цей ружэйным маслам франтавы салдат, ён навагміж самых храбрых партызыанаў вылучаўся сваій смеласцю. Сярод белага дня ёнкінуў гранату ўжно Чэпельскага валаснога ваеннага камісарыяту, а праз гадзіну, затаўшыся ў прыдарожным алееніку, меткім агнём прымусіў разбегчыся пяцёх міліцянераў, якія хадзелі звязаць яго жывым Асабліваненавідзеу Марк харчовых камісараў: ён жанапежаў дагматных хлебаробаў.

Аднойчысялянє Чэпельскаеволасці везьлі ў Вялікія здаванія у лік харчразвёрсткі сена. Амаль накілямэтар расцягнуўся скрыпучы або зь гацідзесяці вазоў. Нечаканакаля вёскі Градзянкі на сустрачім выйшаў з гаю Марк і загадаў зваліць усё сена ў адну кучу. Сялянє паслухаліся, і Марк падтапіў сена. Польмі ўскінулася вышэй лесу, а дымбы ў відаць угорадзе, запятніцаць кіляметраў.

— Ну, а цяпер, дзядзькі, запальвайце піпкі, пакуль агонь не пагас, — праганаваў Марк, выцягнуўшы кісёт і лопільку — Няхай бальшавіцкія крывасмокі ў горадзе дзвіяцца, як нашае добро гарыць. Мужыкі касілі — мужыкі і стапілі.

Жывымён у рукі ня даўся. Ягонае вялікае мёртвае цела ў старым салдацкім шыньялі, прабітым кулямі, быlopрывезена ў горад і два дні ляжалаў двары ЧК. Камсамольцы ўсунулі яму ў ротакурак ікідалі камы гразі на адкрыты мёртвы твар Марка Сінічынскага. А загрубелья ад работы паўтудовыя мужыцкія кулакі так і засталіся съіснутымі ад нянявісьці.

Нілёнак Паўлюк. Нілёнак Іван

У Маклакоўскай воласці Вяліскага павету Віцебскай губэрні зь незапомных часоў існавала вёска Вароніна. Яе жыхары славіліся на ўесь павет як найлегчыя сплаўшчыкі й цымбалісты. Хто ведае быстрачечную гарожыстую Дзьвіну, той пагодзіцца, што сплаў лесу паёй парабуевялікага ўмельства. Іта цымбалахня ўсякі можа ўдарыць кляновай палачкай так, кабі яны, і ліздзі вакол іх і смыяліся, і плакалі. Пад Саветамі Вароніна абязлыдзеяла. Вецеррасшумагаў саламянія строжі хагаў і паваліў над калодзежамі скрыгучыя асьверы. На першы пагляд здавалася, што варонінцы вымерлі ад халеры або чумы, аднак ёсыць насывеце яшчэ страшнейшае зло—бальшавізм. Усіх варонінцаў—адстарых да немаўлятак—савецкая ўлада саславаў Сібір, бо яны прыходзіліся родзічам і сваякам братам Нілёнкам.

Жылі двабраты—Іван і Паўлюк Нілёнкі*. Прыгожыя, рослья, яны вылучаліся між сялянскімі рабінамі, можа, толькі тым, што яшчэ больш за іншых працавалі на полі і больш за іншых ненавідзелі бальшавізм. Пасля падаўлення Вяліскага паўстання Нілёнкі пайшлі ў лес, дзе арганізавалі партызанскі аддзел. Івана неўзабаве забілі, а Паўлюк змагаўся яшчэ некалькі гадоў. І байцоў ягонаага аддзелу яднала такое сардичное сіброўства, што народусіх іх з душоў наўцяплынею называў Нілёнкамі.

Бадай ніхто зь вяліскіх партызанаў не вылучаўся такой рухомасцю, як Нілёнак. Калі ўранку ён падпіў камуну пад Вяліжам, дык у той жа дзень вечарам граміў валасны выкананучы камі тэт ужо за сорак кіляметраў ад Вяліжу, пад мястэчкам Усьвяты. А на наступны дзень, пакрыўшы адлегласць яшчэ на дзясяткі кіляметраў, расстрэльваў сурожскіх камісарай. Сяляне пагяджвалі

Нілёнка пра небяспеку й кармілі хлебам. Выпадкам чэкісты, за скочыўшы ў туюці іншую вёску, зь якой толькі што выехаў Нілёнак, пыталіся ў першай сустрэчнай бабулі, куды накіраваліся партызаны. А тая, паказваючы кульбай зусім у працілеглы бок, адказвала:

— Ву-у-унь туды, дабрадзея ты мой, — і шэпгам дабаўляла: — Каб цябе пярун забіў, такога дабрадзея...

Толькі ў ліпені 1925 г. пашчасціла чэкістам злавіць Паўла Нілёнка. Спакойна трymаўся ён на судзе, а потым таксама спакойна ішоў дамесца расстрэлу. У гэты час съвітала, і ён сказаў свайму другу, што ішоў зь ім побач:

— Э-эх, братка ты мой, пакасіць бы ияпер па расе...

Закапалі яго на крутым беразе ручая Каневец. Вяночко шумны паўнаводны Каневец вымыў цела і працягнуў яго па вадзе некалькі кіляметраў. Нават мёртвы не супаюціся Паўлюк Нілёнак і зьдзейсніў яшчэ адзін свой імклівы рэйд.

С. Клімковіч у газэце «Голас Радзімы» (№ 613, 1962)⁷⁵ сцьвярджае: «Самі сляяне абясцілі галаварэза. Родны браг Нілёнка, напішы яго да няпрытомнасці, звязаў, завёз у павет і здаў савецкім уладам».

А ў сапраўднасці аднавісковец Паўлюка Нілёнка Ігнат Шманцар ня выпрываў чэкіцкіх людзіх кагаванняю і дапамогім схапіць партызана. Аднак усё роўна: уся вялікая вёска Вароніна, зь якое паходзілі Нілёнкі, была пазней цалкам сасланая ў Сібір, і ніхто з варонінцу, разам з Ігнатам Шманцарам, адтуль да родных хатаў не вярнуўся.

Прымачок

I. K.

беларус, селинін, удзельнік партызанскаага змагання на Магілёўшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Мокрае Касцюковіцкага раёну БССР. Меў конны аддзел, у якім было дваццаць дзевяць

чалавек. Дзейнічаў у канцы 1922 г. і на пачапку 1923 г. З аптыбальшавіцкіх актаў яго аддзелу найбольш ведамае забойства камуніста — дырэктара Бароўскага лесапільнага завода.

Шаволін

А. Р.

беларус, работнік, съведка партыянскага змагання на Віцебшчыне й Смаленіччыне

Беларус, селянін, удзельнічаяу Парэцкім падвігам — як партыян у Парэцкім павеце. Меў аддзел, што ісцюна ад розыніваўся ад аддзелу братоў Жыгалавых, зь якім дзейнічалі адначасна. Калі жыгалаўцам бандыстызм ня быў уласцівы, то шаволінцы звычна займаліся грабежам мірнага насельніцтва. Шаволін быў выключна трапліным спралком. Ім і ягоным аддзеламу розны час быў забіта каля двух дзясятак у міліцыйнэрэй. Шаволін загінуў у баі ў 1929 г.

Савіцкі

І. К.

беларус, селянін, удзельнік партыянскага змагання на Магілёўшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Калодліва Касцюковіцкага раёну БССР. Змагаўся адзін з 1927 па 1936 г., не ўваходзячы ні ў адзін партыянскі аддзел. Пра ягоную съмеласць съведчыць тое, што ён аднойчы прымусіў уцячы пятнаццаць міліцыйнэрэй, пасланых злавіць яго. Яму прыгісваета аакцыя, калі ў вёсцы Брацькавічы Касцюковіцкага раёну ён кінуў у акно гранату й забіў старшину Брацькавіцкага сельсавету, старшиню калгасу «Чырвоны Маяк» імя ісцвагасельсюра Рэзыдэнцый Савіцкага бабы Цярэшчанкаў Лес (8925 га), што раскінуўся каля вёсак Панькоўская Буда, Панькі, Хальчычы, Белая Дубрава.

Ру жынскі

І. Л.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскаага змагання на Лепельшчыне

Беларус, настаўнік, былы афіцэр царскай арміі. Дзейнічаў у абсягу мястэчка Бешанковічы, Чашнікі, Сянно аж да 1927 г. Меў коны аддзел.

Сыцяпан Тарасэвіч (А смолак)

І. Ю.

беларус, паэта, сьведка партызанскаага змагання на Барысаўшчыне й Лепельшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Кадубішчы каля Асечкага возера. З 1918 па 1920 г. быў у частках Булака-Балаховіча. У 1927 г. паявіўся як адзінец у лясох каля свайг роднае вёскі. У 1929 г. забіў старшину сельсавету мястэчка Беразіно, на пачатку 1930 г. — начальніка крымінальнага вышуку Бягомельскага раёну Логвінава. Дзейнічаў утой час Тарасэвічу абсягу мястэчка Бягомель, Плещаніц, Зэмбіна. Гнаны карнымі атрадамі, ён сімульяваў самабойства. Зараней набыў у Барысаве на вуліцы Папанінаў цыганоў падроблены пашпарт на другое імя, пакінуў усё сваё адзінство на беразе Бярэзіны з запіскай: «Апрыкаратакое жыццё. Тарасэвіч», перагрануўся ў новае адзінство і зъехаў у Сібір. Тамён прабыў гадоў пяць-шэсць і вярнуўся назад. У 1940 г. падпісаў у вёсцы Валокі капгласны клуб. У гэтым жа годзе забіў у вёсцы Леген фольчара — «сексота» НКВД. Падчас Другога сусветнага вайны Тарасэвіч выйшаў з лесу і служыў у німецкай патліцы. У канцы 1941 г. яго забілі савецкія партываны.

* Во́браз Па́ула Ні́лёнка адлюстроўваўся ў аповесы і беларускага пісьменьніка Юркі Віцьбіча «Лішон Габоо Бірушалайм» (Польшча Рэвалюцыі. 1933. № 2—3. Б. 147—199).

Бенгер

М. Л.

беларус, селянін, удзельнік партызанскага змагання на Барысаўшчыне

Лагыш Бенгер сваю кар'еру пачаў з пасады Барысаўскага веннага камісара і выпадкова асадліў жорсткасцю, уласнаручна расстрэльваў на Батарэях паўстанцаў і партызаноў. Празь некаторы час за нейкае сур'ёзнае парушэнне партыйнай дысцыпліны, як камуніст, ён атрымаў строгую вымову з пагарэжданнем, быў зынты з пасады павятовага ваеннага камісара й пераведзены на трэцярадную пасаду ў мястэчка Халопенічы. Тут празь месяц другі, калі з Барысава прыехаў член штаба (зашто — няведама), ён уткнад іх у лес. У аддзеле Бенгера было часамі дадвухсот чалавек. Нялішне зазначыць, што ніхто так ня зъдзекваўся над скопленымі камуністамі і членамі, як напраяту шэррагу гадоў Бенгер. Нарэшце ён зынік(кажуць, што ўцёкну Латвію), і яго не злавілі.

Воранаў

Ю. С.

беларус, літаратар, съведка і ўдзельнік партызанскага змагання на Віцебшчыне і на Смаленшчыне

Па нацыянальнасці беларус, паводле сацыяльнага становішча — настаўнік, былы афіцэр царскай арміі. Меў невялікую збройную групу (15—20 чалавек), якая складалася выключна з інглігентаў. Перш чым спаліць каператывную краму абодзяржаўны склад, раздаваў тое, што было ў іх, мясцовым сялянам аднакнаступнія рэпрэсіі да гэтых сялянаў прымусілі яго ад такой раздачы адмоўіца. Ён расспраляў мнохіх сельскіх камуністаў і камбодаўцаў. Нараць Ўсьвяты запрымаў бускірны пасажырскі параход «Камуніст», што вёў дзве баржы з хлебам з мястэчка Усьвяты ў Віцебск. Воранаў запагіў параход

і баржы, аднак каманду й нешматлікіх пасажыраў адпусціў.

Паверыўшы аб'яўленай савецкай амністыі паўстанцам і партызанам, добраахвотна зъявіўся ў вяліскую ЧК. Пры канваіраваньні яго, пешага, двумаконнымі чонаўцамі быў забіты і мі калі вёскі Дзятлава Будніцкай воласьці.

Жыгалавы

А. Р.

беларус, работнік, съведка партызанска га змаганьня на Віцебшчыне і на Смаленшчыне

Зъвесткі пра Жыгалавых — у раздзеле «Парэцкае паўстаньне. Жыгалайчына».

Съцяпан Курыльчык

А. Б.

беларус, доктар, съведка партызанска га змаганьня на Случчыне

Беларус, ураджэнец мястечка Капыль, дзеінічаў на Капыльшчыне ў 1920—1922 гг., меў утой часкаля 20—22 гадоў. Аднойчыяго захапілі некалькі міліцыянераў, аднак ёнук ёсць ад іх, кінуўшы звязку гранатаў. Пасля ітага эпізоду ўсякі съледягонызынікае.

«Барон Кіш». Музыкантай. Пушкін

Гэта імяныцы рака ведамьку свойчас партызанаў, што дзеінічалі ў Вялікім гаведэ Віцебскай губэрні і ў Парэцкімі Бельскім гаветах Смаленскай губэрні (1918—1925 гг.). На жаль, памяць не захавала падрабязных зъвестак пра іхню дзеінісць³⁷⁶. Аднак у сёроўнаіх імяны, якія сяляне вымаўлялі з любоўю, абалышавікі — з нянявісьцю, не павінны быць страчаныя.

Падбя рэзны

Я. К.

беларус, настаўнік, съведка партызанскага змагання на Бабруйшчыне

Беларус, паходзіць зь мястэчка Глусак, дзе быў памочнікам валаснога пісара. Яшчэ ў 1919 г. ягоны аддзел нападаў на бальшавіцкія абызы, што паставілі фронту боепрыпасы і правіянт. Дзейнічаў уесь час у Рагачоўскім раёне. У 1923 г. судзілі ў Менску й расстрялялі.

Міхал Хмялеўскі

А. Б.

беларус, доктар, съведка партызанскага змагання на Случчыне

Беларус, ураджэнец мястэчка Капыль, меў аддзел лікам да ста чалавек, сформаваны з моладзі мястэчкаў Капыль і Цімкавічы. Зь ягонага аддзелу найбольш ведамыя Мікалай Гемла, Шкілевіч, Коршун. У 1920 г. Хмялеўскі разам з усім сваім аддзелам уліўся ў склад Рускай(Беларускай) Даравольнай Арміі Булака-Балаховіча. Назадна Башкайшчыну ніхто зь ягонага аддзелу не вярнуўся.

Майсееў

Я. К.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змагання на Бабруйшчыне

Беларус, сын кіраўніка Бабруйскага павятовага казначэйства, капітан царскае арміі. Дзейнічаў у раёне мястэчка Глусак. Зь яго-нага аддзелу найбольш ведамыя: Майсееў малодшы — брат, Ралько — настаўнік, закончыў Бабруйскую настаўніцкую сэмінарыю, Клецкі — зъ сяла Молкава Лескавіцкай воласці, закончыў Бабруйскую гімназію. Дзейнасьць гэтага аддзелу знайшла шырокое адлюстраванье ў менскіх і магілёўскіх газетах. Сам Майсееў, трапіўшы ў акружэнне, закончыў жыцьцё самагубствам. Ралько ўлёг у Польшчу. Лёс Майсеева малодшага й Клецкага няведамы. У 1924 г. быў асуджаны і расстралены астапкі аддзелу Майсеява.

Кудзелка

В. Н.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змагання на Случчыне

Беларус, селянін, ураджэнец Труханаўскага сельсавету Слуцкага раёну БССР. З 1918 па 1920 г. арганізаваны ім партызанскі аддзел змагаўся чаргова супраць немцаў, палякаў і баль шавікоў. З 1920 па 1932 г. дзейнічаў як партызан-адзінец. У 1932 г. яго судзілі й саслали бяз права перапіскі ў аддалены сібірскі канцлягер. У 1941 г. быў прывезены ў Менскую турму для перагляду справы і вызвалены немцамі. Пры немцах арганізаваў па сваёй ініцыятыве аддзел, што змагаўся з савецкімі партызанамі. У 1943 г., правакаваны, трапіў у акружэнне й загінуў. Апошняя ягоныя слова, зъвернутыя да паплечніка:

— Трымайся, Беразоўскі. Бі сталінскіх гадаў. Зямля нашая будзе

жыць, які жыла!

Жылінскі

Праяго савецкая прэса зазначае: «Таксама лёгка Савецкая ўлада спрэвілася і з падасланымі Польшчай белабандъгамі, якія звылі былі значнае гняздоў Чэрвені началез вайсковым камісарам Жылінскім»*.

Кісялёк

Ён успамінаеца ў савецкім часапісе, менавіта: «Слабада Давыдаўка была акружаная шляхецкімі пасёлкамі, адкуль часта выходзілі баңды падкіраўніцтвам Кісялька»**³⁷⁷.

ЗАЎВАГІ

¹ **Агурскі** Самуїл(1884—1947) — савецкі гісторык і публіцыст. У 1920—1930-я гг. працаваў на краўнічых пасадах спачатку ў Інстытуце гісторыі партыі(Гістпарце) пры ЦК КП(б)Б, а пасля — у Гістпарце пры Маскоўскім камітэце ВКП(б). У «Нарысах па гісторыі рэвалюцыйнагаруху на Беларусі(1863—1917)» (1928) зрабіў спробу систэматызаваць гісторыю рознанцыянальнага рэвалюцыйнагаруху. Адным з першых распачаў барацьбу супраць т.зв. беларускага нацыянал-дэмакратызму. Палітычныя абвінавачаньні Агурскага паўплывалі на трагічныя лёсы У. Ігнатоўскага, З. Жылуновіча і інш.

² **Лялеяч** Г.(сапр. **Калмансон** Лабары) (1901—1937) — савецкі гісторык, паэт і қрыptyк. Працаваў у Маскве рэдактарам часопісу «На посту»; быў кіраўніком Усерасейскай асацыяцыі пралетарскіх пісменнікаў. Адзін з праваднікоў партыйнай қрыptyкі, дагматычна ацэньваў творчасць С. Ясеніна, Дз. Фурманава, А. Фадеева. Дасылаваў рэвалюцыйны рух і грамадзянскую вайну ў Расеі. Арыштаваны і расстраляны як трацкіст.

³ **Лочмел** Іосіф (1907—1942) — савецкі гісторык, супрацоўнік Інстытуту гісторыі Беларускай Акадэміі наукаў, выкладчык БДУ. Займаўся проблемамі нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народа ў XIX ст. і польскай акупациі тэрыторыі Беларусі ў 1919—1920 гг. Загінуў на фронце падчас Другой сусветнай вайны.

⁴ **Зювкоў** Андрэй (1904—1938) — беларускі савецкі гісторык. З 1930-х у Інстытуце гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б, быў наўважаемым супрацоўнікам, загадчыкам адзведу, намеснікам дырэктара. У 1932—1937 гг. сябрасаかつатарыту рэдкалегіі гісторыі Грамадзянской вайны ў Беларусі. Аўтар працаў гісторыі КП(б)Б, рэвалюцыйнага руху пачатку XX ст., Каstryчніцкай рэвалюцыі і грамадзянской вайны ў Беларусі. У манографіі «Крывавы шлях беларускай національнаціянальнасці» (1931) зъмісціў дакументы зархіву БНР.

⁵ **Чарвякоў** Аляксандар (1892—1937) — беларускі палітычны і дзяржаўны дзеяч. У 1920—1924 гг. старшыня ЦВКі СНКБССР, з 1924 г. старшыня ЦВКБССР і адзінса старшыня ЦВКССР.

⁶ Тутаўтар трошкі перабольшыў Згаданьня въданыні цалкам зынічаныя небылі, але сапраўды пэўны час захоўваліся ў спэціх овах.

⁷ **Купала** Янка (сапр. **Лукачіван**) (1882—1942) — беларускі паэт, клясык беларускай літаратуры.

⁸ **Фарбогта** Язэп (1893—1956) — беларускі нацыянальны дзеяч, паэт, фатограф, навукоўец. Уключыўся ў беларускі палітычны і культурны рух ва Ўкраіне і ў Менску ў 1918—1920 гг. З 1920 па 1924 г. студыяваў у Віленскім універсітэце, пасля працаўваў там выкладчыкам заалёгіі. У 1932 г. абараніў кандыдатскую дысэртацию. Займаўся мастацкай фотаграфіяй і дэйнічай у «Віленскім фатаклюбе» Яна Булгака. Працаўваў таксама ў Ваяводзкай управе ў Вільні ў сельскагаспадарчым аддзяленні. Пасля вайны арыштаваны і сасланы ў Данбас. Пасля вызвалення пасяліўся ў Лодві, дзе жыў да самай смерці.

⁹ **Дубоўка** Ўладзімер (1900—1976) — беларускі паэт.

¹⁰ **Салавей** Алеся (сапр. **Радзік** Альфрэд) (1922—1978) — беларускі паэт, пасля вайны жыў на эміграцыі ў Аўстраліі.

¹¹ **Вітаўт** (1350—1430) — вялікі князь літоўскі ў 1392—1430 гг.

¹² **Доўнтар-Запольскі** Мітрафан (1867—1934) — беларускі гісторык, этнограф і эканоміст. Аўтар даследаванняў, прысьвячаных вытокам і гісторыі станаўлення дзяржаўнасці, нацыянальной і культурнай самабытнасці беларускага народу.

¹³ **Яцьвялі** — група захаднебалцкіх племёнаў, якія ў I — пачатку II тысячагоддзя н. э. засяляла басейн ракі Протва паміж Нёманам на ўсходзе і рагуем Нараў, Вялікім Мазурскім азёрамі на захадзе.

¹⁴ **Голідзь** — балцкае племя, якое ў I — пачатку II тысячагоддзя н. э. засяляла басейн ракі Протва паміж землямі вялікіх князяў і крывічоў. Пазней было асёмліванае ўсходнімі славянамі.

¹⁵ **Уладзімер! Святы (?—1015)** — вялікі кіеўскі князь у 980—1015 гг., пры ім быў пішчаныя паводле візантыйскага браду ўсходнеславянскія землі.

¹⁶ **Рагвалод** (?—980) — легендарны полацкі князь, першы из вядомых гісторыкам.

¹⁷ **Рагнеда** (?—1000) — полацкая князёўна, дачка Рагвалода, сілай узятая замуж кіеўскім князем Уладзімерам. Ад яе пайшла полацкая дынастыя Рурыкавічаў.

¹⁸ **Вялікі Уладзімеравіч** (979—1001) — полацкі князь у 986—1001

П.

¹⁹ **Усяслаў Чарадзей**(1029—1101) —палацкі князь у 1044—1101 гг.

²⁰ **Барыс Усяславіч**(?—1128) —палацкі князь у 1101—1128 гг.

²¹ Насамрэчкнязя Герцыке звалі не Ўсяславам, а Ўсеваладам.

²² **Герсыка(Герцыке)** — замак, цэнтар княства, васальнаага ад Палацкага. Месцыўся направым беразе Дзвіны за 170 км ад Рыгі, побач з сучасным населеным пунктам Ерсіка. Заснаваны для абароны залежных ад Палацку плямёнаў і збору даніны. У першыню згадваецца ў 1203 г.

²³ **Візлі**(Вігеліос) Эразм(1474—1522) —польскірэлігійны дзеяч і дыплімат, паходзіў з Кракава. Быў сакратаром караля Аляксандра Ягелёнчыка. У 1503—1518 гг. быў біскупам плоцкім.

²⁴ **Скарына** Францішак(каля 1490—каля 1551) —старајытна-беларускі гуманіст і асьветнік, беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.

²⁵ **Астрожскі** Канстанцін(каля 1460—1530) —вялікі гетман літоўскі, камандаваў войскам Вялікага княства Літоўскага ў бітве пад Воршай 1514 г.

²⁶ **Іван IV Грозны**(Жахлівы)(1530—1584) —расейскі цар у 1547—1584 гг.(у 1533—1547 гг. вялікі князь «усле Руці»).

²⁷ **Сматрыцкі** Мялеці(1577—1633) —беларуска-украінскі пісьменнік-палеміст, грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. З 1620 г. праваслаўны архібіскуп плацкі, біскуп піщебскі імагілёўскі. У 1618 г. надрукаваў «Грамматики словенския правила синтагма...».

²⁸ Насамрэч канчатковая ліквідацыя сумеснай дзяржаўнасці Польшчы і Вялікага княства Літоўскага адбылася непразадно, аблöшчым праз два стагодзьдзі пасля ЛюбЛінскай унii —у 1795 годзе.

²⁹ **Налівайка** Севярын(?—1597) —кіраунік сялянска-казацкага паўстаньня 1594—1596 гг. ва Украіне і ў Беларусі.

³⁰ **Гаркуша** Ілья —палкоунік Войска Запароскага, паходзіў з Бы-

* *Касыяровіч Я.Чэрвенышчына*(Нагаткі датэматычнагаапісаньняраёну)// НашКрай. 1930. № 5—6. Б. 38—44.

** *Стараўайт аў М.С.Слябада* Давыдаўка Азарыцкага раёну Мазырскайакругі// НашКрай. 1929. № 11. Б. 29—35.

хава. У 1648 г. прыйшо ў затрадам з Украіны ў Беларусь, браў удзел у няўдалай асадзе Старога Быхава. У 1651 г. затрадам у 15 тыс. чалавек ваяваў у раёне Прывіці, быў разьбіты войскам ВКЛ. У сакавіку 1654 г., магчыма, быў паслом Б. Хмельніцкага ў Москве.

³¹ **Галюта Ілья** (?—1649) — палюунік Войска Запароскага, вясной 1649 г. наўправаны Б. Хмельніцкім з 10-тысячным атрадам на дапамогу паўстанцам у Беларусь. Рухаўся затрадамуверх па Прывіці, рабуючы шляхецкія маёнткі. Атрымаў некалькі перамог над войскам ВКЛ. Загінуў ў бітве калі мястэчка Загальле (чяпера Хойніцкі раён).

³² **Нібаба** Антон — адзін з кіраўнікоў казацка-селянскіх атрадаў на тэрыторыі Беларусі падчас сантывфэадальнай вайны 1648—1651 гг. Летам 1648 г. дзеянічаў на тэрыторыі ўздоўж ракі Прывіці, грамі маёнткі шляхты і каталіцкага духавенства. У верасьні 1648 г. далучыўся да паўстання гараджанаў Пінску, разам з імі абараняў горад. Далейшы лёсневядомы.

³³ **Падбайла** (Падбайла, Пабадайла) Сыцяпан (?—1654) — казацкі палюунік, кіраваў казацкімі атрадамі ў Беларусі падчас сантывфэадальнай вайны 1648—1651 гг. Браў удзел у штурме Старога Быхава, абараняў т. зв. Лоеўскія пераправы. У 1649 г. захапіў Гомель і асадзіў Чачэрск. Пацярпей паразу ў Лоеўскай бітве ў 1651 г. Падчас вайны 1654—1667 гг. загінуў пад Гомелем.

³⁴ **Галавація** Я. (?—1648 (1649)) — палюунік Войска Запароскага, у 1648 г. наўправаны Б. Хмельніцкім з некалькімі запароскімі палкамі ў Беларусь, заняў з імі Старадуб, Гомель і некалькі іншых замкаў. Летам 1648 г. зрабіў няўдалы паходна Рэчыцу, быў схоплены і пасаджаны на юл.

³⁵ Маецца на ўвазе забойства полацкага ўніяцкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча (1580—1623).

³⁶ **Урбан VIII** (1568—1644) — папа рымскі з 1623 па 1644 г.

³⁷ **Сыгізмунд(Жыгімонт) III Ваза** (1566—1632) — кароль Рэчы Паспалітай 1587—1632 гг.

³⁸ **Каніскі** Георгі (1717—1795) — праваслаўны дзеяч у Рэчы Паспалітай, пісьменнік, з 1754 г. біскуп Беларускі. Падтрымліваў расейскую палітыку, скіраваную на падзвелье Рэчы Паспалітай.

³⁹ **Катын** II (1729—1796) — расейская імпэратрыша ў 1762—1796 гг.

⁴⁰ **Герард Аляксандар** (1812—1870) — расейскі пісьменнік і філёзраф, рэвалюцыянэр. У 1857—1867 гг. выдаваў у Эўропе рэвалюцыйна-домакратычную газету «Колюкол».

⁴¹ **Мікалай** (1796—1855) — расейскі імпэратар у 1825—1855 гг.

⁴² **Якуб Колас** (сапр. **Мікаэліч Канстанцін**) (1882—1956) — класык беларускай літаратуры, агтыны ўдзельнікнацыйнальнага руху.

⁴³ Словы «З двух бакоў айцы дубінай заганялі насы рай...» у этім з паэмі Якуба Коласа «Сымон-музыка».

⁴⁴ Беларуская губэрня існавала ў 1796—1802 гг.

⁴⁵ **Аляксандар II** (1818—1881) — расейскі імпэратар у 1855—1881 г.

⁴⁶ **Назімай Уладзімер** (1802—1874) — расейскі дзяржаўны дзеяч, з 1855 г. віленскі ваенны губэрнатар і гардзенскі, ковенскі і менскі генэрал-губэрнатар. Зь яго ініцыятывы памешчыкі Віленскай, Гарадзенскай і Коўенскай губэрняў паслалі прашэнне імпэратару Аляксандру II аб вываленііх сялянаў ад прыгоннай залежнасці.

⁴⁷ **Грынівіцкі Ігнат** (каля 1856—1881) — рэвалюцыянэр-нарадавец беларускага паходжання, забойца імпэратара Аляксандра II 1 сакавіка 1881 г.

⁴⁸ **Каліноўскі Кастусь** (1838—1864) — беларускі грамадзкі і палітычны дзеяч, кіраваў паўстаннем 1863—1864 гг. на тэрыторыі Беларусі і Літвы.

⁴⁹ На самай спрабе I Усебеларускі з'езд распачаў сваю працу 5 сініжня 1917 г. Вільбіч прыводіць дату 15 сініжня зувагі на тое, што менавіта ўгэты дзень з'езд сабраўся ў поўным складзе. Але яшчэ да гэтага, 5—7 сініжня, адбылося 11 паседжаннія Рады З'езду, а вечарам 7 сініжня быў урачыста адкрыты і сам з'езд (гл.: Архіўы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 15—37).

⁵⁰ Правільней будзе сказаць, што Усерасейскі Ўстаноўчы сход днапаткай ўлёс I Усебеларускага сходу, а не наадварот. Усерасейскі Ўстаноўчы сход сабраўся толькі 5 (18) студзеня 1918 г. у Маскве (г. зн. пазней за Ўсебеларускі сход), але праца вялося ўсюго адвін дзень: 6 (19) студзеня бальшавікі ягозачынілі і прынялі дэкрэт аб роспуску.

⁵¹ Маецца на ўвазепаседжанніне не 19, а 9 сакавіка 1918 г., на якім

была прынятая II Устаўная грамата Беларускай Народнай Рэспублікі.

⁵² **Арну**(Arnould) Артур(1833—1895)— французскі пісьменык-раманіст і публіцыст, удзельнік Парыскай камуны і яе гісторык. Аўтар працаў «Мерцьвякі Камуны» і «Народная гісторыя Камуны».

⁵³ **Парыская Камуна**— першая пралетарская рэвалюцыя і першы ўрад рабочай і мясцовасці, які прайснаваў Парыжы 72 дні, з 18 сакавіка да 28 траўня 1871 г. Жорстка падаўленая ўрадавымі войскамі (агульная юлькасць расстрэляных, сасланых накатаргу, зняволеных у турмы даходвіцьда 70 тыс. чалавек, а разам з тымі, хто пакінуў Францыю ў выніку перасыледу, — 100 тыс.).

⁵⁴ Тут маецца наўвеџ сам Юрка Віцьбіч(Юры Стукalіч — Ю. С.).

⁵⁵ **Калечыш** Павал(1893—1921) — беларускі дзеяч. Нарадзіўся ў Койданаве. У 1917—1919 гг. быў начальнікам міліцыі Койданаўскае воласці. У жніўні 1919 г. арыштаваны польскімі акупантамі ўладамі. За яго паручыўся юйданаўскі ксёндз, таму хутка Калечыш быў вызвалены і перайшоў на бок палякаў — узначапіў польскую дэфэнзіву ў мяст. Койданаве. У ліпені 1920 г. — кіраунік Койданаўскай Народнай Рэспублікі. Згоднаса съведчаныямі аднаго з паплечнікаў Барыса Савінава, палюёніка Арлюва, пасыля падаўлення Койданаўскага пастаўства бальшавікамі супрацоўнічаў з С. Буляком-Балаховічамі Беларускім палітычным камітэтам. Пасля Рыскага мірнагадагавору арганізоўваў памежнай паласе беларускія камітэты, у прыватнасці, у Стоўпцах, Рубяжэвічах і Ракаве, якія дзейнічалі ў паразуменіні з польскай паліцыяй і павінны былі сярод іншага мець вывядзенія функцыі (Борис Савінёв на Лубянке: Документы. М., 2001. С. 263—264, 275—276, 280, 281). Быў скончленены невядомымі на стаўпецкім кірмашы, пераграўлены на савецкую тэрыторыю і перададзены Менскай ЧК. Расстрэляны.

⁵⁶ У інфармацыйным лісце інфармацыйна-інструктарскага падразделу аддзелу кіравання Віцебскага губэрнскага выканкаму ад 14 сінтября 1918 г. адзначалася: «*Маса паўстанцаў складалася зь вясковых і горадскіх афіцэрскіх і духавенства. Агітацыя зыходзіла ад афіцэрства і духавенства. Сувязі з замежнымі і іншымі субсидыявыми інстытуціямі не існавалі.* Паўстанцы патрабавалі звяржэння Савецкай ўлады і аднаўлення манархіі. Уарганізацыі паўстанціў не было парадку. Тэхнічныя сродкі былі ўзятыя з тых, што засталіся ад расфармаваных вайсковых частак 17-га корпусу і складаныя да

гэтай пары ўвяско вых кулакоў» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г.—февр. 1919 г.). Минск, 1968. С. 380).

У той жа час у зводцы асьведамляльна га аддзелу Масюўскага акруговага ваенкамату за 10 снежня 1918 г. коратка згадвалася: «*Пасля ліквідацыі паўстання ў Вялікім павечеры ўзвесцілася, што галоўны штаб белагвардзеўцаў знаходзіцца ў Пскове пад камандай генэрала Краснова*» (Тамсама. С. 368).

⁵⁷ Сучасныя даследнікі падаюць іншыя звесткі. Так, у книзе «*Памяць*» Гарадоцкага раёну сьцвярджаецца наступнае: «*311 па 17 лістапада 1918 г. амаль уся Віцебская губэрня была ахопленая паўстаннем, якое выбухнула ў Вялікім павечері і перакінулася ў нашы мясыцыны. Узначальвалі яго выхадцы зъмясцовых съятароў, афіцэры, сяляне. Гэта ўзброенае выступленне было выкліканы ўвядзеннем хлебнай маніпуляцыі, харчразвёрсткай. Паўстанцы таксама выступілі за аднаўленне Ўстаноўчага сходу. Акрамя сялян ні паўстанні ўзвесцілі съятары, настадунікі, гімназісты, стараверы, жыхары латыскіх вёсак. 15 лістапада паўстанцы захапілі Вяліж. Колькасць узброеных сялян складала каля 1 тыс. чалавек. Падаўлена Вялікіе паўстанні ў 23 лістапада, але асобныя групы працягвалі супраціўленне да 1925 г.*» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Гарадоцкага р-на. Мінск, 2004. С. 181).

⁵⁸ Плошча Беларусі складае 30 528 км², аамэрыканскага штату Массачусэтс—27 360 км².

⁵⁹ **Брачыслав Ізяславіч** (990-я—1044)—поляцкі князь у 1003—1044 гг.

⁶⁰ **ПацСтаніслаў** (1525—1588)—дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага, падстолі ВКЛ з 1552 г., ваявода віцебскі з 1566 г.

⁶¹ **Гванін** (Gwagninus) Аляксандар (1538—1614)—італьянскі вайсковец, які служыў у войску Стэфана Баторыя і Жыгімонта III. Быў камэндантом Віцебску. Пакінуў пасыясябе некалькі гісторыка-географічных твораў.

⁶² **Гайдэнштайн** (Heidenstein) Рэйнгольд (1556—1620)—нямецка-польскі гісторык XVI ст., сакратар Стэфана Баторыя і Жыгімонта III Вазы. Напісаў некалькі гісторычных твораў, у якіх апісвалася і гісторыя Вялікага княства Літоўскага.

⁶³ **Стэфан Багоры**(1533—1586) — кароль польскі і вялікі князь літоўскі 1576—1586 гг.

⁶⁴ **Аляксандар I**(1777—1825) — расейскі імпэратар у 1801—1925 гг.

⁶⁵ **Сапуной** Аляксей Парфенавіч (1851—1924) — беларускі гісторык, археограф, краязнавец. Прыжыцці въдадзены 72 яго працы, сярод якіх зборнікі гістарычных матэрыялаў, актаў дакумэнтаў, навуковыя дасьледаваныні і ўступнныя артыкулы да гістарычных зборнікаў артыкулы і творы, разлічаныя на шырокое юла чыгачоў.

⁶⁶ **Шлюбскі** Аляксандар (1897—1941) — беларускі літаратуразнаўца, этнограф, фальклорыст, бібліограф. Паходзіў з вёскі Межава Полацкага павету Віцебскай губэрні (цяпер Расонскі раён Віцебскай вобласці).

⁶⁷ **Керзін Міхail**(1883—1979) — беларускі скульптар, працаўаў у розных жанрах. Браў удзелу аздабленні будынку Дому Ўраду ў Менску. Паходзіў з Пецярбургу, у 1918—1923 гг. выкладаў у Вялікай мастацкай школе.

⁶⁸ **Эндр Mіхайл**(1888—1932) — беларускі жывапісец і графік. Ілюстраваў афармляўкнігі. У пачатку 1920-х гг. выкладаў у Вялікай гімназіі, у 1923—1930 гг. — у Віцебскім мастацкім тэхнікуме. З 1931 г. жыў у Маскве.

⁶⁹ **Волкаў Валянцін**(1881—1964) — беларускі мастак. Працаўаў у жанры тэматычнай карціны, пісаў пэйзажы і натурmortы. Аўтар маляваных гербу БССР 1926 і 1938 гг. Паходзіў з Яльца Ліпецкай вобласці, у 1919—1923 гг. выкладаў у Вялікай мастацкай школе.

⁷⁰ **Волкаў Анатоль**(1908—1985) — беларускі графік, сын Валянціна Волкава. Працаўаў у галіне выяўленчай сатыры, кніжнай і станковай графікі, жывапісу.

⁷¹ **Хрусталёў Уладзімер**(1896—1954) — беларускі мастак. Пісаў жанравыя кампазыцыйныя партрэты, пэйзажы. Паходзіў з Санкт-Пецярбургу, у 1919—1922 гг. выкладаў у Народнай мастацкай школе ў Вялікіх Мядзведзіках.

⁷² **Даркевич Пятро**(1898—1937) — беларускі гісторыкмастак. Паходзіў з вёскі Міхалаўка недалёка ад Вялікіх Мядзведзікаў. Дасьледаваў праблемы гісторыі і гісторыі мастацтва, з 1927 г. выкладаў у Віцебскім мастацкім тэхнікуме.

⁷⁵ **Дареніч**Хрыстафор (1900—1937)— беларускі мастак. Сюнчыў Пецярбурскі вышэйшы мастацка-тэхналагічны інстытут, з 1931 г. выкладаў у Віцебскім мастацкім тэхнікуме.

⁷⁶ **Фон Фёдар** (1889—1939)—беларускі графік і жывапісец. Праца-ваўтаксама ў галінекніжнай ілюстрацыі. У 1928—1939 гг. выкладаў у Віцебскім мастацкім вучылішчы.

⁷⁷ **Бембель**Андрэй (1905—1986)—беларускі скульптар. Праца-ваў галіне манументальнай і станковай скульптуры. Паходзіў з Вялікімі.

⁷⁸ **Прышчапаў**Зымішер (1896—1940)—дзяржаўны і грамадскі дзеяч БССР. У 1924—1929 гг. наркамземляробства БССР, затым намеснік старшыні Дзяржгліну БССР. Паходзіў зьвёскі Калодніцаўшчыны. Крупскага раёну Менскай вобласці, аднак у пачатку 1920-х гг. аднін час быў старшынём Вялікага павятовага гарэйкаму.

⁷⁹ Маецца на ўваже вядомая палітыка хутарыўцаў, прыхільнікам якой быў Прышчэпаў. Перадпачаткам яе правядзенія ён наведаў Данію і Нямеччыну, таму ўаснову сваёй палітыкі паклаў іх досьвěд.

⁸⁰ Першага гільдія была найвышэйшай для купецкага саслоўя. Яе ўладальнікі былі адной зь нешматлікіх катэгорый сярод грабрэйскага насельніцтва, што мелі права жыць па-за мяжой габрэйскай аселасці.

⁸¹ Халасты залп крэйсера «Аўрора» ў Петраградзе но чуу з 24 на 25 кастрычніка 1917 году стаў сыгналам да ажыццяўлення бальшавікамі дзяржаўнага перавароту і прыходу да ўлады.

⁸² Маецца на ўваже тое, што большая частка Беларусі, у тым ліку і Менск, дзе месцілася Рада БНР, у лістападзе 1918 г. яшчэзнах одвілася пад германскай акупацыяй.

⁸³ Гэты съпіс дакладна насыў назыву «Віцебскі Беларускі Народны Саюз Саюз праваслаўных іаднаверных прыходаў Поляцкае епархіі», ён ішоў на выбары паднумарам бі ўключаў наступнія прозывішчы: Палюнскі Г. А., Баўтугаб. Ф., Бялыніцкі-Біруля Б. А., Літвінаў Ф. П., Сакалю́ М. Х., Сухараў А. С., Грыгаровіч Ф. І., Зайцаў Т. Г., Стара-войтаў А. С., Паджілка Ф. С.

⁸⁴ **Стукаліч**Уладзімер Казіміравіч (1856—1918)—беларуска-расейскі літаратуразнаўца, гісторык, юрыст. У маладосыці падтрымліваў сувязі з народнікамі, у 1889 г. быў зняволены на 4 месяцы, пасля аддадзены пад нагляд паліціі. Зьяўляўся сябром Віцебскай вучо-

найархіўнай камісіі, выступаў за адкрыццё ў Віцебску ўніверсытэту. У 1891 г. выдаў кнігу «Белоруссия и Литва», якая пасыля выпрымала яшчэдзвавыданы. Дасылдава ў атарства пазмы «Тарас на Парнасе», твор часыць М. Нікіфароўскага, А. Сапунова. Памёр у Віцебску 18 кастрычніка 1918 г., г. зн. яшчэ перад Вялікім паўстаннем.

⁸³ Тут Віцьбіч памыліўся: у кнізе «Кастрычнік на Беларусі» пра расстрэліраўнікоў Віцебскага саюзу беларускага народу нічога ня кажаца.

⁸⁴ **Шараменець** Мацьве́й — масю́скі ваявода, у склад войска юга ўваходзілі палкі князя Празароўскага, што асаджала Вялікі падчас лігоўска-масю́скай вайны 1632 г. Маскоўцамі тады не ўдалося захапіць сам горад, але пасад і навакольнія вёскі былі імі дашчэнту зьнішчаныя.

⁸⁵ Маецца на ўвазе — на падаўленыне паўстання чэхаў і славакаў — ваенна-палонных быўшай аўстрыйскай арміі, яюе адбывалася ў траўні — жніўні 1918 г. у Паволжы, на Ўрале і ў Сібіры.

⁸⁶ Тут відавочная недакладнасць. Харчпадатак як цывёрда фіксаваны на туральны слянскі падатак быў уведзены толькі 11 сакавіка 1921 г. дэкрэтам УЦВК РСФСР заместранейшай харчразвёрсткі. Гэта ўспрымалася слянамі як відавочная палётка, бо ўстанаўлівалася фіксаваны (прыкладна 20 %) падатак на карысць дзяржавы, у тоі час як прыхарчразвёрстцы забіралася прадукцыя навыбар яе зборальнікаў. Відавочна, у дадзеным выпадку маецца ўвазе нехарчпадатак, ахарчразвёрстка.

⁸⁷ **Лепін** (сапр. **Ульян**) Уладзімер Ільіч (1870—1924) — арганізатор і правадиль бальшавіцкай партыі, у 1917—1924 гг. — старшыня Савету народных камісараў РСФСР, пасыль СССР.

⁸⁸ **Троцкі** (сапр. **Бранштэйн**) Лейба Давыдовіч (1879—1940) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраўнікоў арганізатаў кастрычніцкага перавароту 1917 г., у 1918—1925 гг. наркамвайсковых спраў Савецкай Рэспублікі.

⁸⁹ На самай справе існавалі не камітэты, а камісіі па барацьбе з дээртыртвам. Цэнтральная часовая камісія пабарацьбе з дээртыртвам была створаная ў сінегні 1918 г., і ёя ўваходзіла прадстаўнікі Ўсерасейскага Генэральнага штабу, Усерасейскага бюро ваенных камісараў і НКВД. На месцах утвараліся губэрнскія камісіі, якім 29 са-

кавіка 1919 г. было дадзенаправа разглядаць справы аб дээртырстве і накладаць спагнаныні (адумо ўнага пазбаўленыня волі да расстрэлу). Акрамя того, камісіі мелі права канфісю ўваць маё масыць дээртыраў і пазбаўляць іх зямельнага надзела (цалкам або частю ва).

⁹⁰ **Якуў Мікалаі Іванавіч** (1895—1940) — савецкі партыйны і дваржайны дзеяч, у 1936—1938 гг. наркамунутраных спраў СССР.

⁹¹ **Уладзімер II Манамах** (1053—1125) — князь смаленскі (з 1067 г.), чарнігаўскі (з 1078 г.), пераяслаўскі (з 1093 г.), вялікі князь кіеўскі (з 1113 г.).

⁹² **Аліксей Мхайлавіч** (1629—1676) — расейскі цар у 1645—1676 гг.

⁹³ **Карл XII** (1682—1718) — кароль Швецыі ў 1697—1718 гг.

⁹⁴ **Пётар I Вялікі** (1672—1725) — расейскі цар у 1682—1721, імпэратару 1721—1725 гг.

⁹⁵ **Напалеон I Бонапарт** (1769—1821) — французскі імпэратар у 1804—1814 гг. і ўсакавіку — чэрвені 1815 г.

⁹⁶ **Фузы** — крэмневая стрэльба, якая ў свой час замяніла мушкет. З канца XVII да XIX ст. знаходзілася на ўзбраеніні ёўрапейскіх армій.

⁹⁷ **Маркс (马克思)** Карл (1818—1883) — нямецкі філёзаф і эканоміст, пачынальнік марксізму.

⁹⁸ **Казімір Ягелончык** (1427—1492) — вялікі князь літоўскі ў 1440—1492 гг., кароль польскі ў 1447—1492 гг.

⁹⁹ **Навіцкі** Michał (?—1931?), праваслаўны святар, пратаярэй Менскай япархіі, рэлігійны грамадскі дзеяч. Выконваў святарскую абавязкі ў г. Віцебскай губ. Выкладаў Закон Божы ў 5-й Вялікай школе. У 1920-я гг. браў удзелу арганізацыі Беларускай аўтакефальтай праваслаўнай царквы. Удзельнічаў у з’ездзе прадстаўнікоў беларускай праваслаўнай ярархіі, дух авенства і вернікаў (Менск, 9—10 жніўня 1927 г.). Уліку сямі праваслаўных святароў падлісаў дадозву, якая праклімавала жыццёвасыць і дзярэ аўтакефальнасці Беларускай праваслаўнай царквы. Перасъедаваўся савецкімі ўладамі. Сьведчаньне пра съмерць Навіцкага ў 1931 г. на Салаўках падае толькі Юрка Віцьбіч.

¹⁰⁰ **Філірэг** (1880—1937) — беларускі праваслаўны дзеяч, япіскап Бабруйскі, архіярэй Менскага япархіі. Адзін з ініцыятараў аўсянінскай агульнобеларускай саюзной конфедэрацыі.

шчэнныя аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы. Выконваў абавязкі вікарый пры мірапаліту Мэльхісадэку, пасълястаў яго ным наступнікам.

¹⁰¹ **Мэльхісадэк** (1878—1931) — беларускі праваслаўны дзеяч, у 1922—1925 гг. мірапаліт Менскі і Беларускі. Падтрымліваў ідлю аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў Беларусі.

¹⁰² **Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква** (БАПЦ) — адміністрацыйна незалежная ад іншых цэрквей праваслаўная царква беларускага народу. Была ўтвораная ў 1927 г., але не атрымала разывіцца з прычыны рэпрэсіяў з боку Савецкае ўлады, а таксама вострайнутрыйшаркоўнай барацьбы. Пасъля адрадзілася падчас Другой сусветнай вайны, а затым дэйнічала ў асяроддзі беларускай эміграцыі.

¹⁰³ **Рава-Руска** — мястечка ва Ўсходняй Галіччыне (цяпер горад у Львоўскай вобласці Ўкраіны), каля якога падчас Першай сусветнай вайны ішлі жорсткія баі паміж расейскай і аўстрыйскай арміямі.

¹⁰⁴ Баі пад Плеўнай прах одзін паміжрасейска-румынскай і турецкай арміямі падчас расейска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. 38 ліпеня па 28 лістапада 1877 г. З 1 верасня 1877 г. была распачатая блякада Плеўны расейскімі войскамі, якая завяршылася посьпехам. Падзеньне Плеўны мела для расейцаў вялікае значэнне, бо вызваліла амаль 100-тысячную групу южнай арміі наступу на Балканы.

¹⁰⁵ **Барацёныя фронты** — систэма ўмацаваньняў — галоўны агнівы пункт расейскай пазыцыі на левым фланзе падчас Барадзінскай бітвы паміжрасейскай і французскай арміямі 26 жніўня 1812 г. Французы здолелі іх узяць толькі пасъля правядзення чатырохатақ, якія суправаджаліся вялікім ахвярамі з або дзвух баюў.

¹⁰⁶ **Вэрдэнская атракцыя** — сукупнасць баявых дзеяньняў германскіх і французскіх войск у за Вэрдэнскі ўмацаваны раён, праводвілася з 21 лютага па 18 снежня 1916 г. падчас Першай сусветнай вайны. Падчас яе было вельмі шмат ахвяраў, таму сучаснікі назвалі яе «Вэрдэнскай бойнай» ці «Вэрдэнскай мясарубкай».

¹⁰⁷ **Булак-Балаховіч** Станіслаў (1883—1940) — генэрал-маёр, кіраунік вайсковых фармаваньняў падбеларускім сцягам пад час савецка-польскай вайны 1920 г. Пасъля паразы сваёй ваенай акцыі ў Варшаве, займаўся палітычнай дзеяльнісцю. Выступаў з палітыч-

нымі заявамі супраць беларускіх нацыянальных арганізацый. Су-
працю ўнічай з беларускімі палянафіламі.

¹⁰⁸ Прастэрэная ў Карпатах — г. зн. на аўстрыйскім фронце пад-
час Першай сусветнай вайны.

¹⁰⁹ **Таропецкая (Таропецка-Холмская) наступальная апра-
шия** — праводзілася савецкімі войскамі з 9 студзеня па 6 лютага 1942 г.
на канцовым этапе Маскоўскае бітвы 1941—1942 гг. Савецкае каман-
даваныне ставіла задачу сіламі дзвюх ударных армій разгроміць на
стыку нямецкіх груп армій «Пойнач» і «Цінтар» групойку праціўні-
ка ў вазёрным раёне на заходадвораду Асташкава, абысьціварожую
ржэўска-вяземскую групойку западночнага заходу і ваўзаемадзеянні
звойскамі Калінінскага і Захоўнага франтоў ўакружыць і зьнішчыць яе.
У выніку, хоць цалкам усіх паставленах задачаў выканана не ўдалося,
савецкія войскі прасунуліся на 250 км на ўсход, а ў лініі нямецкага
фронту паміж Вялікімі Усьвятамі і Таропецамі зрабілі 40-кілометровы пралом
— т.зв. Віцебская (Суражская) «вароты».

¹¹⁰ **Паўночная армія** — белагвардзейская армія, якая дзеянічала
са жніўня 1918 г. прыпадтымцы дзяржаў Антантына поўначы Ра-
сеі, у раёне Мурманск і Архангельск. Яе камандзірамі былі спачат-
ку Г. Чаплін, апасыля, з пачатку 1919 г., — Я. Мілер. У лютым 1919 г.
налічвала 9 770 чалавек. Рэзідэнцыя арміі — Віцебск. Рэзідэнцыя арміі —
Віцебск. Рэзідэнцыя арміі — Віцебск.

¹¹¹ **«Віцебская Старина»** — зборнік дакументаў з гісторыі Віцеб-
шчыны і Полаччыны XI—XIX стст., падрыхтаваны і выдадзены А. Са-
пуновым. Былі выдаценыя ўсяго трох томах (1-шы — у 1883 г., 4-ты —
у 1885, 5-ты — у 1888) з запісананых часопісаў.

¹¹² **Паўночная-Захоўная армія** — белагвардзейская армія, створа-
ная ў чэрвені 1919 г. на базе белага Паўночнага юрпусу, сформавана-
га ў каstryчніку 1918 г. у раёне Дзевінск і Пскову як Паўночная
армія. Пад называй Паўночная-Захоўнай арміі дзеянічала з 1 ліпеня
1919 г. На каstryчнік 1919 г. яе юлькасны склад налічваў 18,5 тыс.
чалавек. Камандаваў армія генерал Мікалай Юдзеніч.

¹¹³ У першую чаргу польмия Вялікага паўстання распаўсюдзіла-
ся на сумежныя з Вялікімі паветы. У справараздачнай ведамасыці
Камісіі па барацьбе з кантрэрвалюцыяй, сплюнчыяй ізлачынствамі
на пасадзе Гарадоцкага павету ў лістападзе 1918 г. адзначалася: «З буй-
ных падзеяў з аправараздачны пэрыяд можна адзначыць паўстанне
белагвардзейскіх бандай, якія разагналі Саветы ў Вялікіх і Усьвяці-
хі».

і ўварваліся ў межы Гарадоцкага павету, дзеда і кдалучыліся вісковыя кулакі, паўстаньне ахапіла Стайкаўскую, Дубакрайскую, Зайкаўскую, Вышадзкую, Стрынскую, Цыя сцяңскую і Вераўскую воласыці. Арганізаваны быў ваенна-рэвалюцыйны камітэт, які неадкладна прыняў заходы на зядушэннепаўстаннія. Умесцы паўстаннія быў па-сланы атрад чырвонаармейцаў пад камандаваннем Нікіціна УГарадку быў падзялятыя закладнікамі з буржузіі—29 чалавек Гарадоцкі павет быў аб'яўлены на ваенным становішчы. У цяперашні час паўстанніем можнальцівідніваць ахапілым. Закладнікі візваленія іхленнае становішчы заснаваны тады з гораду, з авыключэннем воласыці, у якіх было паўстанніе. Расстрэлы на месцах паўстаннія як від авочнага контэррэвалюцыйнага грамадзянства Горкаўской воласыці Новікаў Цімафеў, Цімафеев Улас, Цыясыянская воласыці Лісіцын Сямён, Кнуроў Арыём, Гаўрыленка Фёдар. Арытміт авана 135 чалавек» (Памяць: Гіст.-дачум. хроніка Гарадоцкага р-на. Мінск, 2004. С. 194).

У той жа час у зводцы асьведамлільнага аддзелу Масю ўскага аякру-говага венкамату за 10 сінегня 1918 г. праходзіла наступная інфармацый: «18 лістапада г. Невель аб'яўлены на асадным становішчы ў вініку контэррэвалюцыйных паўстанніяў, што ахапілі Нова-Ваз-нясенскую, Кошалеўскую, Трэхалеўскую і Ізяцінскую воласыці. У Гарадоцкім павеце праводзіцца ліквідацыя паўстанніяў у воласыцях Вышадзкай, Дубакрайскай, Горкаўской і Вераўской. 20 лістапада ў адзначаных воласыцях Савецкая ўлада была адноўленая. 21 лістапада ў Вялікім павеце ліквідаванае контэррэвалюцыінае паўстанніе. 23 лістапада падаўлены мяцежу Палацкім павеце, часткай якімі ёні ўвядзены. Частка перададзеная надзвычайнай камісіі, мабілізація па дуплыўкам контэррэвалюцыйнай агітацыі разагнана венкі камісарыят. Хваляваныні адноўленыя» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г.—февр. 1919 г.). Минск, 1968. С. 368).

¹¹⁴ У той жа зводцы асьведамлільнага аддзелу Маскоўскага аякру-говага венкамату за 10 сінегня 1918 г. у раздзеле «Магілёўская губ-бернія» паведамлялася: «19 лістапада ў Аришанскім павеце, у Лёзьненскай і Мікулінскай воласыцях, на лініі вёсак Колышкі—Веляшковічы белагвардзейцы павялі наступу кірунку на паўднёвы заход. Принятыя заходы на ліквідацыю. 28 лістапада ў Чэрныкаве адбыўся інцы-дэнту 4-м батальёнem мясцовага палка, дзе на сходзе быў арытмітава-

ны ваенкам Кобрын Трэвоожны настрой працягваўся троі дні, пасыя чаго канфлікт удаюся вырашыць мірным шляхам. У Амсьціслаўскім павеце наглебе голаду адбываліся браджэнскія сельнічтва. 2 сънежня, паводле данісеныя Сеньненскага ваенкаму, сярод мабілізаваных устыхнула паўстаньне, прычым ледзьвеня быў учынены самасуд над ваенруком Аўсяевічам, які прадухіліў ваенкам Шышпар, кінуўшыся самахварнаў на тоўтраразыўшаных лодзея тлумачыць мэтупрызыву» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов материалаов. В2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г.—февр. 1919 г.). Минск, 1968. С.368)

¹¹⁵ У 1-м томе выданьня «Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: 1918—1939. Документы и материалы», выдадзенага ў 2000 г. у Маскве, на с. 789 з'мешчаная наступная біяграфічная даведка на братоў Жыгалавых: «Жыгалавы Аляксандар (?—?), Уладзімер (?—?), Канстанцін (?—?), браты, быўшы царскія афіцэры, арганізатары і кіраунікі пастаўшчыкі атрадаў або Дзямідаўскім павеце Смаленскай губэрні. Згодна з паведамленнем намесніка старшины Смаленскай губчэка, забітыя напрыканцы 1919 г. “сам імі бандытамі”».

Штотыднёвая зводка Інфармацыйнага аддзела ВЧК за 15—22 кастрычніка 1919 г. зафіксавала, што «ў Дарагабускім павеце Смаленскай губэрні апэруюць банды дээзэртыраўшы ад кірауніцтвам братоў Жыгалавых» (Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В4 т. Т. 1. 1918—1922 гг. М., 2000. С. 210), а такая ж зводка за 1—7 сънечня таго ж году — што «ў Дзямідаўскім павеце забітыя кіраунікі шайкі бандытаў Аляксандар і Уладзімер Жыгалавы іначальнікіхі табу Шарбакоў. Бандыты ў колькасці 100 здаліся сазброяй, паказалі патаемнія склады, памагатых і перахавальнікі» (Тамсама. С. 220).

¹¹⁶ Тургенев Іван Сяргеевіч (1818—1883) — расейскі пісьменык, клясык расейскай лігаратуры.

¹¹⁷ Э́зры (сацыялісты-рэвалюцыянэры) — сябры палітычнай партыі, якая ўзьнікла ў Расеі ў канцы 1901—пачатку 1902 г. Ставілі за мэту экспрапрыяцыю капіталістычнай уласнасці, рэарганізацыю вытворчасці і ўсяго грамадзкага ладу на сацыялістычных прынцыпах. Лічылі галоўнай сілай рэвалюцыі сялянства, выступалі за сацыялізацыю зямлі.

¹¹⁸ Памылка. Кіраўніком Сімбірскага паўстання 1918 г. быў Міхail Мураўёў.

¹¹⁹ Мураўёў Mihail Arцёмавіч (1880—1918) — бальшавіцкі вайсковы дзеяч, палкоўнік Чырвонай арміі. Узначальваў бальшавіцкія вайсковыя часткі, якія бралі ўдзелу захопе Харкава, Палтавы і Кіева ў пачатку 1918 г. Наягоны загад бальшавікі расстралялі ў Кіеве каля 5 тыс. жыхароў тэрарызавалі ўкраінскае насельніцтва. Летам 1918 г. стаў камандуючым бальшавіцкага Ўсходняга фронту, падрымаў ліпенскіе ўзброене выступленні нелевых эсэраў. Расстраляны бальшавікамі.

¹²⁰ **Украінскія Рады** — маецца на ўваже Ўкраінскія Цэнтральныя Рады — цэнтар украінскага нацыянальнага руху 1917—1918 гг., своеасаблівы нацыянальны парламент. Існавала з сакавіка 1917 г. да красавіка 1918 г. Выдала 4 Універсалы, апошнім зь якіх (22 студзеня 1918 г.) быў абвестчаная незалежнасць Украіны.

¹²¹ Паўстаныне рабочых Арсэналу адбывалася ў Кіеве з 15 па 21 студзеня 1918 г. Было арганізаванае і кіравалася бальшавікамі. Украінскія Цэнтральныя Рады здолела падавіць гэта паўстаныне, але ўрэшце вымушаная была сама адступіць пад ціскам бальшавіцкіх войскаў з-за межаў Кіева.

¹²² **Папоў Дэмітры** — камандзір атраду асаблівага прызначэння Маскоўскага ЧК, левы эсэр. Менавіта ў гэтым атрадзе хаваўся пасля забойства нямецкага амбасадара Мірбаха ягоны забойца Якаў Блюмкін. Штаб атраду Папова стаў цэнтрам паўстаныня левых эсэраў. Пасля падаўлення паўстаныня Дз. Папоў завоўча прысуджаны да расстрэлу, знайшоў прыгулаку вайсю вых фармаваныя Нестара Махно, быўадным зъ ягоных камандзіраў.

¹²³ **Мірбах (Mirbach)** Вільгельм фон (1878—1918) — нямецкі дыпломат, граф. З красавіка 1918 г. пасол Германскай імперыі пры ўрадзе РСФСР у Маскве. Забіты ў ліпені 1918 г. левым эсэрам Я. Блюмкінам з мэтай спракаваць аднаўленыне веаных дзеяньняў паміж Рассей і Нямеччынай. Забойства Мірбаха спракавала паўстаныне левых эсэраў супраць бальшавікоў.

¹²⁴ **Дзяржынскі** Фелікс Эдмундавіч (1877—1926) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, стваральнік бальшавіцкіх карных органаў. З 1917 г. старшыня Ўсерасейскага ЧК, з 1922 г. АППУ. Падчас левасэраўскага паўстаныня ў Маскве ў 1918 г. быў на кароткі час

арышгаваны эсэрамі разам з чәкістам М. Лаңысам і старшынём Масюўскага Савету П. Сымдовічам.

¹²⁵ **Вашціс Якім Якімавіч** (1873—1938) — савецкі ваенны дзеяч, у 1918 г. камандзір Латыскаестралювае дывізіі. У 1918—1919 гг. галоўнукамандуючы Ўзброенымі сіламі Савецкае Рәсей.

¹²⁶ Насамрэч не 20-ты, а 10-ты пагранічны полк.

¹²⁷ Відавочца і ўдзельнік гэтых падзеяў, ураджэнец вёскі Гадзілавічы, баец рагачоўскага атраду частакасобага прызначэння (ЧОН) П. Міхалькоў прыгадваў пра іх так: «Батальён дзясятага пагранічнага ўзвышнага паўстаныя і адмовіўся ісціна фронту. Паўстанцы забілі камісара палка Цымэрмана. Былім абітаваныя ўсе камуністы Рагачова, міт'івія, наёзы чайная камісія. Наши музеи зводу загадалі абавяззі броўці батальёні 700 чалавек.

Уноч на 17 сакавікам яцежыны бытальён быў акуружаны, і частка нашых байцоў — Брачынкоў, я, Шышкоў і іншыя — усварваліся ў казармы, захапілі кулямёт і да іншага атакупаў паўстанцах. Пад нашым кантролем знаходзіліся і піраміды з веітоўкамі.

Угэты часу казарму ўскочыла другая група нашых салдат. Згуліцы будынак быў акуружаны. Пад атакой камандубайцам батальён выходзіць на двор. Камандзір батальёну, былы паручнік царской арміі Іваноў, учёк, алебыў ў склонеўся вёскі Тошчыца.

Нанаступны дзень быў знойдзены труп камісара палка Цымэрмана. Зачынічыкі зълікуюэзераў і былога афіцэрства царской арміі былі пакараныя, а радавых салдатаў накіравалі на фронт...» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Рагачоўскага р-на. Мінск, 1994. С. 70).

Аднакнялішнім тут будзе сказаць, што перад гэтым выступленнем падраздзяленіні гэтага ж пагранічнага палкана чале з Цымэрманам братліўдзел у задушэнні сілянскага паўстаныя ў Карме 25 лютага 1919 г. Там каля 300 чалавек, узброеных вінтоўкамі, віламі, сяжерамі, разгромілі памяшканье валыканкаму і валжаму партыі, забілі 5 камуністаў і захапілі ўладу ў воласы і падлеzuнгам «Саветы без камуністаў».

Дадаткова пра Рагачоўскае паўстаныне гл. дакумэнты ў кнізе: Пушкін I. A. Узброены суправадува Усходняй Беларусі (20—30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 9—13.

¹²⁸ **Чарнасоценцы** — у Рәсей 1905—1917 гг. сябрыйскрайне пра-

вых арганізацыяў, якія выступалі падлёзунгамі манархізму, вялікадваржаўнага шавінізму і антысемітізму.

¹²⁹ Падобная ацэнка сытуацыі зъмяшчалася таксама ў справа здачы інструктара Народнага камісарыту ўнутраных спраў РСФСР П. П. Салаўеад 26 красавіка 1919 г.: «Горад [Гомель] разым еиччаны амаль штоў прыфрантовай паласе істай паміж бағатай Украінай і гаподнай Вялікарасей, гэта сама епры датнае месца для развіцьця спэкуляцыі. Затым, пры вызваленіі Гомелю ад нямецкіх войскаў, як расказваюць, у горадзе быў лізвіныя запасы пра дуктаў. Заднайленнем нібыта Савецкай улады на гэтую запасы накінулася дзясяткі надзвычайніх і іншых закупачных харганаўцаў, якія гаю дных мясцовасцяў Расей. Наўсупрадметы кошты хуткаўрасылі і перадпаўстаннем замест 1—2 руб. фунта хлеба каўшаваў 7—8 руб. Затым становічча ў горадзе яшчэ болы пагорышлася пасля размыяшчэння непадзялкіх палкоў чырвонаармейцаў. Дзыветраціны запасаў харчавання павятаў ахарчовага камітэту адпускалася Чырвонай Арміі, гардзкая бяднота галадала, гарнізон недаяду, а таму незадавальненне ўзрастала і зрастала як срод другіх.

Далей — жылыёвае пытанніе. Усе казармы быў пакінутыя немцамі ўзапусцені. Усе наяўныя вайсковыя часткі давялося разьмясціць па прыватных кватэрах. Буржуазія і чарнасоценцы мелі зручныя выпадак разбічваць чырвонаармейскія масы, сярод якіх вялася чарнасоценнай агітацыя. Тыдні за трох, за чатыры быў разброены 153-і полк. Брыгада брала ў дзелу разбрэаньні, але пасля гэтага разбічвання неперакінулася іна брыгада. Пры таіх жа ўмовах палкі быў адправлены на фронт» (Борбя за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В2 т. Т.2 (Февр. 1919 г.—1920 г.). Минск, 1971. С. 83—84).

¹³⁰ **Пятлора** Сымон (1879—1926) — кірауніку краінскага ўзброенага руху ў 1918—1920 гг. З лістапада 1918 г. галоўны атаман войскаў Украйнскай Народнай Рэспублікі. Пасля разгрому сваіх войскаў у 1920 г. выехаў у Варшаву, пазней жыў у Францыі.

¹³¹ **Білеці** Мікалай Станіслававіч (сапр. **Язерскі** Павал Сямёновіч) (1896—1919) — сын генэрал-лейтэнанта Сямёна Язерскага. У 1913—1916 гг. вучыўся на юрыдычным факультэце Петраградскага ўніверситету. Састудвяня 1918 г. супрацоўнік Наркамату юстыцыі РСФСР. У ліпені — сінежні 1918 г. на ўсходнім фронце. Са студвяня 1919 г. —

у Гомелі, арганізатар і рэдактар газеты «Известияреволюционного юнитетаг. Гомеля и уезда», аўтар шматлікіх публіцыстычных артыкулаў ёй.

¹³² **Камісараў**(сапр. **Гурэвіч**) Сямён Самуілавіч (1896—1919)— бальшавіцкі дзеяч на Гомельшчыне, сябра РСДРП з 1912 г. З 1913 г. на падпольнай працы ў партыйных арганізацыях Палескага камітэту РСДРП(б). У 1917 г. сябра прэзыдыму і выканкаму Гомельскага Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Пасыля акупациі ў 1918 г. Гомелю нямецкім войскам некаторы час уваходзіў у склад Палескага падпольнага камітэту РКП(б), затым старшыня Лефартавскага раёна падпольнага камітэту Масквы, на Ўсходнім фронце. З сакавіка 1919 г. старшыня Гомельскага рэйкаму.

¹³³ **Лане**Іван Іванавіч (1894—1919) — бальшавіцкі дзеяч, легам 1915 г. арганізаваў і ўзначаліў бальшавіцкую чычэцкую ў Навабеліцкім гарнізоне. Сябра Гомельскага Савету рабочых і сялянскіх дэпутатаў у 1917 г. Пасыля кастрычніка 1917 г. ваянны камісар Гомелю і начальнік гомельскага гарнізону. У канцы 1918 г. старшыня Слуцкага павятовага рэйкаму. Са студзеня 1919 г. старшыня Гомельскай павятовай ЧК.

¹³⁴ **Гул**Даніла Сямёновіч (1889—1929). Нарадзіўся ў в. Дукорка на Ігуменшчыне. З 1907 г. службоўец Лібава-Роменскай чыгуункі. У 1917 г. актыўны ўдзельнік барацьбы за Савецкую ўладу на Гомельшчыне. У 1918 г. сябра Палескага камітэту РКП(б), кіраунік нелегальнае бальшавіцкае арганізацыі на чыгуначным вузле Гомелю, адніз арганізатора забастоўкі чыгуначнікаў у супротіў палітыкі ўкраінскагагетмана П. Скарападскага і наступлення немцаў. У 1918 г. старшыня Гомельскага падпольнага рэвалюцыйнага камітэту. У сакавіку 1919 г. падчас Стракапытавскага паўстання ўдзельнік абароны гагаўлю «Свой». Трапіў у палон да паўстанцаў, быў прыгавораны да пакарання смерцю. Вывалены чырвонаармейцамі. Пасыля вайны знаходзіўся на савецкай і гаспадарчай працы ў Харкаве, Екацярынаславе, Адрсе, Віньніцы, Уладзімерскай губэрні.

¹³⁵ З убраеныня, згодна са справа відзачай П. П. Салаўёва, гомельскія бальшавікі мелі толькі каля 150 вінтовак і адзін кулямёт (Борбя за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 2 (Февр. 1919 г.—1920 г.). Минск, 1971. С. 84).

¹³⁶ Насамрэч загінулыя падчас Стракапытавскага паўстання ка-

муністы ўвайші ўгісторыю падімем «гомельскія камунары».

¹³⁷ У кнізе «Памяць» аб горадзе Гомеліна с. 302 зъмешчаны іншы варыянт загаду Стракапыгава № 1:

«1. Загадваю ўсім чырвонаармейскім часткам неадкладна паўстаціцу супраць Савецкае ўлады, звышчыцьсіх сваіх камісараў і ня рухацца з тыхмесцаў, дзеяны знаходзяцца, да атрымання маіх датей-шых засадаў.

2. Ніводзін чырвонаармеец ня съмее выконваць распараджэнняў, якія зыходзяцца ад Леніна і Троцкага.

3. Уся паўстанціца ўлады належыць паўстанцаму Камітэту Палесься імне.

Камандуючы Арміяй Расейскае Рэспублікі Стракапытад».

¹³⁸ Тут праводзяцца паралелі з антыбалышавіцкім Яраслаўскім паўстаннем, якое адбылося ў ліпені 1918 г. Ядро паўстання было маладзе ўладе афіцэрства, да якога дала чыліся маладыя юнкеры і вучнёўская моладзь. Спачатку паўстанцам удаюся захапіць Яраслаўль, дзе тады знаходзіўся штаб Паўночнага фронту Чырвонай арміі, а таксама, на кароткі час, — Рыбінск. Балышавікі спешна перакінулі сюдзіверныя сабе войскі і атаячлі горад. Нягледзячы на вялікую перавагу сілаў на карысыць балышавікоў, задушыць паўстанне ім удаюся толькі праз 16 днёў пасля яго пачатку.

¹³⁹ *Ліга Нацый* — міжнародная арганізацыя, якая існавала ў 1919—1946 гг. і мела намэце разывіць супрацоўніцтва паміжнароднім і гарантію міру і бясьпекі. СССР уступіў у яе толькі ў 1934 г. і быў выключаны ў 1939 г. праз разрывізванье вайны з Фінляндый.

¹⁴⁰ Акрамя гэтага, сёньняням вядомая яшчэ адна паўстанцкая адэзва: «*Таварышы салдаты! Рабочыя і грамадзяне! Мы, салдаты Захоўнага фронту, аб'яўляем урад Леніна і Троцкага пазбайдзеным улады і пастанаўляем падняць съязг барацьбы заправы народу. Ганіце ў шыю балышавікоў, арыштоўвайце камісараў, скідайце ганебнае іга. Вашыя ворагі падаюцца вам моцнымі, бо вы стаіць на каленях. Устаныце з каленяў! Уся ўлада ў Гомелі і ваколіцах належыць Палестанцаму камітэту, выбранаму салдатамі і рабочымі. Усе распаратджэнні ізагады, якія зыходзяцца ад яго, мусіць без пярэчання ня выконвацца. Спакой у горадзе не павінен быць парушаны. Захоўвайце дысцыпліну. Мы пачынаем вялікую справу і давядзем яе да канца.*

Хай жыве Расейская Рэспубліка! Хай жыве Ўстаноўчы сход!

Наперад датерамогі!

Паўстанікі камітэт. г. Гомель 24 сакавіка 1919 г.» (Памяць: Гісторыка-хроніка Калінкавіцкага р-на. Мінск, 1999. С. 122).

¹⁴¹ Акрамя згаданага Віцебічам, сёняня нам вядомы і іншы загад Сыцёніна (№2) наступнага зместу:

«1. Нягледзячы на загад №1, учора адбыўся жалюгодны інедапуничальны выступ да рабунку і разгрому складу мёду, прычым некаторыя грамадзяне ператліся. Паўтараю, што злуленыя на таіх учынкахі рабунках будуць рассстрэльвачца на месцы, бо такія грамадзяне Расейскай Рэспубліцы непатрэбныя.

2. Асобам, якім вядомыя месцы знаходжаныя скаваных бальшавіцкіх камісараў і камуністў аў, атаксама і домаўладальнікі, дзе яны жывуць, павінны неадкладна данесці ўмніе. Відаватыя ўперахуваныі будуць карацца па ўсёй строгасці венагачасу.

3. Прыватныя асобы, якія маюць сябе агня стрэльнай зброю, абавязаныя здаць яе на працягу 24 гадзін Камэнданцкую управу. Ня здаўшыя будуць прыцягвацца да той жа адказнасці.

4. Асобы, якія ведаюць, дзе застасіся патаемныя склады агня стрэльнай зброі і патроны, павінны данесці ўмніе прагэта.

5. Згэтага чыслагарадзкая міліцыя прыступае да выкананыя сваіх наўпраставых абавязак» (Памяць: Гісторыка-хроніка Гомеля. У2 кн. Кн. 1. Мінск, 1998. С. 302).

¹⁴² Свабодны гандаль усімі таварамі быў у той час магчымы прыбалшавіцкай уладзе. Бальшавікі з ідэйных меркаваныняў абвясцілі любы гандаль па-за законам, замяніўшы яго дзяржаўным разъмеркаваннем прадуктаў і рэчаў па картках згодна з клясыфікацыяй. Гандаль на тэрыторыях, кантроліраваных бальшавікамі, ня зынік, але ажыццяўляўся падпольна.

¹⁴³ У гэтай справе захаваўся загад сябра Рэзуваенсавету Беларускай Літоўскай арміі А. М. Пыжава войскам 17-й стралювой дывізіі ад 26 сакавіка 1919 г.:

«Для ліквідацыі паўстаныя ўраёне Гомель загадваю:

1. Начальніку Жлобінскага атраду Багданавупры ваенкаму Адамовічу засяродзіцца перададзеніем іяму часткамі ў раёне станцыі Ўза і, дзе інічуючы з поўначы на Гомель, прымусіць засельня там уз-

бунтаваныя часткі ўказувацца ў кірунку на Навазыбкаў для разбрæення іх атрадам Філіпава. Папярэдне высласць да паўстанцаў партыйных работнікаў для выстаплення імультыматыўнага патрабавання аб здачы збораў і выдачы завадатаўцаў, у выпадку адмовы прымусіць іх да гэтагасцілай, маючы замэтудзеяньня вышэйзгаданую задачу.

2. Начальніку Бранскага атраду Філіпаву падпарадкаваць сабе ўсе часткі, якія канцэнтруюцца на лініі Бранск—Гомель. Для разбрæення выйсціўраён Учэты ці Навазыбкава, высласць выведку дасутыкнення з банды таго і, ібы цу ў поўнай баявой гатоўнасці ў выпадку, калі ўзбунтаўня часткі адмовяцца відаць збору і завадатаўцаў. Прыняць заходы на разбрæенне іх у эшалонах, калі яны будуть кіравацца ўбок Бранску. Калі яны на пойдуть на Бранск, то сумесна з багданаўскім атрадам адкрытай страйк змусіць іх дагэтаё.

3. Начальніку атраду камуніст аўнастн Рэчыца, разабраўшы чыгуначны путь на рэчышкім мосце, прыняць усе заходы на неадаптаваныя эшалоннаў, т акі асобных людзей да руху ў бок Калінківіч.

4. Набахмаўкім напрамку будзедзеінічаць з гэтай самай метай асобны атрас.

5. У выпадку хуткай ліквідацыі мяцяжусугрупе тав. Багданава ўзяць на сябенепасрэднае разбрæенне частак.

6. Тав. Філіпаву і Багданаву пры разбрæені частакмець на ўвазе скрайнізлачынныя авантury ў прыфрантавой паласе для самага суворагапакарання вінаватых бяз суду.

7. Усім атрадам неадкладна ўсталяваць сувязь са мною і адзін з адным.

8. Аб зробленых распрацоўках, аб складзе атрадаў данесы і неадкладна.

9. Тэрміновыя данісеныі — аб, 12, 18 і 24 гадзінах.

10. Буду ў Магілёве, вакзал, вагон 5 19.

11. Пра час арымання тэлеграмы данесы і» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В2 т. Т. 2 (Февр. 1919 г.—1920 г.). Минск, 1971. С. 53—54).

У той самы дзень Бабруйскі павятовы реўком дакладваў УЦВК у Москву, што «ўсувязі звыступленыем белагвардзейцаў у Гомелі вылучаны ваенна-рэвалюцыйны камітэт, якому перададзеная ўся ўла-

даў горадзе і павеце. Для падаўлення паўстання ў Гомелі выпраўлены атрад камунастаў 400 чалавек на чалезь сябром камітэт у партыі «Малаковічам» (Тамсама С.53).

¹⁴⁴ **Аўэрбах-Падгорны** Барыс Якаўлевіч (1900—1919) — бальшавіцкі дзеяч. Да рэвалюцыі вучыўся ў Петраградскай кансэрваторыі. У каstryчніку 1917 г. у Туле, працаўваў у мясцовых бальшавіцкіх газетах. Састудвяне 1919 г. у Гомелі, камісар аддзелу юстыцы.

¹⁴⁵ **Файнштіт** Леў Давыдовіч (1896—1919) — бальшавіцкі дзеяч, падчас акупацыі Гомелю кайзераўскімі войскамі браў удзел у падпольнай працы. Вёў пропаганду сярод чыгуначнікаў рабочых заводу «Праletарый». Пасыля ўсталявання бальшавіцкае ўлады сябра рэйкаму. Пралацаў у начальнікам аддзелу па барацьбе з юнітрамі рэвалюцыі.

¹⁴⁶ Загаднік Цэнтралдуку **Я. Фішбайн** быў забіты 25 сакавіка 1918 г. а 10 гадзін е раніцы перад гатэлем «Савой», яшчэ да захопу яго страчылі.

¹⁴⁷ **Каганская** Песя — бальшавіцкая дзяячка, у 1918 г. сакратар Гомельскага рэвалюцыйнага камітэту.

¹⁴⁸ **Песін** Элік (Зоя) Барысавіч (1896—1919) — бальшавіцкі дзеяч, сталяр. У 1917 г. адзін з кіраунікоў бальшавіцкае фракцыі Гомельскага гарадзюга прафсаюзу сталяроў. У перыяд акупацыі Гомелю кайзераўскімі войскамі сябра падпольнага камітэту Палескай губэрнскай арганізацыі РКП(б), сябрападпольнай баявой дружыны.

¹⁴⁹ Ф. Сундукоў быў забіты яшчэ ў самым пачатку паўстання на станцыі Славечна.

¹⁵⁰ **Бочкін** Сяргей Міхайлавіч (1893—1919) — бальшавіцкі дзеяч, у 1919 г. кіраунік спраўваў Гомельскай ЧК.

¹⁵¹ Забіты ў дзеянні камітэта Страцілы гаўскага паўстання гомельскія камуністы быў пахаваны 31 сакавіка 1919 г. на Гогаўскім бульвары Гомелі (цяпер сквер імя Дзяржынскага).

¹⁵² **Меншавікі** — працтаванікі палітычнай пльні (фракцыі) ў Расейскай сацыял-дэмагратьчнай рабочай партыі (РСДРП) у 1903—1917 гг., з 1917 г. асобнай палітычнай партыі. Былі працтуванікамі бальшавізму, не прынялі каstryчніцкага перавароту 1917 г., лічачы, што Расея яшчэ не сасьпела для сацыялізму.

¹⁵³ Маюцца дана ўзваруска-турэцкая вайна 1878 г. і руска-японская вайна 1904—1905 гг. Мікалай Білецкі сапраўды нарадзіўся ў сям'і

расейскага генэрал-лейтэнанта Сямёна Язерскага, хоць сам пры жыць і гэта хаваў. Та ѿ зьяўляючыся кандъдагам у прэзыдыюм вы-канкаму зъезду Саветаў Гомельскай губэрні, ён казаў пра сябе: «*Я сын сельскага настаўніка. Паасъвеце — юрыст, буржуазныя ўрады Мікалая II і Керанскага на калы́раво абачліва зачыніліза мною браму турмы*» (Лялевіч Г. Стрэкапыгаўшчына (Нарыс гісторыі юнів-рэвалю-цыянага паўстання ў Гомелі) // Каstryчнік на Беларусі: Зб. артыкулаў да кумэнтам (Матэрыялы да гісторыі Каstryчнікавай рэвалюцыі на Беларусі / Уклад С. Агурукі. Вып. 1. Менск, 1927. С. 264).

¹⁵⁴ **Савікаў** Барыс Віктараўіч (1879—1925) — расейскі палітык-авантурыйст, да каstryчніка 1917 г. адзін з лідераў партыі эсэраў, арганізатар многіх тэрарыстычных актаў. Падчас польска-савецкай вайны 1920 г. быў старшынём Расейскага палітычнага камітэту ў Варшаве, арганізаваў т.зв. «Расейскуюнародную армію», супрацоўнічаў з С. Булак-Балаховічам.

¹⁵⁵ «**Варшавское слово**» — расейскамоўная варшаўская газета, якая выдавалася ў 1920 г. пад рэдакцыяй Уладзімера Горвіц-Самойлава. Зь верасня 1920 г. называлася «Новое варшавское слово».

¹⁵⁶ **Юденіч** Мікалай Мікалаевіч (1862—1933) — расейскі генэрал, адзін з кіраўнікоў белагвардэйскага руху на паўночным захадзе Расеі. Кіраваў няўдачным наступленнем 1919 г. белагвардэйскіх войскў на Петраград.

¹⁵⁷ **Зялёнаармейцы («зялёныя»)** — пашыраная назва на тэрыто-рыі былой Расейскай імперыі ў гады грамадзянскага вайны асабаў, якія хаваліся ў лясах ад венчайшай службы і стваралі ўласныя вайсю вія фарманыні дзеля барацьбы з бальшавікамі.

¹⁵⁸ Былы работнік Амсыціслаўскай павятога вай надзвычайнай камісіі па барацьбе з юнітэрэвалюцыяй, спэкуляцыяй і сабагажам А. Д. Калясю ў асаніў гэтыя падзеі ўсваіх пазнейшых успамінах наступным чынам: «*Вясной 1919 г. у кулацкім сяле Добрае афіцэры царской армии, якія адмовіліся служыць у Чырвонай Армии, разбройлі харчатрад з восьмічалавек. Пры гэтых двуххарчармейцаў забілі*» (Памяць Гісторыка-хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 108).

¹⁵⁹ **Васількамунізм** — эканамічная палітыка бальшавіцкіх уладаў у 1917—1921 гг., для якой быў характэрны націоналізацыя ўсёй буйной і сярэдняй прамысловасці і большай часткі дробных прад-

прыемстваў; харчазывёрстка, наўпроставы тавараабмен паміж вёскай і горадам; замена прыватнага гандлю дзяржаўным разьмеркаваннем прадуктаў па клясавай прыкмете (карткавая систэма); натурализацыя гаспадарчых адносінаў; усеагульная працоўная павіннасць, ураўняльнасць у аплаценіі працы, вайскова-загадная систэма кіравання ўсім жыццём грамадзтва.

¹⁶⁰ У Беларусі на Заходнім фронце прывывібрахах ва Ўстаноўчы сход перамаглі бальшавікі, якія набралі 1 млн 614 тыс. галасоў (50,7 %). Эсэры набралі больш за 1 млн (32,2 %), кадэты — 55 тыс. (1,7 %) галасоў. За беларускія нацыянальныя партыі прагаласавалі ўсяго толькі 19 тыс. выбарнікаў (0,6 %). У цэлым па Рэспубліцы бальшавікі атрымалі толькі 25 % галасоў, у той час як эсэры, меншавікі і іншыя рэвалюцыйна-дэмакратычныя партыі — 62 %.

¹⁶¹ **Баршай Абрам Іосіфавіч** — у пачатку ХХ ст. адвін зарганізаў рапорту Барысаўскія групы РСДРП. Пасыля Каstryчніцкай рэвалюцыі ў лістападзе 1917 г. уведзены ў выкананічны камітэт Барысаўскага павету як прадстаўнік гарадзюгасавету. Паводле ўспамінаў трох іншых сяброў выканкаму, С. Д. Хадасевіча, І. Д. Хадасевіча і А. Б. Бэненсона, займаў камітэце пасаду старшыні прафбюро (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка г. Барысаў і Барысаўскага р-на. Мінск, 1997. С. 149—150).

¹⁶² **Зіноўеў (сапр. Радамы́сьльскі)** Грыгоры Яўсеевіч (1883—1936) — савецкі палітычны дзеяч, адзін з лідэраў бальшавіцкіх партыі. У 1919—1926 гг. старшыня Выканкаму Камінгэрну.

¹⁶³ **Платай Мацве́й Іванавіч** (1751—1818) — расейскі вайсювы дзеяч, з 1801 г. атаман Данськога казачага войска. Падчас вайны 1812 г. камандаваў данскім казачым корпусум. Менавіта гэтым годам, а не 1818 г., датуюцца паштоджаны, якія казакі Платава прычынілі Миру.

¹⁶⁴ Цыганы выйшлі з Міры ў 1918 г. У 1917—1918 гг. быў арганізатарам і камандуючым I Польскага корпусу ў Рэспубліцы. Гэты корпус падтрымліваў армію народных сіл Беларусі, праводзячы пад час іх рэпрэсій.

¹⁶⁵ **Доўбар-Му́сніцкі (Dowbor-Muśnicki)** Юзэф (1867—1937) — польскі вайсковы дзеяч, генерал, камандуючы выступленнем супраць Савецкай Рэспублікі ў 1918 г. У 1917—1918 гг. быў арганізатаром і камандуючым I Польскага корпусу ў Рэспубліцы. Гэты корпус падтрымліваў армію народных сіл Беларусі, праводзячы пад час іх рэпрэсій.

супрацьмясцовага сялянства.

¹⁶⁶ **Будын Сымон**(каля 1530 — 1593) — старажыгнабеларускі гуманіст і асьветнік, заснавальнік Нясвіскай друкарні, у якой у 1562 г. надрукаваў «Катэхізіс».

¹⁶⁷ **Сыракомія** Ўладіслаў(сапр. **Кандратоніч** Людвік)(1823—1862) — беларускі-польскі паэт, перакладчык, крыptyк, краязнаўца. Пісаў па-польску і па-беларуску. З беларускамоўных твораў зберагліся вершы «Добрыя весны»(1848) і «Ужо птушкі пяюць усясьць»(1861).

¹⁶⁸ Бітва на рацэ Калцы адбылася 31 траўня 1223 г. паміж рускімі князямі і полаўцамі заднага боку і мангольскімі падраздзяленнямі Чынгісхана — з другога. Першыесутыкненінерускіх князей з манголамі, у якім славянепацярпелі поўную паразу. У бітве загінула 6 князёў у тым ліку і нясвіскі князь, яюга, аднак, звалі на Хведарам, а Георгіем(Юрыем).

¹⁶⁹ **Хаванскі** Іван (?—1682) — маскоўскі баярын і ваявода літоўскага паконах оджаніні. Быў правадыром стралецкага пастаніня ў 1682 г., за што пакараны съмерцю.

¹⁷⁰ **Макоўскі** Тамаш(1562 або 1575—1630) — старажыгнабеларускі гравёр, у пачатку XVII ст. працаваў пры двары М. К. Радзівіла Сіроткі. У 1603 г. выгравіраваў першую дакладную карту Вялікага княства Літоўскага (да нас дайшлю толькі 2-е выданьне, 1613 г.).

¹⁷¹ Прывілей Стэфана Баторыя аб наданні Нясвіжу магдубурскага права і адпаведна прысвоены яму гербу быў выдадзены 1586 г. З гэтага жгоду Нясвіж стаў цэнтрам замельнага ўладання Радзівілаў — Нясвіскай ардынацыі зрысамі дваржаўнай адзінкі ў Наваградскім ваяводзтве. Гэтым тлумачыцца іная ўнасьць на гербе гораду чорнага арла — фамільнага гербу Радзівілаў.

¹⁷² **Байдановіч** Максім(1891—1917) — беларускі паэт, клясык беларускай літаратуры.

¹⁷³ **Бернардоні**(Bernardoni) Ян Марыя(1540—1605) — італьянскі архітэктар, у 1586—1599 гг. працаваў у Нясвіжы, збудаваў там касьцёлезу́тгаў і будынак калегіуму.

¹⁷⁴ **Радзівіл** Кароль Станіслаў(Пане Каханку)(1734—1790) — дзяржавны дзеяч Вялікага княства Літоўскага, магнат. З 1762 г. ардынат нясвіскі і алышкі, валодаў таксама Слуцкам, Капылём, Бялай, мноствам маёнткаў ва Украіне, у Польшчы, Літве.

¹⁷⁵ **Радзівіл** Магдалена(1861—1945) — дзяячка беларускага куль-

турнага руху, мэцэнатка. Сымпатызавал беларускім хрысьціянскім дэмакратам, давала грошынам ногія культурніцкія мерапрыемствы. Адчыніла ўсваіх маёнтках беларускія школы.

¹⁷⁶ **Пракапнук** Андрэй Якаўлевіч (1896—1970) — беларускі вучоны ў галіне дэрматавэнэралёгіі, акадэмік Акадэміі наукаў БССР (1940).

¹⁷⁷ **Крывашын** Мікалай Іванавіч (1885—?) — савецкі партыйны дзеяч. У снежні 1917 г. быў начальнікам гарнізону г. Менску. З пачатку 1918 г. намесынік старшыні Менскага Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

¹⁷⁸ Сваю інтэрпрэтацыю нясвіскіх падзеяў пакінуў таксама Аляксандар Залескі, у той час старшыня Замір'еўскага падпольнага райкаму РКП(б): «У красавіку 1919 г. польская войскі тачалі напёты на мясцовасці. Яны разглаголі мясцовыя Саветы, расстрэльвалі, рабавалі. У Нясвіжы і в. Качановічы мясцовая буржуазія падняглам яцеж. Былі забіты члены Нясвіскага гарэжуму Грынблата і Татура. Памят аю, як I. Валодзька і, паслы та кіх звестак, усю ноч сядзелі на тэлефоне ў Наваградку, аддаючы распароджэнне Замір'еўскай і суседнім зь Нясвіжам валасным партыйным арганізацыям. Сіламі мясцовых чырвоных атрадаў прыслана газь Менску адмацаваньня, атрады польскай кавалерыі паслы баёў у раёневескі Студзёнкі вымушаныя былі адышыці і ўністрамку Слоніму».

Упадаўлены Нясьвіскага пастаныня мясцовай буржуазіі выразаўшыся ў «Адзінція»: «У паселішчы Замір'еўскія воласныя партыйныя арганізацыі. Асабліва праявілі сябе І.І. Валодзька і Жук. Атрад пад кіраўніцтвам Жука быў пераважна з членоў партыйнай Замір'еўскай арганізацыі» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Нясвіжскага р-на. Мінск, 2001. С. 149).

У афіцыйным жа дакладзе аб партыйным і савецкім будаўніцтве ў Слуцкім паведзце за сінэжань 1918 г. — сакавік 1919 г. сытуацыя адлюстроўвалася так: «12 сакавіка 1919 г. пачалася мабілізацыя трох гадоў, якая пачала праходзіць пасяляхова. Але яшчэ ў першых чыслах сакавіка праходзілі чуткі пра набліжэнне польскіх белавардзейцаў. Нарэшце ўсярэдзіне сакавіка атрады маліафіцыйныя зъвесткі, што польская белавардзейская банды рабуюць ураёне Сіняўка — Клецак — Нясвіж. Сярод насельніцтва ўзыніктры возможна настрой, унекаторых воласціх усіх хутораў і сяліщ пастаўлены на абарону. Дзеля гэтага быў ство-

раны Рэўваенавет, горад быў аб'яўлены спачаткуна ваенным, а пасля нааадымстаювічы. Усе ўлады заставаліся на месцы, было эвакуявана толькі казначэйства ды пагружаныя ў вагоны склады харчкаму і некаторыя каштоўнасці. Агенты ёзракупачнай камісіі, кінуўшы ўсе свае склады, уцяклі. Уся рэальная сіла г. Слуцку, вартавая рота, рота ЧКі рота, прысланая з Бабруйску, быў падпраўленыя на фронт, куды накіраваліся і некаторыя адказныя работнікі. Былі пасланыя таксама атрады з камуністайдля ўтрымання кулацкіх паўстаньняў.

Да 20 сакавіка ўсё ўжо было ліквідавана і зноў прыступілі да наўмалчанай працы...» (Тамсама. С. 133).

¹⁷⁹ **Дамбровіці** (Dąbrowski) Уладзіслаў (1891—1927) — польскі вайсковец-кавалерыст, у 1917—1918 гг. ваяваў I Польскім юрпусе пад камандаваннем Ю. Даўбара-Мусыніцкага. У лістападзе 1918 г. стаў камандзірам юннага аддзела Самаабароны Віленскай зямлі, усынежні — камандуючым палка віленскіх улані. У студзені 1919 г. быў камандзірам гарнізону Вільні, змагаўся з бальшавіцкімі войскамі. Пасля адстуপлення ў Вільні яго склаў зброю і распачаў партывансскую барацьбу. Нягледзячы на адносна мяльясілы, свабодна рухаўся па тэрыторыях, занятых бальшавікамі, захопліваў цэлья гарады. Пасля зъяўлення ягоных адцеваў быў створаны полку уданаў.

¹⁸⁰ Нясьвіская гімназія імя У. Сыракомлі зъяўлялася польскай і ўтрымлівалася за кошт дзяржавы. У асноўным у ёй вучыліся палякі, але частка вучняў быў пакамандаваныя савецкімі і габрэямі.

¹⁸¹ Пра стан сялянскіх гаспадарак на Случчыне даволі падрабязна пісалася ў рапорце рэвіфрата польскага Таварыства стражы крэсовай па Слуцкім павеце Яна Сушынскага за студзень — люты 1920 г.:

«Слуцкі павет мала пацярпел ад ваенных дзеянняў. Толькі вары пацярпелі ад бальшавікоў, і то не язначна (маю на ўвазе жывы ѹзвіжнік і ўраджай).

Сельскагаспадарчая культура — першаклассная. Памешчыцтва прысыстэме, якая бы лазачасамі Раманавых, трymала зямлю. Культурападвысілася, сяляне яе перайм алійкарысталіся падказкамі дэвіту. Напрыклад, цэлая Мікаўская гміна, якая ўтварылася напасля раздзіліліскіх землях — гэт абеларуская Галіндыя: шлюзы, грэблі, каналы, запіваньнелугу ё і г. д. Адным словам, ужываецца найболыи прагрэсіўная сыштэма.

Сялянства на вайне зрабіла добры інтарэс: яны маюць шмат гроши, ня ведаюць, што зыімі рабіць, таму маюць апетыт дазя млы. Аднак пра Гарадзенічыну, дзе сотні тысячаў дзесяцін зямлі яксыць аблогам, яны і чуцьня хочуць. Глядзя цягна на суседнія польскія двары і біліцаўца Вясковыя трагетыяты на даішах знаходзіца ў галечы—можа, нават болей, чым перадвайной. Двары паніччаныя, таму служба зьменышлася дамінуму. Фабрыкаўняма, лясныя вытворцы ўсе існуюць, таму працы няма. Адсюль вынікаюць лямант, практёны імкненія да балши авікоў. Трэба гэта выправіць—даць працу, і гэтым ногія зацвердагуць ад галечы, атым самім і адразніх хробабоў і галоднае съмерці. Посьпех абавязковабудзе» (Слуцкі збройны чыну дакументах і ўспамінах / Уклад А. Гес, У. Ляхоўскі, У. Міхнюкі інш. Менск, 2006. С. 35—36).

¹⁸² **Гарны Цішка** (сапр. **Жыгуновіч** Зыміцер) (1887—1937)—беларускі пісьменнік, палітычны і культурны дзеяч. У студзені 1919 г. старшыня Часовага рабоча-сялянскага ўраду ССРБ. Паходзіў зъмістчака Капыль.

¹⁸³ **Гурю** Алесь (1892—1938)—беларускі паэт, перакладчык, лінгвіст. Паходзіў з Капыля.

¹⁸⁴ **Лобік** Лявон (1871—1918)—беларускі паэт, публіцыст. Паходзіў з вёскі Кукаўчы Слуцкага павету (цяпер Капыльскі раён). Скончыў Нясьвіскую настаўніцку юсэмінарью. Настаўнічаў на Случчыне. З 1905 г. далучыўся да сацыял-дэмакратычнага руху. За ўдзел у рэвалюцыйных падзеях 1905—1907 гг. сасланы на З гады ў Краснаярскі край. Потым жыў у паволскім гарадку Чорны Яр. Пасля сканчэння тэрміну высылкі жыў у Пінску, пазней пераехаў у родную вёску. З 1910 г. супрацоўнічаў з газэтай «Наша Ніва». Як судзельнік беларускага руху быў арыштаваны і зняволены ў турме ў Вільні. У ссыльцы і турмах падарваў здароўе, хварэў на сухоты.

¹⁸⁵ **Шанцьр** Фабіян (1887—1920)—беларускі нацыянальны дзеяч, паэт. У 1917 г. адзін з лідараў левага крыла БСГ. У студзені 1919 г. камісар па нацыянальных справах Часовага рабоча-сялянскага ўраду ССРБ. Арыштаваны бальшавікамі і расстраляны. Паходзіў са Слуцку.

¹⁸⁶ **Бабарок** Адам (1899—1938)—беларускі пісьменнік і лігаратуразнаўц. Паходзіў з вёскі Слабада-Кучынка Слуцкага павету

(цяпер Капыльскі раён).

¹⁸⁷ **Чорны** Кузьма (сапр. **Раманю́скі** Мікалай) (1900—1944)— беларускі пісьменьнік публіцыст. Паходзіў з маёнтку Лапацічы Слуцкага павету (цяпер вёскаборка-Бялевічы Капыльскага раёну).

¹⁸⁸ **Лужанін** Максім (сапр. **Каратай** Аляксандар) (1909—2001)— беларускі паэт. Паходзіў з вёскі Прусы Слуцкага павету (цяпер Салігорскі раён).

¹⁸⁹ **Мурашка** Рыгор (1902—1944)— беларускі пісьменьнік. Паходзіў з вёскі Бязьверхавічы Слуцкага павету (цяпер Слуцкі раён).

¹⁹⁰ **Шукайла** Паўлюк (1904—1939)— беларускі паэт, крыгыц, празаік. Удачыненыні даяго Ю. Віцьбіч памыліўся: Шукайла паходзіў не са Слуцчыны, а з вёскі Лапеніцы Ваўкавыскага павету Гарадзенскай губэрні (цяпер Бераставіцкі раён Гарадзенскага вобласці).

¹⁹¹ **Гаўрук** Юрка (1905—1979)— беларускі паэт, перакладчык і крыгыц. Паходзіў са Слуцку.

¹⁹² **Вечар** Але́сь (1905—1985)— беларускі паэт і навукоўец-біёлаг. Паходзіў з вёскі Машчыцы Слуцкага павету.

¹⁹³ **Крушына** Рыгор (1907—1979)— беларускі паэт, празаік, крыгыц. Паходзіў з вёскі Бязьверхавічы Слуцкага павету.

¹⁹⁴ **Каваль** Міхась (сапр. **Ленчанка** Язэп) (нар. 1915)— беларускі паэт, празаік, крыгыц. Паходзіў з вёскі Покрашава Слуцкага павету.

¹⁹⁵ **Клішевіч** Уладзімер (1914—1978)— беларускі паэт і публіцыст. Паходзіў з вёскі Краснадворцы Слуцкага павету (цяпер Салігорскі раён).

¹⁹⁶ **Случанін** Лявон (сапр. **Шнакоўскі** Лявонці) (1914—1995)— беларускі паэт. Паходзіў з вёскі Лучнікі Слуцкага павету.

¹⁹⁷ **Золак** Янка (сапр. **Даніловіч** Антон) (1912—2000)— беларускі паэт і празаік. Паходзіў з вёскі Лучнікі Слуцкага павету.

¹⁹⁸ **Жаўрыд** Павал (1889—1939)— беларускі палітычны дзеяч. Дэлегат I Усебеларускага зезду. У канцы 1920 г. камісар Случчыны, адзін з кіраунікоў Слуцкага павстання 1920 г. З 1921 г. працаў у Віленскім БНК з 1923 г. у Менску.

¹⁹⁹ Павал Жаўрыд стаў старшынём Слуцкага БНК толькі ў лістападзе 1919 г. Першым жа старшынём пасля стварэння камітэту ў красавіку 1918 г. стаў доктар Яніславскі.

²⁰⁰ У пачатку ХХ ст. сытуацыя з магнацкім зэмлеўладаньнем на Слуцкыне не была такая адназначная, як сьцвярджае Віцьбіч. Справды, да пачатку XIX ст. большая частка Слуцкага павету разам са Слуцкам належала магнацкаму роду Радзівілаў. Але ў 1828 г. мужчынская лінія гэтага роду згасла, і пасыля съмерці Дамініка Радзівіла ягоная дачка Стэфанія выйшла замуж за Людвіка Леана Вітгенштэйна, якому і перайшлі такім чынаму се радзівілаўскія ўладаньні, утым ліку і былое Слуцкае княства. Пасыля съмерці безнашчадкаў адвінага сына Людвіка Леана і Стэфаніі Вітгенштэйна — Пятра, ягоная сястра Марыя выйшла замуж за германскага князя Хлюдвіга Карла Віктора Гогенлоэ. Ён атрымаў у спадчыну ўсе ўладаньні, але валодаць імі ня мог як германскі падданы. Дзеля гэтага ёсць маёнткіў і хутка распрадаўненія і патрапілі ў розныя руки.

²⁰¹ Маецца наўвазе, натуральна, не 1918, а 1919 год.

²⁰² Насамрэч Беларускі нацыянальны камітэт у Слуцку прыпаляках дзеянічаў легальна, і навату яго статутесяродмэтаў арганізацыі фігуравала такая, як «*уходзіць да польскае ўлады з прозьбамі аб палепшанні агульнага і прыватнага жыцця беларусаў*».

²⁰³ Белы арол месціцца на дэяржаўным гербе Польшчы, таму пад уладай «Белага арла» маецца на ўзвеце польская ўлада.

²⁰⁴ **Вайніловіч**(Woyniłłowicz) Эдвард(1847—1928) — польская беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, адвін з буйных аблшарнікаў Беларусі. У 1918 г. вітаўтавішчэнныне БНР, але не падзяляў радыкальнае ідэалёгіі беларускіх сацыялістў. Быў прыхільнікам аднаўлення Вялікага княства Літоўскага ў палітычным хаўрусе з Польшчай.

²⁰⁵ **Паўлікевіч** Арсеній(1889—?) — беларускі палітычны дзеяч, лекар. Далучыўся да беларускага руху ў пачатку 1920 г. У лістападзе 1920 г. узначаліў адноўлены Слуцкі БНК, кіраўнік яго мэдyczнай-санітарнага аддзела. Падчас Слуцкага збройнага чыну загадваў шпіталем паўстанцаў. Удзельнічаў у Праскай канфэрэнцыі ў верасні 1921 г. У красавіку 1922 г. арыштаваўся польскімі ўладамі. У 1920-х гг. жыў у Вільні. У сярэдзіне 1920-х гг. быў стваральнікам і кіраўніком штабу беларускіх палянафільскіх арганізацый: Часовай беларускай рады, «Прасвітвы», «Беларускай хаткі», Беларускага камітэту для спраў самакіравання, Беларускай нацыянальнай рады, Беларускай нацыяналь-

нальнайпартыі. Аказва ўдапамогу Барысу Каверду ў падрыхтоўцы замаху на савецкага амбасадара П. Войтава. Калі верыць Б. Каверду, падчас Другой сусветнай вайны браўудэлу антыфашистскім руху ў Варшаве.

²⁰⁶ **Русак** Васіль (1896—пасля 1946) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, сябра БПСР. Актыўны ўдзельнік Слуцкага паўстання 1920 г. З 1923 г. у Празене вучобе, адзінскіраёнку ў Замежнага бюро БПСР.

²⁰⁷ **Пракулевіч** Уладзімер (1887—1938) — беларускі нацыянальны дзеяч, сябра БПСР, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстання. З 1923 г. дзяржавны сакратар ураду БНР. Акрамя Пракулевіча, намеснікам старшыні з'езду В. Русакабыў таксама Павал Жаўрыд.

²⁰⁸ **Анціповіч** Анастас — першы камандзір 1-й Слуцкай брыгады войскаў БНР. Вывялены з пасады 3 снежня 1920 г. Пазней выдаўлены польскімі ўладамі бальшавікамі і расстраляны.

²⁰⁹ **Самуеўч** Антон — ураджэнец Слуцку. Былы афіцэр генэрала Булак-Балаховіча, быў накіраваны апошнім на Случчыну дзеяціврбоўкі до браахвотнікаў і каардынантіў дзеяньняў. Пасля зліквідавання Слуцкага збройнага чыну — адзін з арганізатараў антыбальшавіцкаепартыянскіх сіціяў «Зялёнаага Дубу». Пазней схоплены савецкім ППУ і расстраляны.

²¹⁰ **Лістапад** Юрка (1897—1938) — беларускі нацыянальны дзеяч. З восені 1919 г. быў шульным інструктарам на Случчыне, ствараў беларускія школы, удзельнічаў у працы беларускіх нацыянальных арганізацый.

²¹¹ **Сасноўскі** Юльян (?—1923) — адзін з кіраўнікоў Слуцкага збройнага чыну. Ураджэнец мястэчка Вызна Слуцкага павету. Напярэдадні Першай сусветнай вайны скончыў Слуцкую расейскую мужчынскую гімназію. У кастрычніку 1920 г. абраны ў склад Беларускай рады Случчыны, загадчык яе канцыляры. Пасля ліквідацыі Слуцкага збройнага чыну інтэрнаваны ў Беластоцкі лягер, пазней знаходзіўся ў Вільні. Супрацоўнічаў з тагачасным лідэрам беларускіх палянафітаў Паўлам Алексюком, разам з ім у сінезні 1921 г., перад выбарамі ў таяк званы Віленскі сойм, арганізоўваў прапольскі «з'езд Заходняй Беларусі» ў Вільні. Незадоўгага дасмерці жыў у Саюлцы.

У 1922 г. скончыў жыць ў самагубствам.

²¹² **Грыньюк** Рыгор — удзельнік Слуцкага збройнага чыну, на з'яз-

дзе Случчыны быў выбраны ў склад Рады Случчыны.

²¹³ **Бусл Сяргей** (1901 — пасля 1940) — беларускі нацыянальны дзеяч, адзін з лідэраў слуцкага беларускага таварыства «Папараць-Кветка». З 1918 г. быў беларускім эсэрам. Пасыляпачатку польская савецкая вайны актыўны ўдзельнік антыпольскага падпольнага руху. Адзін з арганізатараў Беларускага з'езду Случчыны 14—15 лістапада 1920 г., пасыляпрымаўчыны ўдзелу фармаваныні 1-й Слуцкай брыгады войскаў БНР у м. Семежава. Пасля задушэння паўстаньня супрацоўнік Беларускай вайсковай камісіі, затым Прадстаўніцтва БНР у Літве і Міністэрства беларускіх спраў Літвы. З 1922—1929 гг. вучыўся ў Вышэйшай тэхнічнай школе ў Празе, актыўна ўдзельнічаў у беларускім студэнцкім руху. У 1929 г. вярнуўся ў Вільню. У кастрычніку 1939 г. быў арыштаваны бальшавікамі, у лютым 1940 г. прыгавораны да 15 гадоў канцлагераў. Далейшы лёс невядомы.

²¹⁴ У Віцбіча ўхвала з'езду прыведзена са значнымі скраткамі. Вось яе поўны текст (з захаваннем правапісу): «*Перши Беларускі З'езд Случчыны, скліканы ў лічбе 107 дэлегатаў, вітае Раду Беларускай Народнай Рэспублікі ісьведчыць, што ўсесвае сілы аддаць на абудову сваі Бацькаўчыны.*

З'езд катэгорычна пратэстует праців акупациі іро дных зямель чужаўкім наездам і проці самазванай Савецкай улады, якурад Кюрына ініцыя, якія паут вараліся на Беларусі. Бацькаўчынана шараздай-наваначчужынцамі, якія ніч не чынляе і дагэтуль, і мы, аддаючы справе абудовавання нашай Бацькаўчыны ўсенашы сілы і жыцця, з'яўртаемся да ўсіх гасцівetu і Саюзу Народаў аб дапамозе ў стварэнні нашай вайсковай сілы.

Шыра вітаем нашу сястру Польшчу!

Прыняльце ўхвалы было пакрыта вонкікамі:

Няхай жыве вольная, незалежная, демократичная Беларуская Народная Рэспубліка ўсе этнографічных граніцах!

Няхай жыве Беларуская армія!

Няхай жыве беларускі народ!

Няхай жыве братэрства ўсіх славянскіх народаў!

Няхай жыве Беларускі Устаноўчы Сойм!» (Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 956—957).

²¹⁵ На самай справе гэта адбылося пазыней, 28 ці 29 лістапада 1920 г.

²¹⁶ Насамрэч тэкст гэтай дэкларацыі таксама быў кулы даўжэйшы і зымястоўнайшы, чым прыведзены Віцьбічам (тэкст падаецца з захаваным правапісу): «У мом энт сам аадзначення ўсіх наро даў і ба рацьбы іх за сваю самастойнасць і свабоду Беларусі Рада Случыны, вытаўняючы волю сялянства, паслашагая ей аверыўшага ёй абарону незалежнасці і національнасці Беларусі, падымае сцяг барацьбы за свабодную незалежную Беларусь і заяўляе ўсяму міру»:

1. Беларусь павінна быць Вольнай Незалежнай Народнай Рэспублікай у яе этнаграфічных межах.

2. Асноўныя законы Беларускай Народнай Рэспублікі будуть вы працаўаны Беларускім Устаноўчым Соймам, созваным на аснове агульнага, роўнага, простага, патаемнага і пратарціянальнагавы барчагаправа.

3. Прыйнаваючы, што зямля павінна належыць працу ў народу і што прыватная ўласнасць назямлю касуеца, Рада Случыны думает, што нормы землекарыстання (землепользование) маюць быць выпрацаўаны толькі Беларускім Устаноўчым зборамі. Даразьвязання ёсць тага, што ў Устаноўчым Сойме ўспехаст ановы Часовай Улады павінны згаджасцца з вышэйтаказаным прынцыпам. Усе жлясы і нутрамлі павінны быць уласнасцю Рэспублікі.

4. Да савыза Устаноўчага Сойму павінны быць прыняты самыя шырокія меры для абароны правоў інтарэсаў працаўнікоў, якіх, напрыклад, а. 17 абуздзеній на большага 8-м і гадзінавага, канторыонаддабрабытам, мінімуму заработнай платы і г. д.

5. Умэтах бархцьбы звырастаночай спэкуляцыяй ўтварацца ваньня тавара абмену паміж местам і вёскай Рада Случыны прымемеры к развязцію на шырокіх пачатках усіх відаў кооперацыі.

6. Уперадда скончання развязвання гэтага пытання ў Устаноўчым Сойме прызнаем на тэрыторыі Беларусі свабоду слова, другу, сходау, забастоваў, хаўрусаў, рэлігіі, незалепнасць асобнасціі памяшканняў.

7. Прыйдаючы першастеннай значэнненароднай праславеце, РС будзе стацца цак агульнаму адукацыйну ўсамым шырокім маштабе.

8. Урубяжох БНР прызначаюцца праўы ўсіх менингасцяў нацыянальную і пэрсанальную аўтаномію.

Абвяшчаючы аб гэтым і зьяўляючыся выразіцельніцай волі народа,

да, Рада Случчыны дактывеуць вёрда стаяць за незалежнасць і свабоду роднае Беларусі ѹбараніць інтэрэсы сялянства ад насільля ў з боку чужаземных з ахвам чыкаў, у выпадку патрэбнасці нават спаю аружжя, наядзя чы на лічобную перавагу працягуніка, думаючы, што наша справа — справа праудзівай, а прауда заўсёды за красу» (Слуцкі збройнычын у дакумэнтах йўспамінах / Уклад А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 66—67).

²¹⁷ Гаўрыловіч Ахрэм — падпілоўнік, ураджэнец Случчыны, падчас Слуцкага паўстання 1920 г. камандзір 1-га Слуцкага палка 1-й Слуцкай брыгады. Пасыля падаўлеўніня паўстання жыў у Заходній Беларусі, у 1924 г. вярнуўся на радзіму. У 1925 г. арыштаваны ГПУ, асуджаны на 5 гадоў канцыгераў. Далейшы лёс невядомы.

²¹⁸ Семянок — у выданні «Слуцкі збройнычын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах» даецца такая біографічная даведка пра гэтага дзеяча: «Семянок (Сіменік) Лукаш (?—1921)—беларускі вайскоўцу, ураджэнец в. Траянаўка Халопеніцкаевол. Барысаўскага пав. Удзельнік Першаесусьевет нае вайны. Арганізатар і кіраўнік сялянскага паўстання ў Жыніуні 1918 г. супрацьнямецкіх кайзер аўскіх войскаў, што ахапіла Лісічанску, Халопеніцкую і Зачысьценскую воласць і Барысаўчыны і Меничыны. Йа кое было задушанае сумеснымі дзеяньнямі немцаў і маскоўскіх бальшавікоў. У лістападзе 1918 г., дапрыходу бальшавікоў, быў абраны сялянамі Халопеніцкаевол. Вайсковым атаманам. У пачатку 1919 г. арыштаваны “чрэзвычайкаю” і пасаджаны ў барысаўскую вязніцу. 27 траўня т. г. пад час сперасылкі яго з Барысаўмскіх Пішчалаўскіх кізімак здолеў збегчы, заштограваючы тры булавам у Барысаўе пры суджаны дасымя проткні кары. Арганізатар “Першага Беларускага партызанскага аддзелу”, які паспяхова дзеянічаў супраць бальшавікоў у Барысаўскім ды Менскім паветах упершай палове 1919 г. Сумесна з польскімі аддзеламі ўдзельнічал у вызваленіі ад бальшавікоў Барысаўа ў ліпені т. г. У пачатку 1920 г. учыне капітана разам са сваім аддзелам запічаны ў склад БВК. Адзін з арганізатараў ваенагасялянскага гаруху пад кіраўніцтвам “Зялёная Дуба”. Прыймаў чынны ўдзел у ваеннай акуліген Ст. Булак-Балаховічай ў Слуцкім збройным чыніе, пазыней працягваў партызанскі акуліг супраць бальшавікоў. Паводле звестак беларускага блібліографа Рамуальда Зямкевіча, загінуў 1921 г. у адным з баёў з чырвонаармейцамі» (Слуцкі збройнычын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах

/Уклад А. Гесь, У.Лях оўскі, У.Міхнюкі інш.Менск, 2006. С. 347).

Аднак звесткі, якія падае Ю. Віцьбіч пра партыянскага атамана Лукаша Семенюка ў адмысловы артыкуле (лі. с. 184—190), выклікаюць сумнеў, ці зъяўляўся Семянюк-партыян і Семянюк — слуцкі паўстанецадной і той жа асобай (паводле Віцьбіча партыян Семянюк загінуў яшчэ ў 1919 г.).

²¹⁹ **Сокал-Кутылюці** Антон (1892—1983) — беларускі нацыянальны дзеяч, вайсковец. Адвін з арганізатарамі і кіраўнікамі Слуцкага збройнагачыну. У сінёжні 1920 г. камандзір 1-й Слуцкай брыгады.

²²⁰ Паводле камунікату штабу 1-й Слуцкай брыгады Войскаў БНР, пераход брыгады цераз раку Лань і разбраеніе палікамі адбылося не 28, а 30 сінёжня 1920 г.

²²¹ **Доба** — суткі.

²²² Яшчэ пазней большасць інтэрнаваных слуцкіх паўстанцаў апынулася ў канцэнтрацыйным лягеры ў Дарагуску на Холмшчыне.

²²³ **Цывікевіч** Аляксандар (1888—1937) — беларускі грамадзка-палітычны культурны дзеяч, навуковец. У 1923—1925 гг. прэм'ер-міністар ураду БНР.

²²⁴ **Захарка** Васіль (1877—1943) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Быў намеснікам старшыні Рады БНР, у 1928—1943 гг. Прэзыдэнт Рады.

²²⁵ **Баран** (Баранаў) Сяргей (1892—1937?) — беларускі палітыкі грамадзкі дзеяч, сябра партыі беларускіх эсераў у 1920—1921 гг. старшыня Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту, у 1921 г. — камісар БНР на Гарадзеншчыне. У 1922 г. выбраны паслом у польскі сойм. У 1923 г. арыштаваны польскімі ўладамі, асуджаны да 6 гадоў турэмнага зняволенія. Датэрмінова вывалены ў сінёжні 1926 г. У 1928 г. эміграваў у БССР.

²²⁶ Дакладна гэтае месца зрэзaloць і канфэрэнцыі аб Слуцкім паўстанні выглядае так (захаваны правапіс арыгіналу): «*Найяскрайшим момантам у гэтым герайчным змаганні, апрача паўстання, ёў Слуцчыне, Вітебчыне, Ашмянчыне і г. д., зъяўляеся паўстанне ў Гарадзенскім калісам сярмяжны народ, стыхайнапаўстаўшы з арэжжам у руках занезалежнасць інепадзельнасць сваей бацькаўшчыны, напісаўна сваім штандары: ні польскіх паноў, ні маскоўскіх камуністаў*» (Слуцкі збройны чыну дакумэнтах і ўспамінах / Уклад А. Гесь, У.Лях оўскі, У.Міхнюк інш. Менск, 2006. С. 150).

²²⁷ Арсень Паўлюкевіч аргумэнтаваў сваю пазыцыю наступным чынам(захаваны правапісарыгіналу): «Дэлегат [Беларускае Рады Случчыны] быў пасланы ў Варшаву, каб з найсці апору. Акцыя Балаховіча і Слуцкае пастаноўніце бытцесна звязана з Польшчай, бо іна-чаймы ся дзелі бутурмах. Я належу да людзей, якія ідуць шляхам эвалюцыйным.<...>

І Найвышэйшая зварачываліся да Дубейкаўскага, Смоліча, каб стварыць на тэрыторыі Польшчы адзінцэнтр. З урадам Ластоўкага немаглі зноўціца, бомы рабіці сіравупадпольскай арыентацыяй. Мы, можа, зімою, можа, вясною разъвернем свою акцыю. Я ўяляюся староніккам польскай арыентацыі. Усё вызвалянчскія сілы трэба направіць у адным напрамку. Я апраедзелёна іду на кампраміс, я апраедзелённа старонікі Польшчы. Тая пазыцыя, якую вы займаецеда Польшчы, адзаўвача потам іфрыўёна тых партызанах, якія сядзяць у лясох. Паянікі скажуць, што сабраная канфэрэнцыя заняла варожкія адносіны “к сваему” (аправіўся), ктольскуму Ураду» (Слуцкі збройны чыну дакументах і ўспамінах /Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхновскі іш. Менск, 2006. С.148—149).

²²⁸ Гэтыя звесткі пра Арсеня Паўлюкевіча пакуль не ўдалося па-цвердзіць дакументальнай. Але Ю. Віцьбіч не адзіны, хто пра гэта съведчыць. Францішак Аляхновіч у сваёй вядомай аповесыці «Ў кап-щорох ПТУ» піша нешта падобнае, хоць называе іншыя гады суду і тэрмін зняволеня: «У 1934 ці 1935 годзе польская ўлада арышта-вала Паўлюкевіча, і яго судзілі ў Вільні за шпіянаж. Справа адбыва-лася пры зачыненых дзвяграх. Засудзілі яго на 4 гады астрогу. Тыя, каму ўдалося быць на судзе, казаці міне, што на працэсе выявілася, што П. з'яўляўся шпіянажам накарысыць Саветаў ужо даўно. Хто ведае! Можа, ужо як старышыня Беларускай рады Паўлюкевіч быў на службе Саветаў?» (Аляхновіч Ф. Выбраныя творы. Мінск, 2005. С. 287). Трэба адзначыць, што ў гэтай справе аляхновічавы съвєд-чаныні падаюцца большаўгарыгетнымі завіцібічавы. Аляхновіч добра ведаў Паўлюкевіча асабіста і адvin час, у сярэдзіне 1920-х гг., быў нават ягоным намеснікам у палянафільскай Часовай беларускай радзе. Таму наўрад ці ён мог яго з кім-небудзь паблытаць.

²²⁹ У кнізе А. Зюзюва выпіс з пратаколу пленарнага паседжання Беларускай рады Случчыны 30 студзеня 1921 г. (дата 30 сінегня

1920 г. падаецца Ю. Віцьбічампамылюва) сапраўдышыгуеца ўнастykі абрэзаным і перакрученым выглядзе, што набывае проста пропшлелысэнс. На самай справе ўдзельнікі паседжання прывналі, «*што Урад Польшчы за ўесь час паўстанчэскага руху на Случчыне, пабачыўши, што гэта ёсьць запрауды нацыянальнага руху, ня толькі непадтрыміў змагаўшуюся з Савецкім Урадам першую брыгаду БНР і Раду, алеёнават умысьленна рабіўся якія ні праваць права і справу, баючыся пашырэннем руху, што пагэтаму ўсе спробы дабіцца ад Польшчы да памогіць ружжам, збожжам ціграямі, ня згубіўшы іх самастойнасці, канчатлівіць і аставаліся толькі абязнкамі; што за ўесь час із немагаўшым убараць без пераважнага місія памісавецкіх акупантаў, галодным, неадзетым, аброенным толькі трафеям і, здабытым із бойках, вайскам беларускім была атрымана адіх падача: 100 тудоў з божжжа ад цывільных уладаў і 300 карабінаў з патронамі із кухні ад вайсковых частыцей» (Слуцкі збройны чын у дакументах і ўспамінах/Уклад. А. Гесь, У. Лях оўскі, У. Міхноўскі. Менск, 2006. С. 116) (захаваны правапісарыгінату).*

²³⁰ Тут варта прыгачыць погляд на Слуцкае паўстанніе польскіх спэцслужбаў, які быў выкладзены ў больш познія часы: «*Запозыненым рэхам беларуска-бальшавіцкага змагання было Слуцкае паўстанніе.*

На Случчыне ўтварыўся мясцовы самаўрад — Павятовая Беларуская рада ў Слуцку, падтрыманая ўрадам Саветаў. Была створана павятовая міліцыя, у склад якой уваходзілі беларусы пераважна айнты-бальшавіцкай скіраванасці. Менавіт агэта міліцыя стала асяродкам паўстанцкага руху.

Пасыя заключэнныя польска-бальшавіцкага перамір'я былыя паточнікі польскай арміі ген. Булак-Балаховіч, Перамыкіні армія Ўкраінскай Народнай Рэспублікі (атаман Пятлюра) перайшлі запольскую дэмаркарыйную лінію і пачалі самастойную айннюю акуносупраць Саветаў.

Зээтагаскарысталася Беларуская рада ў Слуцку, якая намервалася выклікаць агульнае паўстанніе ўсёй Белай Русі і супраць бальшавікоў. З гэтай мэтай быў скліканы з'езд усяго Слуцкага павету. Гэты з'езд вырашыў праводзіць агульную барацьбу з бальшавікамі і з мэтай стварэння незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Вярхоўнай уладай з'езд прызнаў Беларускую Найвышэйшую Раду (дарэ-

чы, ужо на існую), адля кіраваньня рухам на Случчыне стварыў Слуц-
куюрадуна чалез Пракулевічам.

Неадкладнапачалася вэрбоўка і арганізацыя войска, асновай для якогаста азгаданая вышэй міліцыя. Такутварылася першая беларуская брыгада, т. зв. Слуцкая брыгада, якая налічвалакала 4000 чалавек. Камандзірам гэтага аддзету быў Андрэй Якубецкі, а яго памочнікам — Жаўрыд. Як аказалася пазыція, абодвадзеі нічалі ўпразуменініз бальшавікамі.

Першая “Беларуская слуцкая брыгада”, замацаваўшы валодань-
нераёнам Слуцку, пасунулася на большым чым дзесяць кілямэтраў на ўсход, прыхільнавітаная мясцовым насельніцтвам.

Далейшаму разъвіцьцю гэтага паўстання перайшоў з аднаго боку, якікі недахон зброі, аз другога — прытрыање бальшавікамі аддзелаў Балаховіча, Перамыкіна і ўкраінцаў да дэмаркацыі на ўсходнім інтымусу іх дапераходу на польскі бок, дзеяны былі разброеныя.

Разгром Балаховіча дазволіў савецкаму ўраду кінуць на першую беларускую брыгаду дзведы візіі — 8-ю і 17-ю, дзякуючы чаму паўстанцы былі разьбітыя, раздробленыя і вымушаныя перайсці цераз польскую мяжы, дзе былі разброеныя інтарнаваныя.

Паўстанніе Слуцкага павету было першим самастойным выступленнем беларусаў у барацьбе за нацыянальную незалежнасць» (Krótki zarys zagadnienia białoruskiego / Oprac. II Oddziału Sztabu Generalnego. Warszawa, 1928. S. 100—102).

²³¹ **Люксдорф** (Lüxendorff) Эрых (1865—1937) — нямецкі генерал, падчас Першай сусветнай вайны камандуючы нямецкім войскамі на ўсходнім фронце.

²³² **Фрунзе** Міхаіл Васілевіч (1885—1925) — савецкі палітычны і вайсковы дзеяч. У 1917 г. быў у Менску, узначальваў мясцовую міліцыю, быў старшынём Савету сялянскіх дэпутатаў Менскай і Віленскай губэрніяў сябра камітэту Заходніяга фронту.

²³³ **Мясынкоў** (Мясянкян) Аляксандар Фёдаравіч (1886—1925) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у 1918—1919 гг. фактычны кіраўнік савецкіх уладных структураў на тэрыторыі Беларусі. Быў перакананым праціўнікам беларускага дзяржаўнасці.

²³⁴ Смаленску 1918 г. быў сядзібай Абласного выканаўчага камітэту Заходній вобласці і фронту (Аблвыканкамзаху). Яго лідэрна

чале з А. Мясыніковым у партасупраці ўліся і дэі абавяшчэнья беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове.

²³⁵ Чунчын Віліс Янавіч (1882—1919) — бальшавіцкі дзеяч, па паходжаньні латыш. Зь лютага 1917 г. старшыня Латыскага раёналага камітэту РСДРП(б) у Віцебску. 8 (21) сакавіка 1917 г. быў абраны сябрам выканкаму Віцебскага Савету рабочых депутататаў з 2 (15) ліпеня 1917 г. сябракамітэту Віцебскай арганізацыі інтэрнацыоналістаў (з'верасяня — Віцебская арганізацыя РСДРП(б)). У сінэжні 1917 г. на І Віцебскім губэрнскім з'езду Саветаў быў абраны старшынём губэрнскага Савету рабочых, салдацкіх, сялянскіх і батрацкіх дэпутатаў. З 1918 г. на партыйнай працы ў Сібіры, забіты калчакаўцамі.

²³⁶ Цяжка сказаць, наюлькі вялікі адсотак беларусаў быў у складзе бальшавіцкай 16-й армii, якая задушыла Слуцкае паўстаннне. Але відавочна, што небеларусаў там было шмат, прынамсі сярод камандавання. Аднін з удзельнікаў задушэння Слуцкага паўстання, палітрук адной з бальшавіцкіх ротаў А. Забалзаеў съведчыў у сваіх пазнейшых успамінах, што прыбыў у Беларусь у складзе аграгрупу «Фармаванага» ў канцы траўня 1920 г. у горадзе Кірсанаве Тамбовскай губерні. Атрадкірсанавскіх добраахвотнікаў (67 чалавек) пасыля ўліўся ў 1-шы запасны полк, які фармаваўся ў Тамбове. Пералічваючы камандаванье не свайго батальёну ўжо падчас баявых дзеяніньняў, Забалзаеў згадвае ураджэнца Балишоўскага павету Саратовскай губерні Карагодзіна, «ленінградца» Канстанцінава, ураджэнца в. Гаўрылыўка Кірсанавскага павету Якава Карташова. Пра беларусаў сярод сваіх калегаў у той жа самы часёння згадвае ані словам (пл. Забалзаеў А. Які падаўляў Слуцкае паўстаннне // Беларускі Рэспубліканскі саюз. 2004. № 1. С. 84—85).

²³⁷ Упершыню на пасаду першага сакратара ЦК КП(б) Беларус (Васіль Шарангович) быў выбраны ў сакавіку 1937 г. і ўтрымаўся на пасадзе толькі да ліпеня гэтага ж году. Наступнага такога выпадку давялося чакаць аж да 1956 г., калі першым сакратаром ЦК КПБ стаў Кірыл Мазураў. Згэтуль часу ажда распаду савецкай імперыі кіраўнікамі КПБ выбіраліся толькі беларусы па паходжаньні, якія, прайду, зазвичай мелі невысокую нацыянальную сведомасць.

²³⁸ Гей Канстанцін Венядэмінавіч (1896—1939) — савецкі партыйны дзеяч, у 1930—1932 гг. першы сакратар ЦК КП(б) Б. Менавіта пры

імбыласфабрыканая справа «Саюзу вывзанення Беларусі» ў 1930 г.

²³⁹ Перад К. Геем, які стаў першым сакратаром ЦК КП(б)Б у студвіні 1930 г., гэтую пасаду з 1924 г. пачарговаў замалі: расеец Аляксандар Асаткін-Уладзімірскі (травень—верасень 1924), расеец Аляксандар Крыніцкі (верасень 1924—травень 1927), латыш Вільгельм Кнорын (травень 1927—кастрычнік 1928), габрэй Ян Гамарнік (сыненжань 1928—лістапад 1929).

²⁴⁰ **Інагоўскі** Ўсевалад (1881—1931) — беларускі нацыянальны дзеяч. У 1920 г. заснаваў Беларускую камуністычную арганізацыю, браў удзел у аднаўленні БССР у ліпені 1920 г. Пасыля займаў шмат адказных пасадаў у кірауніцтве БССР, актыўна садзейнічаў правядзенню палітыкі беларусізацыі, у 1926—1928 гг. старшыня (затым прэзыдэнт) Інбелкульту, у 1928—1931 гг. прэзыдэнт Беларускай Акадэміі навук. Скончыў жыцьцё самагубствам.

²⁴¹ **Краўцоў** (сапр. **Косыневіч**) Макар (1891—1939) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, пісьменнік. Удзельнік Слуцкага паўстання 1920 г., аўтар слоўгімну паўстанца «Мы выйдзем шчыльнымі радамі».

²⁴² **Сірмунг** — згодна з летапісамі, наваградскі князь у XII ст., сын полацкага і наваградскага князя Мінгайлы.

²⁴³ **Міндоўг** (1195 (?)—1263) — літоўскі князь. Далучыў да сваіх уладаныяў Наваградскую зямлю і паставіў свайго стаўленіка ў Полацку, чым фактычна заснаваў Вялікае княства Літоўскае.

²⁴⁴ Перайменаванье Койданава ў Дзяржынск адбылося ў сувязі са стварэннем у 1932 г. на базе Койданаўскага раёну польскага нацыянальнага раёну ў БССР. Гэты раён праіснаваў толькі да 1937 г., а гістарычная назва яго былому цэнтру нявернутая да гэтай пары.

²⁴⁵ **Шілеўскі** Іван (1891—1941) — беларускі матрос-рэвалюцыянэр і гісторык-краязнаўца. З 1912 г. служыў матросам у Кранштаце, з 1914 г. старшы радыётэлеграфістлініюра «Імператор Павел І». Пасыля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. агітатар, супрацоўнік газеты «Волна», сябра суднавага камітэту. Пасыля Каstryчніцкай рэвалюцыі 1917 г. ваяваў на розных франтах грамадзянскай вайны. З 1921 г. камісар Цэнтру службы сувязі штабу Марскіх сіл Рэспублікі. У 1922 г. вярнуўся ў Беларусь, быў старшынём Койданаўскага райвыканкаму, з 1925 г. — інспектарам лясоў Полацкае акругі. Потым працаваў у Акадэміі навук БССР сакратаром прэзыдэнта (з 1927 г.), кірауніком

справаў(з1929 г.),сақратаром Цэнтральнагабюро краязнаўства. Аўтар штрагу краязнаўчых кніг, шматлікіх артыкуулаў у часо пісах. Загінуў у канцычэрвяня 1941 г. учас бамбёжкі санітарнага цягніка, у якім эвакуяваўся на ўсход.

²⁴⁶ **Бабровіч Лівон**(1904—1934) — беларускі гісторык і публішыст. Працаўваў старшым навукоўцам у Камісіі вывучэння Захоўніе Беларусі Беларускай Акадэміі навук. Займаўся гісторыяй мястэчка Койданава і Коўданаўшчыны, атаксама Беларускай сялянскай работніцкай грамады.

²⁴⁷ Т аксама пра сацыяльны складкоўдайданаўскіх паўстанцаў пісаў у сваім краязнаўчым нарысе Зымі про Кядуля (спасылаючыся на слоўы «коўданаўскага старажыла, старога бундайца» Абрама Эвенчыка(захаваны правагіс арыгіналу): «Эвенчык многа расказваў таксама аб “Коўданаўскай рэспубліцы”, калі баңда разагнала ў 1920 годзе коўданаўскі рэзідэнцыя. У публічнай “Коўданаўскай рэспублікі” прыматуюцел вакольная шляхта, багатыя сяляне, багатыя яўрэі. Усе яны думалі, што Коўданава прайдзе да Польшчы.

“Коўданаўская рэспубліка” існавала 4 дні. Невялічкі бальшавіцкі атрад разагнав яегалавароў. Тады ўжо радаваліся бедныя»(Бядуля З З краязнаўчага блёк-ноту пісьменыніка//Нашкрай. 1930. № 1 (52). С. 41).

²⁴⁸ **Грузель Вацлаў Пятровіч** (1884—1937) — савецкі дзяржаўны дзеяч. Меў дарэвалюцыйны партыйны стаж. У 1918—1921 гг. служыў Чырвонай арміі. З 1921 г. старшыня Менскага павятовага вагавыканкаму, сакратар Бабруйскага павятовага камітэту КП(б)Б, старшыня Бабруйскага павятовага выканкаму. У 1924—1926 гг. наркам Рабоча-сялянскай інспэктры БССР, старшыня Бюджэтнай камісіі ЦВК БССР, да 1925 г. старшыня Цэнтральнай кантрольнай камісіі КП(б)Б. У 1926 г. накіраваны на работу ў РСФСР. Рэпрэсаваны.

²⁴⁹ Віцэць, Ю. Віцьбіч маенаўва звестварэнніе 18 лістапада 1919 г. на сялянскім зыезьдзе ў Гаграх Камітэту вызвалення Чарнаморскай губэрні (КОЧГ). Выбраны камітэт прыняў рашэнніе «паставіць бліжэйшай метай барацьбы ў тварэнні Чарнаморскай рэспублікі з усталяваннем фэдэратыўнай сувязі зь іншымі дзяржавамі і дзяржавамі, а таксама з абаронай мэты: Расейскую Фэдэратыўную Рэспубліку,

якуюмымыстыім як волыны саюз вольных народоў, за народ даўладвъзде і сацыяльныя заваёвы рэвалюцыі». Камітэт выступіў як супраць бальшавіцкай дыктатуры пралетарыяту, так і супраць «гвалту і рабаўніцтва Добраахвотніцкай арміі» А. Дзянікіна. КОЧГ стварылася ў зброенія сілы — Сялянскае апальчэнне, якім камандавалі быўшыя афіцэры царскай арміі. У апальчэнні ўвах одзілі як расейскія, так і грузінскія селяне, а таксама быўшыя чырвонаармейцы Паўночна-Каўкаскай арміі. Пачаўшы баёвыя дзеяніні очкуччу з 27 на 28 студзеня 1920 г., паўстанцы авалодалі шэрагам важных населеных пунктаў і ўшысьльну ю падышлі да Сочаў. 11 лютага 1920 г. уся Сочынская акруга была занятая «зялёнымі». Улада КОЧГ пратрымалася да сярэдзіны траўня 1920 г., калі Сочы былі занятыя бальшавікамі.

²⁵⁰ Доўнар Міхал (1900—1933(?)) — беларускі дзеяч, ураджэнец Койданаўскае воласці. Удзельнік Койданаўскага антыбальшавіцкага паўстання 1920 г. Калі ў 1921 г. Менская ЧК расстраіла краініка паўстання Паўла Калечыца, сям'я М. Доўнара зь меркаваныя ў асабістай бясіспекі пераехала ў Менск і пасялілася ў раёне Камароўкі. М. Доўнар працаваў на Менскім дрэваапрацоўчым камбінаце. Вучыўся на вячэрнім аддзяленні рабфаку, потым у БДУ. Арыштаваны ў 1927 г., асуджаны на 5 гадоў паштраўча-працоўных лягераў за ўдзел у Койданаўскім паўстанні.

²⁵¹ У нарысе Зымітрака Бядулі ёсьць слова: «*Другі варыянт аб “Койданаўскай рэспубліцы” я чул’адбыло гаматроса койданаўцы — т. Мялешикі. Ёнугаў ўным на розыніца адапава даనыя Эвенчыка і ад апісання Шнігелскага і Бабровіча, але мае шмат падрабязных рысак*» (Бядуля 3 З краязнаўчага блёк-ноту пісьменынка//Нашрай. 1930. № 1 (52). С.41).

²⁵² Паводле А. Латышонка, ноччу з 16 на 17 сакавіка 1921 г. партызанская атрад, які, згодна з савецкімі крыніцамі, складаўся з 200 чалавек, ажыццяўляў атаку на Койданава (*Latyshonok O. Białoruskie formacje wojskowe 1917—1923. Białystok, 1995. S.229*).

²⁵³ Маецца на ўваже час снямецкай акупацыі ў Другую сусветную вайну.

²⁵⁴ Союз Захіты Родины Свободы — арганізацыя афіцэраў расейскага войска, якая ўзнікла ў сакавіку 1918 г. у Маскве з мэтай

арганізацыі паўстаньня ў дзеля звяржэння савецкай улады. У ліпені 1918 г. «Саюз» падняў мяцежу шэрагу расейскіх гарадоў. Пасыля па-даўлення мяцяжу дзеянсьць арганізацыі на тэрыторыі Рэспублікі Польшчы спынілася, але працягвалася на тэрыторыі Польшчы.

²⁵⁵ **Беларускі Палітычны Камітэт**—беларуская арганізацыя паля-нафільскага кіраўніцтва. Створаны ў Варшаве ў восеньню 1920 г. Меў цесную сувязь з генералам С. Булак-Балаховічам і кіраўніцтвам «Зялёнаага Дубу». Апанэнт Найвышэйшае Рады БНР і беларускага ўраду Вацлава Ластоўскага. Пасыля заняцця Балаховічам Мазыра па зыцця наводзіўся як «цывільнага ўрада будучай вольнай Беларусі». Пасыля нядачываеннае акцыі Булак-Балаховіча фактычна спыніўся дзеяніе.

²⁵⁶ **Папоў Сяргей Міхайлавіч** (1887—1932)—расейскі пашырэнны фісталіст, жыхар вёскі Хмелевое за 10 вёрст ад Тулы. У 1914 г. напісаў пашыраў антыфашистскую адоўзу «Миные братя и сестры!», за што быў асуджаны на 1,5 год у турмы.

²⁵⁷ **Луга**—цяперраённы цэнтар у Ленінградзкай вобласці Расейскай Федэрациі.

²⁵⁸ **Булак-Балаховіч Язэп** (1894—1923)—брат Станіслава Булак-Балаховіча, камандаваў 1-й кавалерыйскай дывізіі ў арміі на чале з апошнім. Пасыля інгернаванья балаховіцкай арміі жыў у Белавежы, у траўні 1923 г. забіты.

²⁵⁹ **Аксакаў Павал Аляксандравіч** (?—1962)—расейскі вайсювец, ротмістар. У 1919 г. ваяваў разам з С. Булак-Балаховічам у Паўночна-Заходній арміі генерала Юдзеніча, пасыля разам з балаховіцкім атрадам перабраўся ў Беларусь. Пасыля сканчэння балаховіцкай акушэркі ў Польшчы, у Аргентыне.

²⁶⁰ **Радзівіл Міхail Уладзімеравіч** (1859—1924)—расейскі палітычны дзеяч, у 1911—1917 гг. старшыня Дзяржаўнай Думы. Пасыля прыходу да ўлады бальшавікоў у эміграцыю.

²⁶¹ **Акініц Фабіян** (1886—1943)—беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, да 1917 г. сябра партыі эсэраў. Пасыля дала чытуся да беларускага нацыянальнага руху. У 1925—1927 гг. працаўваў у Беларускай сялянска-рабочніцкай грамадзе ў якасці юрыста, быў сябром Галоўнай управы ТБШ. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі пасправе Грамады, асуджаны на 8 гадоў зняволенія, у 1930 г. вызвалены згодна з распараджэннем презідента Польшчы. Аднін са стваральнікамі

ілдерау Цэнтрасаюзу, ініцыятар стварэньня і кіраунік Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі. З 1939 г. у Бэрліне, кіраунік беларускага бюро пропаганды пры Міністэрстве пропаганды Нямеччны. У лютым 1942 г. прыехаў у Менск, працаўваў па лініі Міністэрства пропаганды Нямеччны. Забіты партызанамі ў Менску.

²⁶² **Галавін** Мікалаівіч (1875—1944) — расейскі генэрал-лейтэнант, у 1917 г. начальнік штабу Румынскага фронту. У 1920 г. эміграваў у Францыю, займаўся на вуковай дзеяйнасцю. Аўтар больш за 30 навоюных прац, у тым ліку 5-тамовай «Российской Юнонтрреволюции 1917—1918 гг.».

²⁶³ **Пілсудскі** (Piłsudski) Юэф (1867—1935) — польскі палітык і дзяржаўны дзеяч, маршал. У 1919—1922 гг. Начальнік польскай дзяржавы, пасля адышоў ад палітычнай дзеяйнасці. У траўні 1926 г. ажыццяўлены дэргожаўны пераварот, усталяваў у Польшчы аўтарытарны рэжым.

²⁶⁴ **Ульрых** Васіль Васілевіч (1889—1951) — савецкі юрыст. У 1926—1948 гг. старшыня Ваеннаі камісіі Вярхоўнага суду СССР і адначасоваў 1935—1938 гг. намеснік старшыні Вярхоўнага суду СССР. Старшыняваў на ўсіх найбуйнейшых палітычных працэсах 1930-х г. у СССР.

²⁶⁵ Маеццана ўважэ Шостая сесія Генэральнай Асамблей ААН, якая адбывалася ў Парыжы ў сінегні 1951 — студзені 1952 г.

²⁶⁶ **Вышынскі** Андрэй Януарыевіч (1883—1954) — савецкі дзяржаўны дзеяч, у 1933—1939 гг. прокурор СССР, у 1949—1953 гг. міністар замежных спраў.

²⁶⁷ **Дзянікін** Антон Іванавіч (1872—1947) — расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. Адзін з кіраунікоў «белага руху» падчас грамадзянскае вайны ў Расеі, галоўнакамандуючы Добраахвотніцкай арміяй на поўдні Расеі.

²⁶⁸ **Калчак** Аляксандар Васілевіч (1873—1920) — расейскі вайсювы дзеяч, адмірал. Адзін з кіраунікоў «белага руху» ў часы Грамадзянскае вайны ў Расеі, двойнічаў Сібіры, на Урале і Далёкім Усходзе. У 1918—1920 гг. — «вярховны правіцель Расейскай дзяржавы».

²⁶⁹ **Краснou** Пётр Мікалаевіч (1869—1947) — расейскі вайсювы

дзеяч, генэрал-лейтэнант. Адзін з кіраўнікоў «белага руху» ў часы грамадзянскае вайны ў Расейскай імперыі. У 1918 — пачатку 1919 г. атаман Войска Данськага і камандуючы казацкім войскам.

²⁷⁰ **Чайкоўскі** Мікалаій Васілевіч (1850—1926) — расейскі палітычны дзеяч. Пасыль Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. — адзін з самых актыўных праціўнікаў бальшавізму. Сажніўня 1919 па люты 1920 г. — старшыня ўраду Паўночнай вобласці, у лютым — сакавіку 1920 г. уваходзіў у «Паўднёварускі ўрад» пры генэралу Дзянікіну. Пасыль паразы «белага руху» — у эміграцыі.

²⁷¹ Станіслаў Булак-Балаховіч нарадзіўся 10 лютага 1883 г. у вёсцы Мэйшты Відзкай воласці Новааляксандраўскага павету Коўенскай губэрні. Бацька ягоны стаў арандаторам маёнтку на Браслаўшчыне толькі пазней, а падчас нараджэння сына працаваў кухарам у маёнтку паноў Мэйштоговічаў.

²⁷² Згодна з успамінамі самога Булак-Балаховіча, ён з маленства вельмі любіў юней, асабліва тэмперацыйных, нават наравістых, якіх прыручваў дабрынёй і пяшчотай. Як і бацька, захапляўся паляваннем, асабліва на качак і цецеру ю (Паводле: *Літвіна*. Генэрал Булак-Балаховіч (міфы, фальсіфікацыі, рэальнасць) // Сыны і пасынкі Беларусі / Уклад. С. В. Барыс. Мінск, 1996. С. 289).

²⁷³ Сам Юдзеніч нарадзіўся ў Маскве, але ягоныя працікі пабацьку паходзілі з шляхты Менскай губэрні.

²⁷⁴ **Неа-Сільвестар** — псеўданім **Гросэна** Генрыха Іванавіча (1881—1974), расейскага публіцыста, журналіста, педагога. Падчас рэвалюцыі 1905 г. быў нарэдактором сацыялістам (трудавіком), уграмадзянскую вайну загадваў інфармацыйнымі дзвіламі Паўночна-Захоўнай арміі генэрала Юдзеніча. У міжваенны час жыў у Латвіі, рэдагаваў газету «Рижский курьер». У 1929—1940 гг. быў шульным настаўнікам. У 1941 г. праз Нямеччыну выехаў у Швайцарыю. Памёр і пахаваны ў Жэнэве.

²⁷⁵ **Урыцкі** Майсей Салімонавіч (1873—1918) — савецкі палітычны дзеяч, з сакавіка 1918 г. быў старшынём Петраградскай ЧК.

²⁷⁶ Пры пераходзе на бок Юдзеніча Булак-Балаховіч распаўсюдзіў адзюнту наступнага зъместу:

«Братыя-крэстыяне!

Повашему призыва, батька Балахович, встал во главе крестьянских отрядов. Я находясь в среде большевиков, служил Родине, а не

жайдовской своре, против которой я создал мацкий боевой отряд.

Нет силы отречься нато, чтот ворится кругом: крестьянство разоряется, церкви, святыни поруганы, вместо мира и хлеба кругом царит братоубийственная война, дикий произвол и голод. Из школы выброшены иконы и детей с малых лет хотят воспитать в хулиганстве; сыновей наших силой оружия заставляют идти в армию и вместе с наемными китайцами гонят убивать своих же русских людей.

Час расплаты близок, гнев народныйрастет. Целые области освобождены уже от своры международных военных преступников. Всестраны мира идут против них.

Братья, я слышу ваши желания и я иду на помощь вам, обездоленным, разоренным.

Объявляю беспощадную партизанскую войну насильникам. Смерть всем, посягнувшим на веру церковь православную, смерть комиссарам, красноармейцам, поднявшим ружье против своих же русских людей. Никто не спасется.

С белым знаменем вперед, сверой в Бога и свое правоедело я иду со своими орлами-партизанами и зовусех к себе, кто знает и помнит батьку Балаховича и верит ему.

Тысячи наших крестьян идут сомней, нет силы, которая может сломить эту величую крестьянскую армию.

Атаман крестьянских партизанских отрядов батька Балахович»

(Паводдэ: Літвіна А. Генерал Булак-Балаховіч (міфы, фальсіфікацыя, рэальнасць) // Сыны і пасынкі Беларусі / Уклад С. В. Барыс. Мінск, 1996. С.294).

²⁷ Згодна з А. Літвіным, гэта адбылося 6 красавіка 1919 г.

²⁸ *Лайдонер* (Laidoner) Ёган (1884—1953) — эстонскі генэрал З 1902 г. служыў у расейскімвойску, скончыў Акадмію Генэральна-га штабу. Са сінегня 1917 да лютага 1918 г. камандаваў эстонскай дывізіяй у складзе расейскай арміі. У лістападзе 1918 г. вярнуўся ў Эстонію, у 1918—1920 і 1924—1925 гг. быў галоўнакамандуючым эстонскай арміі. Пасля адпраўлены ў адстаўку, вярнуўся на ранейшую пасаду ў 1934 г. пасля ажыццяўлення на ваеннага перавароту. У 1940—1953 гг. — у савецкіх лягерах.

²⁹ У першы ж дзень свайго знах оджаныя ў Псюве Балаховіч прынароднапавесцю 9 чалавек камуністай іх прыхільнікаў.

²⁸⁰ **Ліяноваў Сыціпан Георгіевіч** (1872—1951) — расейскі нафганамыслу́ца, да рэвалюцыі дырэктар-распаратчык і старшыня праўлення шэрагу гандлёвых і прамысловых таварыстваў. У 1919 г. узна́чыў Паштоўчна-Захо́дні ўрад пры генэралу М. Юдзенічу. Пасля разгрому Юдзеніча — у эміграцыі.

²⁸¹ **Езавітаў Кастусь** (1893—1946) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. Адзін з актыўных дзеячоў БНР, пасля 1921 г. адзін з кіраўнікоў беларускага руху ў Латвіі.

²⁸² Атрыманыню гэтага дакументу пагляднічалі перамоўы паміж Булах-Балаховічам і Езавітавым, пра ходжані апошні пісаў у Варшаву старшыні Рады Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі Антону Луцкевічу блістагада 1919 г.: «...30-га [кастрычніка] бачыўся з прадстаўнікамі Атрада Ген. Балаховіча.

Балаховіч цяперак зусім вольны чалавек. Юдзенічу непадобыён. Прасуегазам з эстонцамі, але не пад ёх кірункам. За баявую дапамогу атрымлівае часам ідзі грашовую і працягтовую. Хацеў бы быць бліжэй да Баяцкаўшчыны (Вільні). Лічыў адзінраз сябелітвіном, але цяпер даведаўся аб беларусах і сам я ведае, хто ён. Трэба, кажа, добрапазнаёміца з картай, рухам і гісторыяй.

Я прананаваў запытаць его:

1. Ці ведае ён беларускую (простую) мову,
2. ці ведае мовулітую скую,
3. ці ведае, што фамілія его зусім беларуская; паліт оўску бы лаб Балаховічunas,

4. як ён адносіцца да нацыянальных пытанняў і
5. ці прызнае ён незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі...
<...> 4-га [гістапада] зноў бачыўся з прадстаўнікамі Балаховіча. Яны прыйшли дамяне з пратавіцый пры гласіцьвойска Балаховіча, як злажацца большым чынам з беларусаў, на службу да Беларускага Ураду і паведамі, што Балаховіч беларускую мову ведае і Беларускую Народную Рэспубліку прызнае і гатоў баражаніць. Ст ацьвіт-рад каля Пскова і можжа, калі патраба, двінцца на Рэжыцу.

Я быў вельмі рад.

Прыступілі да абгавораў грашовых спраў.

Напершы пачатак трэба 400.000 марак. Далей магчыма будзе месяц-паўтара пачакаць і дабыць, як гэта ён заўсёдыробіць, гроши

ўбальшавікоў.

Яду прынцыпавую згоду, але ўзяў сабе 2 тыдні часу, каб зынесціся са сваім Урадам.

Усенападкіна Балаховіч зроблены чарнасоценцаміі зварачывацьна іхувагу ня трэба» (Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 478—479).

²⁸³ Верагоднасць тых паводзінаў жаўнерараў атраду Балаховіча—вельмі сумнеўная. Беларусы ў яго складзе былі відавочна ўменшасці (нават калянія браць падувагу ўроўень іх нацыянальнай сывядо масы). Перад перапраўкай балахоўцаў на тэрыторыю Польшчы палякі правялі інспектыю атраду і выявілі, што яго нацыянальны склад наступны: расейцы—41 %, украінцы—23 %, беларусы—21 %, палякі—8 %, швэдзы і фіны—4 %, эстонцы, латышы і прадстаўнікі народаў Каўказу—3 % (*Kajrus Z. W schodni sojuszniczy Polski wojnie 1920 roku: Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919—1920*. Toruń, 1999. S. 68).

²⁸⁴ У лістраванні паміж Балаховічам і ўрадам БНР ужываецца трохі іншая назва—Асобны Атрад БНР, аафіцыйна ён называўся «Асобны Атрад БНР у Эстоніі (Эсто нії)».

²⁸⁵ Колькасны склад атраду Балаховіча разгляданы пэрыяд відаўочна завышаныЮ. Віцебскаму шматразоў. Сябра Ваенна-дыпламатичнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі Янка Чарапуку сваіх лістах да Антона Луцкевіча ад 18 і 19 лістапада 1919 г. ацэніваў сілы Балаховіча спачатку на «каля 1 000—500» чалавек, а пасляна 2000 «салдат з афіцэрствам» (Гл.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 504, 506). 25 лютага 1920 г., перад перапраўкай атраду Балаховіча ў Польшчу, польскі ваенны агашч ў Рызе капітан Аляксандар Мышлюскі правёў адмысловы агляд і пісаў у сваёй справаздачы паводле яго вынікаў, што атрад налічвае 884 афіцэры і жаўнеры (*Latyksonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917—1923*. Białystok, 1995. S. 151).

²⁸⁶ Звесткі пра гэты рэйд Булак-Балаховіча не пацвярджаюцца да каментамі, што наводзіць на думку, што гэта толькі прыгожая ленгenda, якіх шмат склаўся ваюлімія С. Булак-Балаховіча.

²⁸⁷ **Кавячы** Рыгор (1894—1929)—беларускі нацыянальны дзеяч, сябра БПСР. Удзельнік Беларускага зезду Віленшчыны і Гарадзен-

шчыны ў ліпені 1919 г., сябра Беларускага нацыянальнага камітэту ў Вільні. З пачатку 1920 г. у складзе Ваенна-дыпламатычнае місіі БНР у Рызе, рэдагаваў часопіс «На Чужыне». З пачатку 1921 г. у складзе Загранічнай групы БПСР. У 1923 г. пераехаў у БССР, працаваў у газэце «Савецкая Беларусь». Удзельнікі складаўшага зезду БПСР у Менску ў 1924 г.

²⁸ **Сядык** Андрэй (сапр. Цынбак Якаў Майсеевіч) (1902—1994) — расейскі журналіст і літаратор. З 1920 г. жыў у эміграцыі. Друкаваўся ў эмігранцкай газэце «Новое русское слово», з 1973 г. яе галоўны рэдактар.

²⁹ **Цяготунік** (Тютюннік) Юрка (1891—1929) — украінскі вайсковы дзеяч, генерал-харунжы арміі УНР. У сінегні 1919 — траўні 1920 г. браў удзелу I Зімовым паходзе на чале Кіеўскай (Стралецкай) дывізіі, зъ якою ваяваў супраць бальшавікоў да восені 1920 г. Арганізатарантъбыльшавіцкае партыянкіна Вальні. У 1923 г. здаўся ў палон савецкім уладам. Аўтар мэмуараў «З полякамі против України».

²⁹⁰ **Ванті Павал** — беларускі вайскоўны дзеяч, генерал-маёр. Памешчык з Меншчыны. У пачатку 1919 г. знаходзіўся ў Адэсе (у чыне палкоўніка), ягоная кандыдатура разглядалася на камандзіра беларускіх узброенных сіл, які ў той час у паразуменьні з французамі намагаўся стварыць мясцовы Беларускі нацыянальны цэнтар. Паводле дакументаў ураду БНР лічыўся начальнікам штабу ўсяго беларускага войска. Пасля адступлення з Адэсы французы ў іх белагвардейскіх фармаванінай у красавіку 1919 г. перайшоў на бок бальшавікоў, пачаў фармаваць 1-ю беларускую савецкую брыгаду. Заправіну быў асуджаны рэвалюцыйным трибуналам да адправкі на фронт, але да таго чыльней да анатышавіцкага апастання М. Грыгор'ева, якое мела месца ў красавіку — траўні 1919 г. З канца 1919 г. быў ваенным дарадцам Ваенна-дыпламатычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі, у красавіку 1920 г. уваходзіў у дэлегацію БНР дзялявідніня мірных перамоў з урадам РСФСР у якасці дарадцы. У другой палове 1920 г. выконваў рэзідэнція дыпламатычнай місіі ў Бэрліне, Празе, Парыжы, Жэнэве. У траўні 1921 г. працаваў «як землемер пры парцэляцыі дваровых заме́ль Прагі (у Пардубіцах)».

²⁹¹ У гэтай цытате Ю. Віцьбіч зымшаў і аутэнтычнае выказванье

не Кастуся Езавітава, і камэнтар да яго Аляксандра Чарвякова. Курсівам пазначаныя слова, што належаць Чарвякову (у ягонай кнізе «За Савецкую Беларусь» яны стаяць без дзвукоўся).

²⁹² Эстонска-расейскімірны дагавор быў падпісаны 2 лютага 1920 г.

²⁹³ Насамрэчпольска-савецкая вайна ішлаўжо ад красавіка 1919 г.

²⁹⁴ Пра спробу арышту Юдзеніча Станіславам Булак-Балаховічам сучасныя расейскія гісторыкі пішуць так: «Ужо празь некалькі дзён пасыля ліквідацыі і Пад'ючна-Заходній арміі ў гатэль “Камэрцыйны”, дзе жыў генерал Юдзеніч Рэвелі, чакаючы выязной візы, нечакана, у 11.30 вечару 27 снежня, зьявіўся сам Булак-Балаховіч у суправаджэнні шасцы і чалавек сасвайго канвою. Ён запатрабаваў ад'езду генерала Юдзеніча разам зым, з тым каб высьветліць усе фінансавыя справаіздачы. Генералы Глазэнап і Уладзімірсаў разам звернім ад'ютантам Юдзенічакапітана П.А. Пакаціна дапусцілі Балаховіча і яго лодзей да Галоўнакамандуючага, апрыбылы ў гэты самы час начальнік французскага ваеннаемісіі палкоўнік Гюрстэль паведаміў пра здарэнне галоўнакамандуючаму эстонскай армii I. Я. Лайдонуру, якіябяцца ўсё высьветліць.

Калі гадзіны ночы прыбыў ў афіцэр эстонскай камэндатуры і распартадзіўся нікому не адчыніць дзвіверы безумоўнага званка. А трэцяй гадзініе ночы ў гатэлі зьявіўся зноў са сваімі людзьмі Балаховіч, нагэты раз, згодна з У.Л. Горнам, у кампаніі трох эстонскіх паліцыянтаў. Яны арыштавалі і абызбрэлі і піад'ютанта генерала Юдзеніча капітана Пакацілу, прысутных палкоўніка Плюсінега і капітана Шышіко. Генерала Юдзеніча павезлі ў паліцэйскі ўчастак і далей — на вакзал, дзе пасадзілі ў вагон, прычэплены да таварнага цягніка, які адразу ж скіраваўся ў Юр'еў (Дэрпт), у бок савецкай мяжы.

У вагоне ад Юдзеніча патрабавалі адпісаць чэк на 100 тысяч фунтаў стэрлінгаў. Але ўжо ў гэты час афіцэры, якія засталіся ў гатэлі, пасыпелі папярэдзіць пратое, што здарылася, ангельскую і французскую ваенныя місіі і паслаць тэлеграмы ў Парыж і Саонаву, на адрас Расейскай дэлегацыі ў Францыі.

Дзякуючы ўзыятай трывозе, эстонскі ўрад распартадзіўся вярнуць вагон з генералам Юдзенічам на станцыю Тапс (Тана) у Рэвелі, а ангельская ўлады пратанавалі генералу Юдзенічу і ягонай жонцы прытулаку будынку ангельской ваеннай місіі, дзе яны і застаяваліся

даад'ездуз Эстонії 24 лютага 1920 г.» (Румыч Н. Бельйфронтгенерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии. М., 2002. С. 141—142).

²⁹⁵ **Тухачевскі** Міхail Мікалаевіч (1893—1937) — савецкі вайсковы дзеяч, Маршал Савецкага Саюзу. У 1920 г. камандаваў войскамі Заходняга фронту прынаступленьні бальшавікоў на Варшаву.

²⁹⁶ **Ангант** (ад франц. *entente* — згоды) — ваенна-палітычны блёк Вялікабрытаніі, Францыі і Рәсей, які склаўся ў асноўным у 1904—1907 гг. Пасыля кастрычніка 1917 г. Расеявый шлаз гэтага хайрусу. Францыі і Вялікабрытаніі пасыля гэтага актыўна падтрымлівалі маральна, матэрыйльна і нават мілітарна «белы рух» супраць бальшавікоў.

²⁹⁷ Маєцца на ўваже бітва пад французскімі горадам Сэданам 1 верасня 1870 г. падчас франка-прускай вайны 1870—1871 гг. Перамогу здобылі прусакі, у палон патрапілі больш за 100 тысяч французаў, у тым ліку імпэратар Францыі Напалеон III.

²⁹⁸ **Уранель** Пётр Мікалаевіч (1887—1928) — расейскі вайсковы і палітычны дзеяч, барон, генэрал-лейтэнант. З 27 сінегня 1918 г. камандуючы Добраахвотніцкай арміяй, з 10 студзеня 1919 г. камандуючы Каўказскай добраахвотніцкай арміяй. У 1920 г. стварыў урад Пойдня Рәсей і т. зв. Рускую армію. Пасыля паразы Рускай арміі выехаў у эміграцыю.

²⁹⁹ Замірэньне паміж палякамі і бальшавікамі было заключана не 20, а 12 кастрычніка 1920 г.

³⁰⁰ **Аліксік** Павал (1892 — пасыля 1931) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1915 г. быў адным з заснавальнікаў Беларускага таварыства дапамогі пацярпельм ад вайны ў Вільні і яго пайномочным прадстаўніком на Гарадзеншчыне. Удзельнік Усебеларускага з'езду. У 1918—1919 гг. кіраваў Гарадзенскім БНК, у 1919—1920 гг. — Беларускай вайсковай камісіяй. Са жніўня 1920 г. старшыня Беларускага палітычнага камітэту ў Варшаве, узначаліў створаны С. Булак-Балаховічам «беларускі ўрад» у Мазыры. У 1921 г. стварыў арганізацыю «Беларуская краёвая сувязь», якая пропагандавала саюз з Польшчай і наступак пастанове Віленскага БНК у дзельнічала ў въбараў на Віленскі сойм. Удзельнічала ў беларускай нацыянальна-палітычнай нарадзе ў Празе ў верасні 1921 г. У 1920-я гг. працаваў адвакатам

у Наваградку. Быў намесьнікам старшыні старшынём Наваграджай павятовай управы ТБШ. Абіраўся ў Наваграджі павятовы со ўмік. Згодна зь беларускай прэсай, у 1931 г. падпаліў сваю маё масыцу Наваградку, якую напярэдні застрахаваў на 100 тысяч злотых, за што патрапіў у турму. Далейшы лёсне вядомы.

³⁰¹ На Беларускай нацыянальна-папітычнай канфэрэнцыі ў Празе 28 верасня 1921 г. была прынятая наступная «Рэзалюцыя аб чыннасці Балаховіча» (захаваны правапіс арыгіналу):

«Беларуская Нацыянальна-Папітычная Нарада ў Празе, абмеркаваўшы выступленіе Балаховіча паднацыянальным беларускім штандарам, пастаўляе, што:

1. Балаховіч мае ніякага падтрымкі з боку беларускіх нацыянальных папітычных арганізацый;

2. Звязаўшы сваё імя зь беларускім асвабадзіцельным рухам, ён дагэтуль не ачысьціў сябе ад пазорачых беларускіх імяў або інавацій, узяўшы дойскіх пагромахі грабежстваў;

3. Ён самавольна абвясыціў сябе галоўнакамандуючым беларускіх вайсковых сіл і

4. Даў волю сабе выдаваць акты дзяржжаўнага значэння.

Дзеля гэтага Беларуская Нацыянальна-Папітычная Нарада ў Празе злічыць Балаховіча да таго часу, пакуль ён не апраўдае сябе перад беларускім грамадзянствам, узурпаторам і авантурнікам.

Прага-Ческая, 28-га верасня 1921 г.»

(Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 122).

Незадавальне ныне ж беларускіх нацыянальных дзеячоў выклікалі подобныя «дэкрэты», выдаваныя Балаховічам:

«Згодна з выказанай воляй усіх пасярод кікіх групаў на тэрыторыі Беларусі аб'яднаны:

1) Усепадаўстуць амнія групы, якія знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі, а таксама і рэгулярныя войскі, якія знаходзяцца пад майстэрствам непасреднім камандаваннем.

2) Зусіх урадаў, якія мянуюць сябе Беларускімі урадамі, будзе прызнаны той, які аб апраецица на беларускія сялянства, разам з ім працуе з азалежнасцю і разам з народам падзяляе ягоную цяжкаю долю.

3) Тыя, хтольчыць сябе Беларускім урадам, аднак на справе, звязанай з апраецицівай, разыжажае замяжой, на маёнткога

агульнагазь беларускім народам, тармозяць справу вызваленя бацькаўчыны з-пад бальшавікага іса, аб'ядлоўца ворагамі беларускага народу.

4) Усе, камудрагая бацькаўчына, заклікоўца да працы падмайструнцтвам.

Бацька Булак-Балаховіч

(Тамсама. С. 1016).

³⁰² Маецца на ўзвaze **Расейскі палітычны камітэт** (РПК), які існаваў у Польшчы ў 1920 г. Яго краінікамі былі Барыс Савінкаў, Дзымітры Фюсафаў, Зінаіда Гіпіус і інш. Ставіў сабе за адну змэтаў стварэнне на тэрыторыі Польшчы расейскіх узброеных фармаванняў. У сінёкі 1920 г. быў ліквідаваны «з прычыны змены палітычных стасункаў і інтэрнаваннія на польскай тэрыторыі расейскіх армій, якія змагаліся з бальшавікамі». Замест ліквідаванага РПК быў створаны Расейскі эвакуацыйны камітэт.

³⁰³ **Адамовіч Вячаслаў (Дзяргач Язэп)** (1890—?) — беларускі грамадзка-палітычны і вайсковы дзеяч. 31 верасня 1912 г. карэспандэнт «Нашай Нівы». Учас польска-савецкай вайны сябрав БВК, краінікаджрыгъях 5 студзеня 1920 г. у Менску курсаў вэрбовачных агентаў БВК. Адзін са стваральнікаў сялянскай паўстанцкай арганізацыі «Зялёны Дуб» і начальнік штабу яго партызанскіх адзвеяў. Адзін з краінікоў Беларускага палітычнага камітэту. Уваходзіў у многія палянафільскія арганізацыі: Краёву юсуувязь, Арганізацыю беларускіх беспартыйных актыўістаў, Цэнтральны камітэт па беларускіх справах. Супрацоўнічаў з II аддзелам Генэральнага штабу ў якасці інфарматара, съядома прадаваў яму неінфармаваную інформацыю. Ім была прыдумана арганізацыя «Камітэт чыну», якая нібыта кіравала ў Менску антыпольскім акцыямі на тэрыторыі Заходній Беларусі. Першапачаткова выкрыты Надзвелам у 1923 г., паўторна — у 1925. У 1926 г. высланы за межы Польшчы, жыў у Гданьску. Трымаў шчыльныя контакты з мясцовай расейскай эміграцыяй. Працаваў паслёншчыкам у пра-
васлаўнай царкве. Далейшы лёс невядомы.

У дадзеным выпадку, аднак, мае месца звычайная блыганіна. Сябрам Беларускага палітычнага камітэту быўне Вячаслаў Адамовіч-Дзяргач, а ягоны бацька, таксама Вячаслаў Адамовіч (1864—1939) — беларускі палітычны і вайсковы дзеяч, выдавец, публішыст. У 1907—

1914 гг. выдаваў у Коўнегазету «Северо-западны тэлеграф». З 1917 г. удельнічаў беларускім ваенным руху. У 1919—1920 гг. быў сбром Беларускай вайсювой камісіі, браў удзелу спарэнні арганізацыі «Зялённы Дуб». У 1920-я гг. браў удзелу дзеянасці беларускіх паліт-нафільскіх арганізацый.

³⁰⁴ **Сінькоўіч Язэп** — адзін з лідэраў Беларускага палітычнага камітэту, займаў у імпасадуміністру ўнутраных спраў фінансаў.

³⁰⁵ **Перамыкін**(Пярмікін) Барыс Сяргеевіч (1890—1971) — расейскі вайсювец, генэрал-маёр. Удзельнік «белых» вайсковых фармаванняў на тэрыторыі Украіны. У 1920 г. на тэрыторыі Польшчы разам з Б. Савінкавым арганізаваў т.зв. Расейскую народную армію. Пасля заканчэння ваенных дзеяньняў жыў у Францыі, працаў на заводзе, у палітыцы няўдэльнічаў. Падчас Другой сусветнай вайны служыў 1-й дывізіі арміі Ўласава. Пасля вайны жыў у Аўстрый.

³⁰⁶ **Махроў** Пётр Сямёновіч (1876—1964) — расейскі вайсювы дзеяч, генэрал-лейтэнант. У 1918—1920 гг. служыў у розных арміях «белых» на поўдні Расейі. З сакавіка 1920 г. начальнік штабу Ўзброенных сіл поўдню Расей(ВСЮР), у 1920—1924 гг. вайсювы прадстаўнік Галоўкаму ВСЮР у Польшчы.

³⁰⁷ **Духонін Мікалай Мікалаевіч** (1876—1917) — расейскі вайскоўца, генэрал-лейтэнант. З'верасяня 1917 г. начальнік штабу вархоўнага галоўнага камандуючага расейскага войска, у лістападзе в. а. галоўнага камандуючага. Пасля заняцця Стакі галоўнага камандуючага ў Магілёве рэвалюцыйнымі войскамі забыў салдатамі.

³⁰⁸ **Гіліус Зінаіда Мікалаеўна** (1869—1945) — расейская пісьменніца, ідэлаг сымбалізму. З 1920 г. у эміграцыі, жылаў Польшчы. Была перакананай праціўніцай большавікоў.

³⁰⁹ **Філосаф** Дзьмітры Ўладзімеравіч (1872—1940) — расейскі пісьменнік, які пасля рэвалюцыі эміграваў у Нямеччыну, а адтоль перабраўся ў Польшчу. У 1921—1932 гг. рэдактар савінкаўскай газэты «Свобода» («За свабоду»), сябрапраўлення Расейскага палітычнага камітэту і Расейскага эвакуацыйнага камітэту. Прадстаўнік ЦК Народнагасаюзу абароны бацькаўшчыны і свабоды ў Польшчы.

³¹⁰ **Лойд Джордж**(Lloyd George) Дэвід (1863—1945) — ангельскі палітык, адзін з лідэраў Ліберальнае партыі. У 1916—1922 гг. прэм’ер-міністар Вялікабрытаніі, да восені 1919 г. падпрыміваў інтэрвенцыю супраць Савецкай Расейі, пасля выступаў за наладжванье су-

працоўніцтва з бальшавікамі.

³¹¹ **Чэрчыль** (Churchill) Ўінстан Леанард Спэнсэр (1874—1965)— ангельскі палітык у 1919—1921 гг. вайсковы міністар, актыўна падтрымліваў «белы рух» у Рэсеi. У 1940—1945 і ў 1951—1955 гг. прэм'ер-міністар Вялікабрытаніі.

³¹² **Пантыйскі Плат** (Pontius Pilatus) — рымскі прокуратор Іудеі 26—36 гг. н.э., які прысудзіў Ісуса Хрыста дарасыпшыцца на крыкы. Прыняўшы таюе раашэнне, ён спаслаўся на волюнароду і, каб прадамністрація уласную невінаватасць, згодна са стародавінім юдэйскім звычаем памыліў свае руکі.

³¹³ З рэзкім асуджэннем габрэйскіх пагромаў, якія рабілі балахоўскія аграгарады, выступіў сярод іншых урад БНР. У ліпені 1921 г. ён выпусыціў у гэтай справе зварот «Да ўсіх партый і арганізацый беларускіх» наступнагазьмешту (захаваны правапісарыгіналу):

«Цёлінныя людзі банды праступнікі, хочучы, з аднай стараны, апаганіці мяя беларускае іскампрамітаваць Беларусь перад усім съветам, з другой стараны, праста хо чулы паграбіць чужое добро, пачынаюць ганебную справу — пагромы жыдоў на Беларусі.

Беларуская народныя масы ўгээт ых пазорных чынах участвуюць не прымаюць, наадварот, змагаюцца з гэтым. Але паасонныя людзі, будучы ўведзеным і, дарогай на што патайчыцца, кіх прахадзімцаў, у заблужджэнні, могуць прымкнуць да пагрома шыкай.

Урад Беларускай Народнай Рэспублікі і ў сепартыі і арганізацый на Беларусі, а таксама ўсіх чэсных людзей да памагчы народу беларускаму ўзага барадзьзя бепроіўгэтых пагромічыкаў, каб ніводная крапля на вінай крыніце была праліта на зямлі беларускай.

Арганізація елекцый, мітынгі, рэфэрараты, выдавайце адозвы і, на агул, какічы, высынятля і ўсіх іх пособій і заснаванасць і непатрэбнасць пагромаў і гвалтаў над наявінным і братнім нам народам жыдоўскім.

Памятуйце, што калі вам удасаца выратаваць хоць аднаго чалавека ад страшнай смерці, то і гэта будзе ўжо вялікая заслуга»

(Архіў Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня—Нью-Ёрк — Менск—Прага, 1998. С. 1150—1151).

³¹⁴ **Жалігоўскі** (Żeligowski) Люцыян (1865—1947) — польскі палітычны і вайскоўны дзеяч, генэрал Браўудзелу польска-савецкай вай-

не, у 1920 г. камандзір 1-й Літоўска-Беларускай дывізіі, якая 9 кастрычніка 1920 г. захапіла Вільню і Віленскі край. Да сінёкня 1921 г. з'яўляўся вярхоўным правіцелем Сярэдняй Літвы.

³¹⁵ Галер (Haler) Юзэф Уладзіслаў (1873—1960) — польскі генэрал, падчас Першай сусветнай вайны камандант польскага Ўсходняга Легёну.

³¹⁶ Махно Нэстар Васілевіч (1889—1934) — украінскі палітычны дзеяч, адзін з кіраўнікоў анарха-селянскага паўстанцкага руху ва Украіне ў 1918—1921 гг.

³¹⁷ Тарас Бульба — персанаж аднайменнага апавядання расейскага пісьменьnika Мікалая Гогаля (1809—1852), запароскі казак.

³¹⁸ Маєцца на ўваже атрыманыне Булак-Балаховічам канцэсіі на правядзенне нелічных работай у Белавескай пушчы для быльых жаўнероў свайго войска. Трэба адзначыць, што беларускія нацыянальныя дзеячы ў Вільні паставілі да гэтага факту выразнаніяў вальна. У гэце «Беларускі звон» (редактар Францішак Аляксандровіч) пісалася, напрыклад (захаваны правапісарыгіналу): «Вядомы сваёй благой спасай “генерал” Булак-Балаховіч, які з бандай “зялянадубцаў” ездзіць цяпер па Беларусі пагрозамі стараецца запужаць народ, каб невывібруць Сойм беларусаў; — на кожным кроку зляе аб сваёй “любvi” да Башкуючыны, ці, лепш, “отечества”, бо ж гэты панскінай міт не гаворыць ніаки, як памаскоўску ці па польску! Аякая “любоў” яго — гэтапаказваюць ягоныя учынкі».

Аказалася, што за верную службу падпяком “Башкі” дастаўпадрадад урадуна выруб 12.000 дзесяцін цінлесу ў Белавескай пушчы. У яго працу юць пры гэтай нягоднай работе каля 2.000 ягоных салдат, 120 парных падвод, 10 грузавых аўтамабіляў ды звыш 10 вярстоў вузака лейкі. Дзягія вынененныя падраду гэтых пагромічык жыдоў разам стаўся такім жа жыдоўскім “Башкам”, які на ім: ён зрабіў хайру з жыдоўскімі спэкулянтамі (Рэзыніком і др.), якія несаромяцца дзяліцца грошы ціснуць ягону руку, запэцканую крывей жыдоўскага народу.

Памятайце, Беларусы, хто рабунені край!» («Башка» Балаховіч рабуе наш Край! // Беларускі звон. 1922. № 24 (49). 7 кастрычніка. С. 3).

³¹⁹ На пачатку 1920-х гг. Балаховіч нецураўся і палітычнай працы. Так, у другой палове 1922 г. ён актыўна ўдзельнічаў выбарчай кам-

паній польскі сойм набаку праўрадавага Дзяржаўнага аб'яднаньня на қрэсах (выбарчы № 22). Гэтае аб'яднанье стваралася як роднішага дзеяць прапрацыдзеяння агітациі Блёку нацыянальных меншасыцяў Польскай Рэспублікі, на карысць якога працаўала пераважная большасць іншых беларускіх дзеячоў. Як палітычны канкурэнт, Балаховіч востра қрыгыкаўаўся на старонках тагачаснай беларускай прэсы. Незадоўгаперад галасаваньнем яго наіз асобе быў прысьвечены адмысловы раздзел у матэрыйле падх арактэрнай назвай «Здраднікі Бацькаўшчыны». Пра Балаховіча пісалася (захаваны правапісарыгіналу): «Генерал Балаховіч—пагромшчык і бандыта. Свайм іrukамі разстрэліваў бязвінных людзей, аддаўаў на зыдзек сваёй бандзекабет, якія малілі аб зыміраваньні для дзяцей і мухомаў, устраіваў жыдоўскія пагромы. Прыврываючыся беларускім імянем, за панскія гроши праліваў крою, адваёўваючы ў бальшавікоў панскія маёнткі. Цяпер пер Балаховіч працаўся “крэсовым” панам ірагам з бандай “зялёна-дубцаў” агітуэза панскісьпісак № 22. Заяго шкодную працу для беларускага сялянства, за здраду дэлі Беларусістаны Балаховіч добра плацяць багацьцем нашага краю. Цяпер сам азваны “бацька” дастаў падрад адуродунавыруб 12 тысічай дзесяцін Белавескай пущы» (Здраднікі Бацькаўшчыны // Беларускі звон. 1922. № 29 (54). 27 каstryчніка. С. 3).

³³⁰ Т ак, дарадца па адміністрацыйных спраўах дэлегатапольскага ўраду ў Вільні дакладаў 19 ліпеня 1922 г. свайму шэфу: «Палітычная паліцыя ведае, што ў Вільні на Антокаліўдоменана Яна Саліманагаўжо доўгі час жыве веб. генерал Булак-Балаховіч з братам, якія нібытазаймаюцца трывальнем лазыні. Аў супрауднасці ствараюць у Вільні экспазытуру Савінкава, якія жыве ў Варшаве і зъякім яны знаходзяцца пастаянным кантакце. Сувязь жа з Савінкавым Булак-Балаховіч чутрым лівае з дапамогай некалькіх расейцаў, прозвішчы якіх вядомыя палітычнай паліцыі якія пастаянна курсуюць паміж Варшавай і Вільні. <...>

Вядомыя на тэрыторыі Сярэдній Літвы беларускі дзеяч пан Аляксюк знаходзіцца ў цесным кантакце з Булак-Балаховічам, зъякім супольна арганізуе ўзброеныя банды, скіроўваючы іх за памежны польска-расейскі кардон з мэтай выкікання на тэрыторыі Менскіх земляў руху падлёзунгам змаганьня з савецкім ладам у Расеі. У запошні

часгэтыябанды зрабліп aeromgabréjú адной памежнай мяауасыці, падчас якога было забіта больш за 10 габрэяў, а некалькі дзясяткаў параненых.

Палітычная паліцыя сканстатаўала, што Булак-Балаховіч прагрузіўся з бытым камандзірам 23 пакаўланцаў панам Дамброўскім і пры ягонай датамозе сканцэнтраваў у Вільні 70 казакоў 11 афіцэрстваў, якіх таксамаўзнамерыўся высласць запольска-расейскую мяжу, але ў фыніку ўмяшання палітычнай паліцыі гэтыя кавакі афіцэры былі арыштаваныя і «інтэрнаваныя» (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 22. Ap. 1.B. 72. L. 17).

Падобная дзеянасць Балаховіча не віталася ўладамі Сярэдняй Літвы (фактычна Польшчы), бо магла выклікаць непатрэбнае ў складненныне адно сінаў з Савецкай Рэсей, зь якой толькі нідаўна быў заключаны мір. Тому віленская палітычная паліцыя праводвіла акцыю супрацьдзеяньня. Паводле пляну правядзенныя акцыі праду гляджаўся «паслья правядзення арыштуюяго афіцэрстваў выклікаць самога генэрала Балаховіча ў бюро мясцовай палітычнай паліцыі і, пакінуўшы яму 10 дзён часу на вырашэнне сваіх спраў, рэкамэндуваць выехаць з межы тэрыторыі Сярэдняй Літвы ў выбраным ім самім напрамку. Наколькі магчыма, паводзіцца сябе ўдачыненні да яго ветліва — рабячы магчымым і палігночы які агахутчайши яго выезд. Паперы, карэспандэнцыю і фатакарткі — сканфіскаваць для магчымага далейшага ўжытку; ана збору і амуніцыю на пасыпку шт. На ўесь час знаходжання на тэрыторыі Сярэдняй Літвы аддаць яго пад адкрыты нагляд, адначасовавызначаючы аднаго функцыянера — ратутэйшай палітычнай паліцыі — з мэтай кантрлю адкрытыага нагляду прадухічення магчымасці яго падкупу. Па дарозе загенералам Балаховічам мусіць назіраць адміністрація агенцтва, а на месцы, дзе асядзе, ён мусіць быць перададзены пад нагляд дзяржсаўнай паліцыі. Магчымы выезд Балаховіча ў Коўенскую Літву ці Савецкую Рэспубліку павінен быць датычны чаны. Усіх яго афіцэрстваў, якія вядомыя мясцовай палітычнай паліцыі разам зь яго экспазытурам і — арыштаваць у адзін дзень і ў адну гадзіну, правесыці ў іх хатні і асабісты ператрус — зьягожыўскімі рабіцца анатэгіз генэралам Балаховічам» (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 19. Ap. 1.B. 73).

L.24).

У выніку самому Булак-Балаховічу і ягоным найбліжайшым паплечникам было забаронена знаходзіцца на тэрыторыі Сярэдняй Літвы.

³²¹ Прадапамогу Балаховіча быльм удељнікам свайго войска з адваўбылы прыкільнік Барыса Савінкава палкоунік Арлоў усваіх паказаньнях у савецкай ЧК у красавіку 1922 г.: «*Балаховіч, на выгляд 35—38 гадоў, робіць уразісаныне энергічнага чалавека, і капія яго трохі бліскай пазнаў; готовы быў прыйсці са сваёй франковай дапамогай на хтуроч кожнаму, хто выкажася м усваіпа дарафакаваныне. А фіцэралу быўой ягонай арміі даяг прыхадзіць павельмішмат, і ўсіх ён заставіў, галоўным чынам, савецкімі грашамі, якіх уягобыло вельмішмат. Утой час часта тысяч савецкіх гроши ў выдаваті варшаўскім канторах 6000 польскіх марак. Большая частка ягоных афіцэралу, якія атрымалі ад Балаховіча гроши, утой жа дзень ў пратываці ізноў заставаліся ні пры чым. Разам з тым павінен адзначыць, што ў студзені і часткова, у лютым балахоўская афіцэрская беспрабудна пініята гроши, якія засталіся ў іх пасылі пасромаў, але, вядома, гэтых гроши ў іх не хапала і намесяц, і ў рэшце цягам яны ж сабраўші. Афіцэралу, якія звязаліся да яго неаднаровею, Балаховіч прастуў выганяў, атрымнеў быў настав выпадак што Балаховіч высьцебаў неікаг а свайго палкоуніка затое, што той перайшоў на службу да Савінкава» (Борис Савінковна Лубянка: Документы М., 2001. С. 258).*

Тым ня менш быльяў удељнікі Балахоўскіх вайсюовых фармаваныя ўнават праз гады звязаў талісі да Булак-Балаховіча па дапамогу, пры гэтым не заўсёды финансавага пляну. Так, Мікалай Грыгаровіч, які называўся «быльм сябрам Беларускага камітэту ў Варшаве і суправоднікамна фронцесупрацьбальшавікоў 1919 г.», пісаў у сваім лісце да Балаховіча ад 26 кастрычніка 1927 г.: «*Гэтым ласкава працу Пана Генэрала да прымаць маю спрачу на выезд у Францыю з мэтай за канчэнныя вышыні айадукацыі. Думаю, што Пан Генэрал добра памятае 1918 і 1919 г., калі змагаўчыся з ворагам пад Вашым кіруннічтвам із агадамі, я і ўсе іншыя жылі адной думкай з Панам Генэралам. Добра ведаю і памятаю, як Пан Генэрал аказваў, і неаднойчы, матэрыяльную дапамогу студэнтам-беларусам, і гэты водгук на наш заклік памятаю і дасённянняга дня. Пан Генэрал добра памятае гістарычны прыезд маршала Фошаў Польшчу, у якога ія быў прыня-*

ты як прадст аўнік беларускага народу. Я жытуі сёняня жыву адной думкай з Панам Генэралам. Мой выезд у Францыю разам з той отрапаю, якую паставіў сабе замэт у завяршыць, будзекарыснымі для Пана Генэрала ў будучыні, можна вават і ў недалёкай. Из гэтай верай цяпер я звязртаюся да Вяльможнага Пана Генэрала аб падтрымцы маёй справы на выезд у Францыю з мэтай заканчыць вавішай аддукцыі Янрыніты ў Вышэйшую школу гандлю і прамысловасці ў Нансі. Я чэраз раз маю гоніць прасіць аказаць дапамогу, нематэрыяльную, але падтрымку маёй справы — як магах утрымаць візу для выезду ў Францыю» (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I. 303.4.2679. Podtekza 32). Па кульня выяўлена звестак, як адэлагаўваўна гэтую просьбу Балаховіч, аднак 7 чэрвеня 1928 г. Гальш Леўчык пісаў да нейкага Мікалая (падобна на тое, што менавігада Грыгаровіча) ужо ў Францыю, атрымаўшы перад гэтым ліст адтуль, дагаваны 18 лютым 1928 г. (Леўчык Г. Доля і хлеб. Мінск, 1981. С.148—150).

³²² **Франко Баамондэ** (Franco Bahamonde) Франсыска (1892—1975) — гішпанскі вайсковец і палітык, з 1937 г. правадыр гішпанскай праванацыяналістычнай арганізацыі «Гішпанская фалянга», з 1939 г. — Каўдыльё (кіраунік дзяржавы) Гішпаніі.

³²³ **Якаўлеў Міхail Ільліч** (?—1941) — расейскі вайсковы і палітычны дзеяч, есаул. Камандаваў атрадам, які дзеянічаў на поўдні Расеі і на савецка-польскім фронце. У эміграцыі выдаваў у Вільні газету «Новая Россия», адзін з арганізатораў замаху на пасла СССР у Польшчы Пятра Войкава ў 1927 г.

³²⁴ **Аўшвіц** (Auschwitz) — нямецкая назавядомага гітлераўскага лагеру смерці — Асьвенцыму.

³²⁵ **Кранштадтская устаныне** — паўстаньне маракоў Балтыйскага флоту супраць бальшавіцкіх уладаў, якое адбылося ў сакавіку 1921 г. у Кранштадце. Сярод патрабаваньняў паўстанцаў былі забесяпчэнне вольных перавыбару Саветаў, свабодасловіа і друку для рабочых і сялян, свабода сходаў, прафсаюзаў і сялянскіх аб'яднаній, вызваленне палізъняволеных, рэалізацыя лёзунгу «Зямля — сялянам», дазвол саматужніцкай вытворчасці на аснове ўласнай працы. Праз 10 дзён, дзякуючы прымяненню тактыкі рассстрэлу тык, хто адступае, загадкальнымі атрадамі сцягванынюялікай юлькасці вой-

скай ураду ўдалося разьбіць кранштадцаў. Тым ня менш паўстаньне мела вялікае значэньне — пасыля яго бальшавіцкія ўлады пайшлі на адмену ваеннага камунізму і ўвядзеныне новай эканамічнай палітыкі (нэп).

³²⁶ «Работніцкая апазыцыя» — фракцыйная групаў РКП(б), якая ўзынялаў 1920—1922 гг. уходзе прафсаюзнай дыскусіі. Лідэры — А. Г. Шыпнікаў, А. М. Калантай, С. П. Мядзведзеў. Імі высоўваўся лёзунг, каб партыя і дзяржава заліся спалыкай, а прафсаюзы — эканомікай. Пропаноўвалі перадаць усё кіраваньне гаспадаркай краіны «усерасейскуму зьезду выгворцу», аб'яднаных у прафсаюзы, якія павінны быті выбраць цэнтральны кіраўнічы орган. Патрабавалі, каб усе органы кіравання народнай гаспадаркай выбіralіся толькі адтаведнымі прафсаюзамі, пры гэтым выплучаныя кандыдатуры не маглі быць адхіленыя партыйнымі і савецкімі органамі. XI з'езд РКП(б) у 1922 г. асудзіў дзеянасць «Работніцкай апазыцыі», пасыли чаго група ўхуткім часе перастала існуваць.

³²⁷ На самай справе тут ідзе гаворка пра **Шыпнікава** Аляксандра Гаўрылавіча (1885—1937) — савецкага партыйнага дзеяча. У 1917 г. быў сябрам першага Савету народных камісараў у якасці народнага камісара працы. У 1920 г. быў старшынём ЦК Усерасейскага саюзу рабочых-металістаў. Адзін з лідэраў «Работніцкай апазыцыі» ў РКП(б). Пасыля яе ліквідацыі працаўаў гандлёвым прадстаўніцтвам СССР у Францыі, пасыля — нагаспадарчай працы. Рэпрэсаваны.

³²⁸ **Беркман** (Berkman) Аляксандар (1870—1936) — амэрыканскі анархіст, паходзіў з Вільні. Адзін з найболыш выбітных дзеячоў міжнароднага анархісцкага руху за ўсю яго гісторыю. Эміграваў у Амэрыку ў 1888 г., у 1892—1906 гг. быў зняволены за забойства падчас рабочай забастоўкі кіраўніка буйнога прамысловага канцэрну ў Пітсбургу. У гады Першай сусветнай вайны займаўся антымілітарысцкай пропагандай, за што высланы з ЗША. Адправіўся ў Савецкую Расею, дзе заставаўся да 1921 г. Быў замежным назіральнікам пры Рэзвенаваенавецкай Культасъветгадзве ў Украінскай рэвалюцыйнай паўстанцкай арміі (махноўцаў). Меён пасрэднікадносіны да Кранштацкага паўстання. З 1925 г. жыў у Францыі. Сюнчыў жыцьцё са магубствам.

³²⁹ **Камбелаўцы** — сябры камбелаў (камітэтаў беднатаў), створа-

ных дэярэтам СНК Савецкай Радеі ад 6 жніўня 1918 г. Зьяўляліся апорнымі пунктамі савецкай улады на вёсцы. Іх мэтай было суправодства сельсаветам, у якіх бальшавікі тады ня мелі большасці. Скасаваны ў 1919 г., пасля набыцця бальшавікамі перавагі ў сельсаветах, пайгорна ўведеныя падчас калектывізацыі вёскі.

³³⁰ **Керанскі** Аляксандар Фёдаравіч (1881—1970) — расейскі палітычны дзеяч. У ліпені — кастрычніку 1917 г. міністар-старшыня Часовага ўраду Рады.

³³¹ **Кадты** — сябры Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі (Партыі Народнае Свабоды), якая дзейнічала ў Радеі ў 1905—1917 гг. Выступалі за канстытуцыйна-парламэнцкую манархію, дэмакратычныя свабоды, прымусовае пазбаўленне памешчыкаў зямлі завышу, заканадаўчае вырашэнне «рабочага паганьня».

³³² **Юрчанка** Аляксандар Лявонцьевіч (1892—1919) — бальшавіцкі дзеяч, сын селяніна-бедніка з вёскі Скверата Амсьціслаўскага павету. З 1910 г. працаваў рабочым на Марыупальскім металургічным заводзе, з 1913 г. прываны ў царскую армію. У Першую сусветную вайну ваяваў на тэрыторыі Беларусі, у Карпатах, удзельнічаў у Брусліаўскім прарыве. Вёў бальшавіцкую агітацыю сярод жаўнероў, за што ў 1917 г. прыгавораны да расстрэлу. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі стаў старшынём палкавога камітэту і сябрам фракцыі бальшавікоў 5-й Арміі. Удзельнікі штурму Зімняга палацу. Вясной 1918 г. вярнуўся ў родную мясыціну, прызначаны афіціером камісарам пахарчаваньні, а ў ліпені 1919 г. абрани старшынём выканкаму Амсьціслаўскага павятавага савету. На павятовай канфэрэнцыі камуnisticheskaya старшынём павятавага камітэту партыі. Загінуў 2 жніўня 1919 г. пры правядзенні аперацыі супраць «злённых».

³³³ Бальшавіцкія дзеячы інтэрпрэтавалі падобныя падзеі зусім пад іншаму. Так, былы старшыня Амсьціслаўскага павету І. П. Бодней сцыварыў джаў у сваіх пазнейшых спамінах, што «эсэра-меншавікія груты... зьбіралі вакол сябедзэртыраў і невядомых, якія бадзяліся па павеце з рэштай войскаў замежных салдат». Былі выпадкі, калі ім удавалася ў Амсьціславезьбіраць кулакоў, якія патрабавалі вызваліць зьмесцаў звыволеняня бандыстаў, дээртыраў, кулакоў-цывёрдазадаўнікаў» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 108).

³³⁴ Абстравіны съмерціЮрчанкі ўінгэрпрэтацыі былогаработніка Амсыцілаўскай павятовай надзвычайнай камісіі барагацьбе зконгрэвалюцыяй, спэкуляцыяй і сабагаражам А. Д. Каласюва былі наступныя: «Упачаткулета 1919г. у Шмаўскай воласыці ў межах Цёмнага Лесу пачала дзеяніцаць добра ўзброеная бандыя колькасцю каля 30 чалавек, арганізаваная белавардзейскім афійрам. Гэтая бандара разгроміла Копчэускі сельсавет, разагнала камуну, якая складалася зьбеднікоў і парабакаў м аёнтку Копчэжка...»

Наліквідацыю гэтай банды выстуپілі атрад, сфермаваны з чырвонаармейцаў вартавой роты і кулемётчыкаў атраду павятовай ЧК пад камандаваннем павятовага вайсковага камісара Галамызава. Т. історыі павятовага выканкаму Юрчанкі А.Л. Знадыходам ночы атрад пад камандаваннем Юрчанкі прыбыў у Цёмны Лес і выявіў там бандыцкія геры. Атрад дранеі часу адкрыў бязладны агоньса стрэльбай. Бандыты скаваліся ў лесе, згубіўшы толькі аднаго чалавека забітым.

Забраўшы ў лягеры маёмысьць бандытаў, Юрчанка вывеў атрад надарогу. Пачало сьвітаць. На шляху руху атраду бандыты зрабілі зasadу. Атрад ішоў без перасыяроў. Як толькі бандыты адкрылі агонь, ён у паніцы разъбегся, пакінуўшы забітага старшыню ПВК тав. Юрчанку і трох чырвонаармейцаў. Бандыты захапілі на штанкі кулемёт, чатыры кані, два вазы, іншую маёмысьць і пайшли ў Цёмны Лес...

Адкрытага бою бандыты непрымалі, дзеянічали группамі 5—6 чалавек. Кіраўнік банды з найбольшадданай яму часткай бандыты аў перайшлі Польшчу. Рэшткі банды, 12 чалавек, быўзынічаныя пад часіх перасыеду» (Памяць. Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 112).

³³⁵ **Індывідуальны сельскагаспадарчы падатак** («цьвёрдае заданне») — падатак, які накладаўся на «куляю» іаднаасобнікаў. Ня быў фіксаваны, таму пасыль по ўнага выканання пераглядаўся і прызначаўся ў большым памеры. Немагчымасць выканання індывідуальнага падатку змушала самых упартых гаспадароў запісвацца ў калгасы — алтэрнатывай гэтаму быў толькі раскулечванье і высылка.

³³⁶ «Двашціціццатысячнікамі» называлі фабрычных рабочых зь ліку сяброў партыі ці камсамолу, якія згодна зразненым лістападаў

скага пленуму ЦК ВКП(б) упачатку 1930 г. быті накіраванья ўвёскі з мэтай правядэньня калектывізацыі і раскулачваньня.

³³⁷ **Кіраў**(сапр. **Кострыкаў**) Сяргей Міронавіч (1886—1934)— савецкі партыйны дзеяч, у 1926—1934 гг. Першы сакратар Ленінградзкага абкаму і гаркому ВКП(б). Адяго нага забойства 1 сінёкня 1934 г. фактычна распачаўся час «вялікага тэрору» ў СССР.

³³⁸ «**Головоіружение от успехов**»—артыкул Сталіна, які з'явіўся ў галоўнай бальшавіцкай газэце «*Правда*» 2 сакавіка 1930 г. У ім Сталін раскрыгыаваў сілавыя мэтады стварэння калгасаў і заклікаў да прыпрымлівання прынцыпу добрахвотнасці. Публікацыя артыкулу толькі што калектывізаваныя слянне ўспрынялі як сыгнал дамасавага выходу з калгасаў.

³³⁹ **ЧОН**(Части особого назначения)—вайсюва-партыйныя агтрыды, якія ствараліся пры заводскіх партячайках, райкамах, гаркамах, павяткамах і губкамах партыі нападставе пастановы ЦК РКП(б) ад 17 красавіка 1919 г. для «аказаньня дапамогі органам Савецкай улады ў барацьбе з конгрэвалюцыяй», насе́ннія вартавой службы калясабліва важных аб'ектаў і. д. Але з'адкапра дзвініцца чо наўскіх атрадаў у 1930 г.—відочная памылка Аўтара, бо ЧОН быў расфармаваны ў БССР яшчэ ў 1924 г.

³⁴⁰ **Сэн-Сир**(Saint-Cyr) Ларан (1764—1830)—французскі маршал, у 1812 г. падчас паходу на Расею камандаваў юрпусум.

³⁴¹ «**Торгсины**» (Торговля с иностранцами)—сетка адмысловых гандлёвых прадпрыемств у СССР у 1931—1936 гг., у якіх за валюту, золата і каштоўнасці пакупнікі мог набываць адсутныя ў звычайных крамах тавары. У гэтыя крамы дапускаліся нятолыкі іншаземцы, але і савецкія грамадзяне змэтай вышыгнуць у іх каштоўнасці за бесценъ. Любыя ювелірныя рэчы прымаліся ў «Торгсіне» па вазе, без уліку іх рэальнага юшгу.

³⁴² **Студзёнка**—вёска ў Барысаўскім раёне на Бярэзіне, дзе ў 1812 г. падчас пераправы загінулі адмарозу 50 тысяч жаўнеру францускай арміі, якія адступалі ад Масквы.

³⁴³ **Чынагаў** Павал Васільевіч (1765—1849)—расейскі адмірал, у 1812 г. камандаваў арміяй, якая перасылаў Напалеона.

³⁴⁴ Маецца на ўвазе, відаць, **Паўлюцкі** Іван Мікалаевіч, сябра

партыі эсераў ураджэнец Тумілавіцкаеволасыц, які ў 1917 г. быў старшынём Барысаўскага земскага ўправы.

³⁴⁵ Маецца на ўвазе ўдзел Сталіна да рэвалюцыі ў бальшавіцкіх баявых атрадах, якія займаліся т.зв. «эксірапрэзідэнтам» дзеялізабыцця ў сродакуна рэвалюцыйную працу.

³⁴⁶ **Буры**—народу Паўднёвой Афрыцы, нашчадкі колішніх гляндовіх перасяленцаў. У XIX ст. пастаянна ваявалі з ангельскімі калонізаторамі, што ў рэшце рэштскончылася вілайтамі англо-бурскай вайной 1899—1902 гг.

³⁴⁷ **Барух**(Boruch) Бэрнард Манэс (1870—1965)—амэрыканскі палітычны і дзяржаўны дзеяч. Быў эканамічным дарадцам прэзыдэнта ЗША Ф.Д. Рузвэльта. У 1946 г. прызначаны прадстаўніком ЗША ў камісіі ААН па атамнай энергіі. У 1947 г., выступаючы ў Сенате штату Паўднёвая Караліна, першым у сусветнай практицы ўжыў тэрмін «халодная вайна».

³⁴⁸ **Дыраолі**(Disraeli) Бэнджамін(1804—1881)—ангельскі палітык, прэм'ер-міністар Вялікабрытаніі ў 1868 і 1874—1880 гг., лідер Кансэрватыўнай партыі.

³⁴⁹ **Фукс**(Fuchs) Кляйс(1911—1988)—нямецкі фізык. Падчас Другой сусветнай вайны, знаходзячыся ў эміграцыі ў Вялікабрытаніі, уваходзіў у групу навукоўцаў, якія распрацоўвалі атамную бомбу. У 1941 г. звязаўся з савецкай выведкай і выказаў гатоўнасць перадаваць інфармацыю пра ход сакрэтных работ. Зьяўрэздзены 1944 г. да студзеня 1945 г. працаўваў у пагаемным атамным цэнтры ў Лос-Аламасе (ЗША), працягваў у супрацоўнічестве з саветамі. Выкрыты ў 1949 г., 1 сакавіка 1950 г. прыгавораны да 14 гадоў зняволення. У 1954 г. дагэрмінова вывалены, жыўва ў сходній Нямеччыне.

³⁵⁰ **Розэнберг**(Rosenberg) Джуліс(1918—1953) і Эгэль(1916—1953)—амэрыканскія сужонцы, абвінавачаныя ў шпіянажы на карысць СССР. У першую чаргу ім заўдзялася перадача Савецкаму Саюзу амэрыканскіх вайсюовых таямніцаў. Былі пакараныя смерцю, хоць усе нешматлікія ўлікі супраць іх былі толькі юсوسны. На сёньняшні дзень доказана, што Джуліс Розэнберг быў савецкім шпіёнам, але яго віна ў канфэрэнціях абвінавачаных па-ранейшаму падпігланьнем. Няма і новых доказаў віны Эгэла.

³⁵¹ **Балаголы**—габрэйскія рамізінкі.

³⁵² **Керван**(Curzon) Джордж Натаніэл(1859—1925)—ангельскі

палітық міністар замежных спраў Вялікабрытаніі ў 1919—1924 гг.

³⁵³ Тут Віцьбіч мае на ўвазе самога сябе.

³⁵⁴ **Стэйган-Айленд**— адна з высокаў, на якой месціцца горад Нью-Ёрк, агульная яго плошча— 151,5 км².

³⁵⁵ **Шопен**(Chopin) Фрыдэрык(1810—1849)—польскі кампазытар і піяніст.

³⁵⁶ Дз. М. Хромчанка ўкнізе «Памяць» Крупскага раёну пішана-ступнае: «Уканцы 1919—начатку 1920 г. у Краснагорскай, Халопеніцкай і Валасевіцкай воласцях існавалі баёнда Семенюка колыкасьцюда 130 чалавек. Для барацьбы з ёмі, акрамя ўмацавання павятовых надзвычайных камісій, уволасцях пагранічнай паласы, быў створаны асобныя раёны, якія аддзелы і атрады міліцыі. Камандаванне войскамі ўнутранай службы Заходній афргутывідзеліз 50-й брыгады атрад інакрівалася ў Барысаўскі павет, атрад з 352-й брыгады — у Сенінскі. Да памогуказвалі і вайскоўцы часці. Калі, напрыклад, у сенінскі 1919 г. абвастрылася абстаноўка ў Халопеніцкай воласці, туды выступілі падраздзяленні 17-й стралковай дывізіі.

Зліку партыйнага і савецкага актыўу ствараліся атрады самаабароны. Для барацьбы з бандытамі прыцягвалася мясцовыя сельніцтва. Так, у Халопеніцкай воласці для прадухілення бандысткіх налётаў сяляне ўнучны час выстаўлялі па вёсках гарнту. Пры Халопеніцкім выканкамебы ў арганізаціі ідзеяльнічаўконы атрад добраахвотнікаў, створаны зъмясцовых жыхароў. Барацьба працягвалася да сярэдзіны 1920-х гадоў. Для барацьбы з бандытамі на тэрыторыі Барысаўскай афргуті, куды ўваходзіла і тэрыторыя сучаснага раёну, зліку партыйнага і савецкага актыўу быў сформаваны полк. Краявалі камісія па баявым яднаньні камунікарў, створаная пры афргутскім партыі. Такія камісіі, дарэчы, быўлі створаныя іншых афргутскіх і губрэнскіх рэспублікі. На месцах фармаваліся роты, на Крупічыне, напрыклад, дзеінічалі 8-я і 9-я роты 3-га батальёну. Роты дзяліліся на ўзводы, у кожным па 50—60 чалавек. Гэтые меры садзеяйнічалі паступовай нармализацыі абстаноўкі ў раёнах і ў цэлым па рэспубліцы» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Крупскага р-на. Мінск, 1999. С. 111—112).

³⁵⁷ **Арджанікідэ** Грыгоры Констанцінавіч(Сярго)(1886—1937) —

савецкі партыйны і гаспадарчыдвеяч, актыўны ўдзельнік Каstryчніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны.

³⁸ **Моцарт**(Mozart) Вольфганг Амадэй(1756—1791)—аўстрыйскі кампазытар.

³⁹ У выданні «Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939» прыводзіцца наступныя біографічныя звесткі пра гэтага партыбана: «**Моніч Ягор Адамавіч**(1892—1924)—ураджэнець вёскі Вялікія Жаберычы Лошніцкай воласці Барысаўскага павету Менскай губерні, настаўнік, экэр, былы пратапісчык, краунік банды “настыркай афарбоўкі” (савінкаўскай), арганізаванай у Польшчы ў 1921 г. Банда (колькасць юдоў 26 чалавек) атэравала падвыглядам атраду Аришанскае міліцыі ўраёне Барысаўскага, Лепельскага і Аришанскае паветаў Менскай губерні. На ўзбраенных літвінтоўкі, рэвалверы, бомбы. Напрацягу трох гадоў з раніней вясны да позніяй восені банда рабіла буйныя тэрарыстычныя акты (налёты начыгуначныя станцыі, заводы, вакзалы, камуністайскія і савецкія працаўнікі, рабавала і выпускала пададхонягнікі). Падчас аднаго з атак на пададухону цягнік, які шло ў Менску, бандай былі арабаваныя ўсе пасажыры, уключаючы сяброў-італянскай інгельскай дыпламатычнай місіі, якія кіраваліся ў Москву. Банда лічылася на ўлоўнай, ад перасльеду суходзіла бяз страты, а на зімоўку вярталася ў Польшчу. На яе ліквідацыю былі кінутыя спасціцельныя трапады ПП ОГПУ па Захоўднім краі. Кантроль за атэрасыяй па ліквідацыі банды Монічаўскі складаўся на начальніка Асобай групы ОГПУ пабарацьбе з бандытызмам Ф. Я. Мартынава. Як выключэнне, канкрэтныя тэрміны правядзення гэтай атрасцыі не прызначаліся. Уночы 22 на 23 траўня ўперастрэлцы з атрадамі ЧОНу Моніч быў забіты. Банда была ліквідаваная толькі ў снежні 1924 г.» (Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 1098).

⁴⁰ **Малік Якуў Аляксандравіч** (1906—1980)—савецкі дыплімат, намеснік міністра замежных спраў СССР у 1946—1952 і 1960—1976 гг. і пастаянны пратестантскі СССР у Радзе Бяспекі ААН у 1948—1952 і 1968—1976 гг.

⁴¹ **Грамыка** Андрэй Андрэевіч (1909—1989)—савецкі палітыкі дыплімат, у 1957—1985 гг. міністар замежных спраў СССР. Паходзіў з Веткаўскага раёну Беларусі.

⁴² Перад гэтым, у верасні 1923 г., Віцебскае ППУ паведамляла

ў Інфармацыйны аддзэл гэтае ўстановы ў Маскве: «маюца звесткі, што зь Беларусі перайшла на бандапаручніка Моніча ў складзе 15 чал., якая ся бе пакуль ні ўчым незвыячая». А празь месяц у чарговай зводцы пісала ся, што «участцы Аршанска гапавету, што прымыкае да Менскай губерні, апэруе банду Моніча, якой нюччу з 10 на 11 кастрычніка зроблена крушэння нехуткага цягніка, якім іду ў Менску ў Маскву. А брабаваныя пасажыры, людзі, хоціх ахвятраў не было. Для барацьбы з гэтай бандай выбыў атрад у 35 чалавек начальникам павятовай міліцыі» (Пліскін I. A. Узброены супрацоўнікі Усходняй Беларусі (20—30-я гады XX ст.): дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 101).

³⁶ Шашалевіч Васіль (1897—1941) — беларускі пісьменнікі драматург, аўтар апавяданняў і драматычных п'есаў.

³⁶⁴ Эзін Якаў Давыдавіч (1888—1918) — расейскі рэвалюцыянэр, змагаўся за ўсталяваны несавецкай улады ў Азэрбайджане. У красавіку — ліпені 1918 г. быў камісарам працы ў Бакінскім СНК. Пасля прыходу ангельскіх войскаў арыштаваны ў верасыні 1918 г. расстряляны ў ліку 26 т. зв. бакінскіх камісараў.

³⁶ Вось як выглядае вэрсія тых падзеяў у сучаснай інтэрпрэтацыі: «У [Амсьціслаўскім] павеце працяглы час існаваў бандыстызм. Тут дзеяйчала буйная банда, якую ўзначальваў мацёры грабежнікІван Чырвонец, ураджэннец в. Буда Горацкага павету. Яго бліжэйшыні піамончыкім ібылі крымінальнікі Гарнастая і Рабіцаў — жыхары суседніх вёсак. Узброеныя агні стрэльнай і халоднай зброяй бандысты рабаваліна дарогах сялян, паішталёнаў, упаўнаваючых пазакупцы жывёлы і сельскагаспадарчых прадуктаў у насельніцтва. Частым налётам падвяргаліся жыхары мястэчак, вёсак і хутараў. Нарабаванае золата і брылыяныты Чырвонец адправіў у канцрабандыям шляхам у Польшчу.

Уабвінаваў ўчым заключэнні Клімавіцкага акругога вага судуназваны 280 грамадзян, што пачярнелі ад гвалтоўнікоў і грабежнікаў.

Для ліквідацыі ібанёў ўлістападзе — сінеглі 1924 г. створаны апэратыўныя групы. У Амсьціславе гэтую групу ўзначальваў Бельскі. Толькі ў лютым 1925 г. у выніку рацічных дзеянняў іхцы і і насельніцтва бандыстызм перастаў існаваць. Чырвонеца і яго чатырох саудзелынікаў прыгаварылі да расстрэлу, а статніх бандыстаў — дарозных тэрм інакш турэмнага газыяволення» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 121).

³⁶⁶ **Бедын** Дзям'ян (сапр. **Прыдвораў** Яфім Аляксеевіч) (1883—1945)— савецкі паэт. Яго няя вершы «агікі» былі сымбалем балыгавіцкае літаратуры.

³⁶⁷ **Байран** (Byron) Джордж Ноэл Гордан (1788—1824)— ангельскі паэт-рамантык.

³⁶⁸ «**Палеская праўда**»— газета, якая выходзіла ў Гомелі з 1 траўня 1920 г. да 15 лістапада 1938 г. Да 1930 г. выдавалася нарасейскай мове.

³⁶⁹ У «Бандзводцы аб фактах уброенаага супраціву ў Віцебскай губерні № 179 ад 3.08.22 г.» утрымліваецца наступная інфармацыя: «*Атрадам баявуч падкамандайт. т. Гурняка і Казлованоччу з 3 на 4 жніўня каля хутару Пыжэнкі Шуцінскаевол. Дзям'ядоўская апаведту Смал. губ. (на матеняме а, 2—3 вярсты наўсход ад мяст. Ільіно) падчас перастрэлкі з бандай "Грамабоя" ў колясы і 7 чалавек забітыя 2 бандыты: галава Антон Іванавіч Разгуляеў (мянушка "Грамабой") і Антон Мікітавіч Купрыенка. Таксама адбытыя трывкарабіны і два рэвалверы: адзін—систэмны "Маўзэр" і другі— "Наган", два патявыя біюкі. Загады на вылоўліваныя астартніх бандытаў прынятыя» (Пуцкін I. A. Уброены супраціў ва Усходній Беларусі (20—30-я гады XX ст.): Дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 78). Відаць, пасыль гэтага маленъкі атрад Грамабоя не праіснаваў ду́га. У адной з чарговых «Бандзводаў...» за 14 жніўня 1922 г. прах одзіла інфармацый, што «*выведвалы атрад 3-габаявога участку ноччу з 6 на 7 жніўня ў лесе, ураёне Пусташы—Апішчаўка (на матеняме), што з 18 вёрсту на ўсход ад мяст. Ільяна, сутыкнуўся з бандай былога верхавода "Грамабоя". Пасыль перастрэлкі бандыты, карыстаючыся гучынёй лесу, схаваліся. Перасыль трацягваецца. Вынікі будуць паведамленыя дадаткова... Паводле звестак атрыманых ад Нафбаявч № 3, пацвярджаецца, што бандыты былі Грамабоя ў лясах ураён Пусташавіна (на матеняме), 15—18 вёрсту на юг ўсход ад мяст. Ільяна»» (Тамсама. С. 79).**

³⁷⁰ **Бетховен** (Beethoven) Людвіг ван (1770—1827)— нямецкі кампазытар, піяніст і дырыжор.

³⁷¹ **Шэкспір** (Shakespeare) Ўільям (1564—1616)— ангельскі драматург і паэт, клясыкангельская літаратуры.

³⁷² **Вільанд** (Wieland) Крыстаф Марцін (1733—1813)— нямецкі

пісменьнікі похі Асьветніцтва, сярод іншага аўтар паэмы «Абярон» (1780).

³⁷³ **Абярон**—у сярэднявечным заходнеевропейскім эпасе—карла, вала дар лясных духаў. Фігуруе сярод іншых пэрсанажаў камэдыі Ў. Шэкспіра «Сон у летнююноч».

³⁷⁴ У выданыні «Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939» прыводзіцца наступныя біографічныя звесткі пра гэтага партызана: «*Абярон (сапр. прозывічча Аничанка)* — кіраунікдобраўзброенай банды (колькасцю 12—14 чалавек), якая дзеянічалаў Дзямід аўскім павеце Смаленскае губэрні ў Вялікім павеце Пскоўскае губэрні. Бандабыла арганізавана ў 1918 г., мела сувязь з савінкаўскай арганізацыяй, насіла “настіл ычную афарбоўку”, якая пасцяля зымя нілася на “крыміналную”. Банда ў асноўным складалася з мясцовых сялянаў і мела спачуваньнез боку некаторых грамадзянаў. На гледзячы нагэта, бандыты жорстка астраўляліся з тым, і хто сыгналізаваў мясцовым уладам пра іх злачынні ю дзеянасць» (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 1098).

Прабаявія дзеяньні атраду Абярона захаваліся архіўныя звесткі, з якіх можна сярод іншага разрабіць выснову пра мабільнасць і шырокаўтэрнага ахоп дзеянасці «абяронаўцаў». Так, Інфармацыйная зводка № 41 Віцебскага ДПУ за 05—11.10.23 г. аб дзеянасці ўзброеных атрадаў у губэрні съведчыла: «У Вялікім павеце апэруе банда Абярона, у колыкасці 20 чал. Уапошні час у выніку ўзмоўленага пераследу банды яна ся бенічым не прайдуле. Памагатыя іхавальнікі гэтай банды ўсе злоўленыя і аддадзеныя пад суд» (Пушкін I. A. Узброеныя супраціў ва Усходній Беларусі (20—30-я гады XX ст.): Дақументы і матэрыялы. Магілёў 2003. С. 101). Праўда, якадвначае публікатар, прозвішча кірауніка атраду напісанае ў дақумэнце ня вельмі разборліва, таму ня выпключана, што гаворка ідзе пра іншага чалавека.

Праздва гады ў дақладной запісцы начальніка інфармадзелу ОГПУ Г. Я. Праюф'ева «Аб руху бандытвму ў СССР за пэрыяд з 1 студзеня па 1 кастрычніка 1925 г.» прах одзіла інфармація, што «з бандай, якія праявілі сябе актыўна і нічыхраёнах, неабходна адзна-

чыцьбаңду Абярона, якая апэруенатэрыйторыі Ленінградзкаевайско-вае ақрүгіі дзейнасыцъяко й выяўляециаў застасаваныі рэпрэсія ўда наслельніцтва шляхам накладаныня кантрывуцьїад 25 да 100 рублёў» (Советская деревня глазами ВЧК—ОППУ—НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 341).

Урэшце, у «Аглядзе інфармаджелу ОППУ аб палітычным стане СССР» за верасень 1926 г. канстатавалася: «Узмацнілася актыўнасць крым інальнагабандытызму ў Магілёўскай акрузе Беларусі і Гомельскай губэрні. Шайкі Мачаныкава, Антоненкава, Агрофонікава — Кудраўчава, Шаўоліна, Журовскага ірэшткібанду Абярона Іванова праявіліся бе наётамі абрабаваныя мікаапэраты ваду, асобных кватраў і хутароў, што суправаджалася ў некаторых выпадках з забойствамі падпалаамі будынкаў» (Тамсама. С. 452).

³⁷⁵ Маецца на ўзве артыкул С. Клімювіча «Сылікай істота», надрукаваны ў газэце «Голос Радзімы» ў красавіку 1962 г. Артыкул цалкам прысьвечаны крыгыцы Ю. Віцьбіча, які называециа сяроднішага «ачму рэлым графаманам» і «падгалоскам верхаводу нацыяналістычнага “парыскага блёку”». Прыводзіцца вялікі ўрыўкіз аповесьці Віцьбіча «Лішно Габбо Бійрушталайм», надрукаванай у 1933 г. у менскім часопісе «Польмі Рэвалюцыі», із эміграцыйных публікацый ў таго ж Віцьбіча. Героем кожнага з матэрыялаў з'яўляециа партызан Павал Ніёнац, і вынікае, што стаўленне аўтара да гэтага дзеяча ўроўня часовы — кардынальна суправылеглае. Таксама ў артыкуле цытуециа ўрывак з яшчэ аднаго даўняга віцьбічавага твору, у якім аўтар у карыкатурыным выглядзе выстаўляе заходніе радыё. Гэта даю падставу С. Клімювічу заявіць, што «трапіўши на Захад, Віцьбіч дайно ўжо апніўся ў становішчы тых, каго давайны высьмейваў разам са сваімі героямі. Трусаць і здрада прывялі яго ў лягер адничатенцоў і правакатарапоў. Гэты “змагар” жыве паводле прынцыпу: на чым возеедзеши, таму песенькі пяеш. Недабіты фашысцкі вунака выкручваециа можа, ды песенькай да юносыпета».

³⁷⁶ Захаваліся некаторыя дакументальныя звесткі пра дзеянасць «Барона Кіша». У інфармацыйнай зводцы са крэтынага аддзела ВЧК № 19 за 1—21 верасень 1919 г. у падраздзялении, датычным дзеянасці паўстанцаў у Духоўшчынскім павеце Смаленскай губэрні, ёсць згадка пра тое, што «ўпавятовай воласці із апэру белагвардзейская бандана

чалезбаронам Кішам. Ва Ўзвоскую, Прачысценскую і Шылавіцкую воласыці пасланыя атрады для барацьбы і ліквідацыі белагвардзейскіх выступлеńняў». Трохі ніжэй у той жа зводцы казалаася пра тое, што «перайшоў у белагвардзейскуюibandу Кіша старшины Ўзвоскагаватыканкаму, захапіўшы з сабою гроши, прызначаныя сем'ям чырвонаармейцаў» (Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: 1918—1939. Документы материалаы. В4 т. Т. 1. 1918—1922 гг. М., 2000. С. 179).

У наступнай падобнай зводцы, № 20 за 21—30 верасьня 1919 г., казалаася, што «банды зялёных пад кірауніцтвам барона Кіша, рухаючыся са ст. Заходняя Дзвіна, уступаюць у Вяліскі павет. Вызначыць дакладную колькасць зялёных немагчыма, бо зялёныя рухаюцца собонымі групамі па 40—100 чалавек кожная» (Гамсама. С. 197).

Зводка за 1—7 снежня 1919 г. інфармавала: «У Духоўшчынскім павеце зложенія 17 банды таўз банды “барона Кіша”, адабраныя 20 вінтовак, меж патронаў, харчовыя прадукты і 13 тысячаў гроши. Забіты на шумелы ў губэрні верхавод шайкі бандытаў “барона Кіша”. Бандаяго ўколъкасцы 60 чалавек узятая ў палон» (Гамсама. С. 220).

Але атрадне спыніў сваёй дзеянасьці і пасля съмерці правадыра. Гэта вынікае са зводкі за кастрывчнік 1920 г.: «Смаленская губэрня. Банды працягваюць рабаваць і забіваць савецкіх службоўцаў і мірных грамадзянаў. Арудуюць яны пэўнымі групамі, кіраунікі звязаныя папамочнікамі барона Кіша. Банды пад страхам тэрору прымушаюць мірных жыхароў непаведамляць пра іхмесці знаходжання неўладам. ЧК вядзе самую рашучую барацьбу» (Гамсама. С. 351).

³⁷ Гэтая цытагамела наступныя працяг: «... і іншых і недавалі спакою Слабадзе. Імі забітыя 5 чалавек. Ахвяры пахаваныя на Азарыцкіх яўрэйскіх могілках. У Слабадзетады была організавана сама абфорна, якая имат дапамагаючым органам палітбюро і чырвонымі традам узынічэнныі бандыты ызму. Поўнае заспакаеніе ў Слабадзенастала ў 1922 годзе».

KAMUNIKAT.org

ЗЪМЕСТ

Адайтара	3
Прадмова	5
Вяліскае паўстаньне	19
Парэцкае (Дзямідаўскае) паўстаньне. Жыгалаўшчына	45
Гомельскае паўстаньне(Стракапъгаўскі мяцеж)	49
Дабранскае паўстаньне	71
Барысаўскае паўстаньне	75
Мірскае паўстаньне	79
Нясвіжскае паўстаньне	81
Слуцкі фронт БНР (Слуцкае паўстаньне)	87
Койданаўская Незалежная Рэспубліка	104
Асобы. Дабравольны Народны Адзел БНР	109
Руская (Беларуская) Дабравольная Армія	126
Мыціслаўская сялянская дэманстрацыя	141
Панькоўска-Будаўскае паўстаньне	147
Бешанковіцкае паўстаньне	153
Барысаўскі галодны бунт	157
Партызанская барацьбана Беларусі	165
Найбольшведамыя партызаны	184
Лукаш Семятнік	184
Георгій (Юрка) Моніч	190
Чырванец (Чырвоніцай)	198
Фульгур (Раман Ільін)	205
Нічыгар Сагілик	205
Грамабой	207
Браніслаў Таварас	208
Мікалай Зацерын	209
Абяронавцы Максуня, Філіпай, Шалепін	210
Марк Сінчынскі	211

Нілёнак Паўлюк Нілёнак Іван	212
Прымачок	214
Шыволін	214
Савіцкі	215
Ружынскі	215
Сыцяпан Тарасевіч (Асмолак)	215
Бенгер	216
Воранаў	216
Жыгапавы	217
Сыцяпан Куръльчык	217
«Барон Кіш».Музыкантаў Пушкін	218
Падбярэзны	218
Міхал Хмілеўскі	218
Майсеев	219
Кудзелка	219
Жылінскі	220
Кісялёк	220
Зайварі	221

Выдавецтва выказвае шчырую падзяку
Міністэрству замежных справа ў Рэспублікі Польшча,
Усходнеўрапейскаму дэмакратычнаму цэнтру,
Беларускаму таварыству імя Роберта Шумана
за дапамогу ў выданні гэтай кнігі.

Lітаратурна-масаіцкае выданыне

Юрка Віцьбіч

**Антыбальшавіцкія паўстанні
і партызанская барацьба на Беларусі**

Рэдактар *A.Пашкевіч*
Кампютарная вёрстка *I.Дараишэвіч*
Карэктарка *G.Рабянкова*

Падпісана да друку 12.11.2006 г. Фармат 84x108 $\frac{1}{32}$.
Друк афсэтны. Папера афсэт ная. Ул.-выд. арк. 13,69.
Ум. друк. арк. 18,5.
Наклад 500 асобнікаў.

Надрукавана з дыяплазітываў заказчыка
ўдрукарні «Gudas».
A. Varta, 25. 2646, Vilnius, Lithuania.